

Jan Kořenský

Edice Qfwfq

Proměny myšlení o řeči

na rozhraní tisíciletí

Olomouc
2014

Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí

Jan Kořenský

Recenzovali:

prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

prof. PhDr. Vlado Patráš, CSc.

Tato publikace vychází v rámci grantu Inovace studia obecné jazykovědy a teorie komunikace ve spolupráci s přírodními vědami. Reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0076.

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

1. vydání

© Jan Kořenský 2014

© Univerzita Palackého, 2014

ISBN 978-80-244-4281-5

OBSAH

Několik slov na úvod	5
Oddíl I	7
1 Teoretická jazykověda a komunikačně orientovaný výzkum řeči	9
2 Kam se vlna obrací aneb nikoli anti-Beaugrande	21
3 Konstrukce gramatiky ze sémantické báze a kognitivní lingvistika	34
4 Ontologie a gnoseologie řeči/jazyka v souvislostech	44
5 Paradigmata zkoumání řečové komunikace	52
6 Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí	62
7 Strukturalismus/formalismus vs. funkcionalismus/procesualismus?	71
8 Lingvistika po „komunikačním obratu“ a její sémiotické reflexe	76
9 Systém – teleologie – imanence – funkce	84
10 Formalismus vs. funkcionalismus	91
11 Vznikově rozvojové principy, diachronie, synchronie, pružná stabilita	99
Oddíl II	107
1 K procesuálnímu modelování řečové činnosti	109
2 K otázce procesuálního pojetí slovní zásoby	130
3 Morfologické kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči	144
4 Pád pádu aneb kam s pádem v komunikativně orientované gramatice	157
5 Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení	166

6 Od deskripce k explanaci v procesuálním modelování řeči	175
7 Slovník a gramatika (zvl. morfologie) v emergentních a procesuálních modelech	179
Oddíl III	185
1 Slovo hra jako obrazné vyjádření a jako základní koncept v teoriích řeči	187
2 Znak a hra	192
3 Neinstrumentální instrumentalismus, nelangová langovost a neherní hra?	198
4 Hra jako sémiotický koncept	207
Oddíl IV	217
1 Sémiotika a její terminologické problémy	219
2 „Nová média“, technika a subjekty komunikace	226
Oddíl V	231
1 Slovník + gramatika, nebo gramatika + slovník?	233
2 Slovo v textu z hlediska sémiotického	238
3 Věčný spor – slovník vs. gramatika ještě jednou	247

Několik slov na úvod

Předkládáme soubor autorových statí, které byly porůznu publikovány v poměrně dlouhém časovém období od devadesátých let až do dvacátých let nového století. Jak je zřejmé, jde o statí, jež tvoří několik tematických celků, které jsou však označeny pouze římskými číslicemi.

První nejrozsáhlejší oddíl má obecně metodologický charakter. Zamýšlí se nad důsledky toho, co bývá označováno za obrat k jazyku nebo obrat ke komunikaci, v důsledku nedokonalého překladu také jako lingvistický obrat apod. Jde – stručně řečeno – o skutečnost, že si v určité chvíli zejména humanitní vědy a filosofie naléhavě uvědomily, že jejich specifické bádání se uskutečňuje jazykem – přesněji řečovou činností – a že jejich specifické předměty zkoumání jsou namnoze „překryty“ řečovou činností, do níž je třeba proniknout, aby mohly být teprve na tomto základě řešeny specifické problémy jednotlivých vědních humanitních oblastí. V tomto kontextu došlo i k tomu, že humanitní i některé přírodovědné výzkumy ověřují možnost využívat metodologické instrumentárium strukturální lingvistiky v té podobě, jak se vyvinulo v druhé polovině minulého století. Že samotná lingvistika v této situaci opustila své více méně důsledné usilování o emancipaci vlastního pojetí předmětu i metod a plně se otevřela i v oblasti metodologie interdisciplinaritě, je zcela zjevné. Tato rozsáhlá interdisciplinari-zace bádání o řečové činnosti, rostoucí autorita bádání o řeči a jejich předpokladech nepředstavuje však jen nárůst prestiže lingvistiky. Vyžaduje, aby důsledky a výsledky výše připomenuté noetické atmosféry byly odpovědně domyšleny i ve „vlastních“ lingvistických aparátech. A to je hlavní smysl prvního oddílu.

Druhý oddíl je věnován propracování jedné z možností, raději bychom řekli nezbytnosti, která vyplývá z požadavku důsledného domýšlení konsekvencí zmíněné noetické atmosféry pro další lingvistické bádání. Jde o myšlenku procesuálního modelování řeči a jejích předpokladů, které je metodologické situaci předělu tisíciletí adekvátní a do značné míry radikálně revolucionizuje lingvistické myšlení v celé té podobě, jak se utvářelo po staletí včetně období klasických strukturalismů.

Třetí oddíl je věnován tématu herní interpretace řečové činnosti. Je to faktor, který přichází do lingvistického myšlení z filosofických kontextů a představuje pilotní konceptuální prostředek právě zmíněného procesuálního přístupu, avšak pod jednou nutnou podmínkou: že dosud stále spíše metaforické herní interpretace řečové činnosti budou důsledně racionálně konceptualizovány do podoby bazálního instrumentu tohoto noetického aparátu.

Čtvrtý oddíl je věnován obecným otázkám modelování komunikace v jejím nejširším pojetí. Připomíná, že kořeny teoretického myšlení o komunikaci v nejširším smyslu je třeba stále spatřovat v klasické podobě obecné teorie informace. Zároveň je však nutno respektovat proměny komunikačního chování člověka a tudíž i teoretického myšlení o tomto lidském chování. Proměny teoretického myšlení o komunikaci jsou jednak dány již zmíněnou interdisciplinací, především však dramatickým vývojem typů komunikačních situací, procesů a vztahů, které jsou dynamizovány vývojem mediačních technologií, což vede k neobyčejně složitým změnám institucionálních podmínek společenské komunikace. Stati v této části plně respektují sílu proměňujících se mediačních technologií, respektují společenské důsledky těchto technologických procesů, ale zároveň varují před neracionalistickou mytizací tohoto vývoje. Ta spočívá v tendenci přeceňovat až fatalizovat transformaci komunikačních technologií na subjekty komunikace, k čemuž namnoze dochází v teoriích nových médií.

Poslední pátý oddíl se „pokorně“ vrací ke klasickým lingvistickým pojmům a zamýšlí se nad proměnami vztahů mezi slovníkem a gramatikou v současném badatelském kontextu.

Jan Kořenský

1 Teoretická jazykověda a komunikačně orientovaný výzkum řeči

I. Vytvářet zřetelné představy o teoretické lingvistice chápané jako obecný, především metodologický základ věd o řeči a jazyku je dnes nejen žádoucí a užitečné, ale především svrchovaně nutné, mají-li si vědy o řeči a jazyku zachovat schopnost vzájemného porozumění ve věcech objektů, předmětů a metod. Stejně tak je určité pro současnou situaci účelné mluvit o protikladu lingvistiky teoretické (konstituující rámcovou podobu teorií) a lingvistiky empirické a aplikované (které představují jednak různé podoby deskripce jednotlivých přirozených jazyků, jednak využití lingvistických poznatků pro jiné teoretické nebo praktické cíle). Nesmírná složitost poměrů v komplexu dnešních věd o řeči a jazyku je dána nejen značným množstvím analyzovaných, popisovaných a modelovaných jazyků, rychle vzrůstajícím počtem postupů, metod, teorií a modelů, které lingvistické úkoly řeší, ale i růstem zájmu o zkoumání řeči a jazyka v jiných oborech a s tím spojenou účastí odborníků z nelingvistických vědních oborů a disciplín na rozvíjení prostředků, jimiž lze řeč a jazyk studovat. To vytváří právě v oblasti představ o tom, co je a co má být teoretická lingvistika (především její univerzální teoreticko-metodologický základ), značné napětí, projevující se dříve u nás spíše skrytou, dnes nepochybně zjevnější polemickou atmosférou. Šlo, jde a jistě i půjde o to, co má být považováno z teoretického hlediska za jádro, metodologickou univerzálii, co je závazné, co dělá lingvistiku lingvistikou a co je naopak cosi okrajového, cizího, příležitostného, „pouze“ interdisciplinárního atp. Dnes je rozptyl teoretických prostředků obrovský, od metod a postupů klasické historickosrovnávací jazykovědy přes klasické lingvistické strukturalismy až k logicko-matematickým aparátům jedním směrem, k sociálněpsychologickým prostředkům druhým a k hermeneutickým a kontemplativním metodám směrem třetím a jistě ne posledním. Docházelo, dochází a zřejmě i bude docházet k vzájemnému (skrytému nebo zjevnějšímu) vymítání z centrálních oblastí lingvistiky nezřídka i doprovázenému určitou ideologizací stanovisek. Tak jsme se v určitých obdobích dovidali, že z díla klasiků marxismu vyplývá skutečnost, že jedinou vědeckou

lingvistickou metodou je přístup historickosrovnávací, klasický strukturalismus byl scestný nebo pouze přípustný ve spojení s poctivou materiálovou deskripcí. Algebraická a počítačová lingvistika byla řadu let přípustnou „novou“ metodou, třebaže měla za sebou nejen bohatou historii, ale hrála mimořádnou roli právě v aplikačních oblastech. Obavy z dehumanizace a deantropologizace lingvistiky upřednostňovaly tradiční teorie před lety, ale i dnes. V současnosti je dobrá příležitost, abychom při vědomí a při plném respektování značného teoreticko-metodologického rozptylu hledali univerzálie, základní rozměry metodologického pohybu věd o řeči a jazyku, nikoli proto, abychom se vzájemně posílali z „centra“ na „periferii“ oboru, rozlišovali se navzájem co do lingvistické ryzosti a služebné jinooborové závislosti, nebo ve jménu protikladu humanističnosti a nehumanističnosti našich teorií a metod, ale výlučně proto, abychom zvyšovali možnosti vnitrooborového dialogu, řešili problémy dělby badatelských úkolů, abychom vytvářeli „překladové“ metodologické etalony pro neredukovanou úplnost a soudržnost oboru.

Souhlasíme s P. Sgallem, že základním rozměrem teoretického vývoje novodobě jazykovědy (stejně jako mnohých dalších oborů) je „postupné zpříšňování požadavků na formulaci popisu a na metodu výzkumu“.¹ Je to intelektuální pohyb, jehož původním východiskem je optimismus novopozitivistické filozofie spočívající v jistotě, že je možné úspěšně konstituovat univerzální, závazný jazyk vědy s atributy logicko-matematické exaktnosti.

Metodologický pohyb v teoretické lingvistice (ale zcela zřejmě i v dalších vědních oblastech) je však ovlivněn a do jisté míry i rozporně komplikován dalšími rozměry, z nichž uvedeme alespoň některé: je to protiklad jakési emancipace oboru a jeho interdisciplinarizace, tedy pohyb mezi dvěma póly, z nichž jeden představuje snahu o svébytnou, vyhraněnou formulaci předmětu i metod, druhý naopak pojímá předmět podobně jako jiné obory a stejně tak v metodách a teoriích neváhá být různorodý a mezioborově „závislý“. Období poznamenaná jednou nebo druhou tendencí se periodicky střídají a bylo by možné podrobnějším rozbořením dokázat, že na prospěch věci, tj. ve směru zvyšování vědecké hodnoty

1 Tento text se inspiruje myšlenkami P. Sgalla obsaženými v jeho stati ve *Slově a slovesnosti*, 53, 1992; vedle obecného souhlasu vyslovuje i několik myšlenek diskusních.

aparátů, i když tento proces přirozeně neprobíhá způsobem jednoduše přímočarým.² Dalším rozměrem je – v lingvistice – střídavé zaměřování teoretické pozornosti na bezprostředně reflektované jevy, tj. na řeč, řečovou činnost chápanou v různé šíři a úplnosti a na bezprostředně nereflektovatelné předpoklady řeči – na konstrukt jazyka. Stává se přitom, že určitý stabilizovaný obraz tohoto konstruktivního mluvnického díly se dokonce po čase vnímá jako rovněž přímo reflektovatelná skutečnost. Zaměření teoretické pozornosti na jazyk vytváří příznivé podmínky pro novopozitivisticky náročné zpřísňování teorií, pro svébytnost představ o předmětu a originalnost metod. Zaměření na řeč vede – rozhodně alespoň přechodně – spíše k teoreticko-metodologické liberalizaci a nežádá k programové mezioborovosti. Bylo by možné mluvit i o rozměrech dalších, v jejichž rámci se vývoj oboru pohybuje: uvedme změny pozornosti na ose synchronie a diachronie, změny pozornosti zaměřené na povrchové, vysloveně výrazové jevy řeči a jazyka a na faktory hloubkové, obsahové, složitě komplexní. I tady bývá patrná souvislost mezi tendencemi k teoreticko-metodologické svébytnosti a sklonům k mezioborovosti: při zkoumání jevů výrazové povahy, jevů bezprostředně analyzovatelných, se cítí jazykoveda dostatečně silná na to, aby pracovala pomocí svých prostředků, zatímco při zkoumání obsahových, složitě komplexních faktorů pocítuje potřebu spolupráce s jinými obory.

Položme si otázku, jaká je a jaká pravděpodobně bude situace teoretické lingvistiky u nás v přítomnosti a blízké budoucnosti.

Představy věd, oborů, disciplín a metodologických tendencí působících v rámci institucionální lingvistiky si zřejmě zachovají svou rozporuplnou mnohost, různé nazírání předmětů, různé potřeby tvorby metod, aparátů a modelů. „Institucionální“ lingvistika³ bude i nadále zvána k rozmanitým mezioborovým kontaktům a aplikacím. Je věcí jejího zájmu (ostatně nikoli jen čistě vědeckého, ale i materiálního), aby před těmito pozváními nejen neuhýbala, ale aby jim vycházela vstříc. Nezdá se, že by se její objekt v dohledné době zavíral do sebe,

2 Podrobněji byla těmto otázkám věnována pozornost i dříve, srov. např. Kořenský, 1986.

3 Máme na mysli skutečnost, že výzkumné programy nejsou dány jen objektivním stavem bádání o řeči a jazyce a individuální zájmy lingvistů, ale také tím, jaká orientace je ukládána jednotlivým jazykovědným pracovištím jejich zakladateli a nadřizenými subjekty.

naopak její vlastní vývojová směřování, aplikační potřeby i obory soumezně budou vyžadovat, aby zabírala do svého předmětu stále širší sociální, psychické, obecně sémiotické, ... souvislosti fenoménu lidské řeči, aniž by se zřekla ctižádosti vždy znovu pokročit v oblasti exaktnosti, formální vyspělosti svých aparátů. Právě v této souvislosti lze také očekávat určité napětí a snad (žádoucí) polemické střety. Dochází nyní v celkové duchovní, intelektuální atmosféře k pohybu, jenž lze charakterizovat jako zvyšování důrazu na individuální prožívání věcí světa a jeho subjektivních dějin, určitou nedůvěru k velkým konstrukcím racionalismu, chápání lidského poznání jako „vnitřní funkce“ vyšší jednoty, která překračuje a překonává novověký, pozitivistický protiklad subjektu a objektu. V tomto kontextu bude pro lingvisty cennou inspirací, jestliže se objeví i u nás práce rozvíjející třeba Heideggerovy myšlenky o jazyce a řeči, práce rozvíjející inspirativní sílu zmínek o lidské řeči v posledních pracích Patočkových, práce reagující na reflexi jazykovědy u současných našich filozofů hermeneutické a křesťanské orientace.⁴

II. I u nás je v současné době nemálo lingvistů, kteří shledávají výzkum řeči a jazyka komunikativně orientovaný perspektivním, umožňujícím hlubší poznání i z hlediska jazykovědného. Komunikativně orientované výzkumy představují vhodný rámec jednak pro žádoucí mezioborové vztahy, jednak představují i určitý základní rozměr pro současnou vnitřní organizaci obecně jazykovědného základu, pro určení vztahů mezi tradičními a „novými“ disciplínami a metodologickými směry současné jazykovědy. P. Sgall konstatuje význam výzkumů komunikace z hlediska jazykovědného a zároveň upozorňuje na nedostatky, které u nás takto orientované zkoumání charakterizují. Zjišťuje především nedostatečný respekt k hodnotám klasických i některých současných teoretických poznatků o systému jazykových prostředků v příslušných pracích, nedostatečný zřetel ke světové literatuře a nedostatečnou připravenost takových výzkumů po stránce nezbytného využívání počítačnické techniky. Vzhledem k tomu, že se – pokud jde o poslední problémový okruh

---

4 Pokud jde o Heideggera, máme na mysli soubor jeho prací *Unterwegs zur Sprache*. Pozornost zaslouží i návraty k Patočkovu *Přirozenému světu*, zejména ke kapitole *Skica k filozofii jazyka a mluvy*, a k nečetným zmínkám o řeči v dodatku *Přirozený svět v meditacích* svého autora po třiatřiceti letech obsaženém ve vydání *Přirozeného světa* z roku 1970.

– s jeho názory zcela shodujeme, budeme věnovat pozornost prvním dvěma problémům.

Mezi vědeckými zdroji, které podle jeho mínění některé domácí práce opomíjejí, uvádí především ty, které pocházejí z tradic inspirovaných americkou generativní lingvistikou a reprezentují její pragmatickou, psychologizující vývojovou fázi. Jsou tu však i neméně závažné zdroje stojící mimo tento kontext: přinejmenším sociopolitický kontext frankfurtské školy a hermeneuticko-interpretativní myšlení o textu. Z hlediska základních způsobů modelování pak nesporně i sociálněpsychologická schémata výrazně ovlivněná obecně kybernetickým myšlením. Je však třeba připomenout i potenciální zdroje historicky, fakticky spíše pominuté, mezi nimiž na prvním místě je třeba uvést pozdního Wittgensteina.⁵

Množství oprávněných zdrojů staví ovšem do popředí nikoli otázku jejich „úplného“ uplatnění v jednotlivých pracích (to je ovšem u každého autora důkazem jeho dostatečného rozhledu), ale otázku jejich spojitelnosti, integrovatelnosti v rámci jedné teorie. Právě proto jako příprava na původně dlouhodobě zamýšlený výzkum před časem vznikaly práce, které si kladly za cíl integrovat určitý okruh pojmů a zároveň je uplatnit v této integrované podobě v rámci analytických postupů zaměřených na konkrétní, reálnou komunikační událost, komunikát, text. Tyto analytické postupy byly východiskem proto, aby bylo možno přistoupit k procesuálnímu modelování řeči a jejích předpokladů; nemají tedy pochopitelně charakter takto orientovaného, zamýšleného způsobu modelování řeči a jazyka. Z obrovského komplexu uplatnitelných pojmů a teorémů byly tehdy vybrány ty, které souvisely především s mezioborovými vztahy a uplatnil se i zřetel didaktický, protože práce nemohla vyjít jinak než jako učební vysokoškolský text.⁶

Srovnatelné problémy jsou spojeny i s uplatňováním pojmů a teorémů klasického, v našem případě pražského strukturalismu. To, že pražský strukturalismus, zejména v té podobě, jak je v nejlepší slova smyslu kompromisně představen v *Tezích*, je doslova přímým ukazatelem ke komunikačně orientovanému zkoumání

5 Máme tu na mysli Wittgensteinův vývoj od *Traktátu k Philosophische Untersuchungen*.

6 Je míněna publikace Kořenského, Hoffmanové, Jaklové a Müllerové z roku 1987, 2. vyd., 1990.

řeči a jazyka, bylo již řečeno mnohokrát a je to nesporné. Další vývoj však šel po určitou dobu jinak a přinesl proto vedle teoretických nástrojů v komunikativně orientovaných programech plně akceptovatelných i prostředky, které patřily vědomě a záměrně teoretickým programům jiným. Nelze tedy uplatnit s úspěchem vše, zejména pokud není provedena ona výše již zmíněná integrace a tedy i reinterpretace pojmů a teorémů pro potřeby komunikačně orientovaného programu. Uvedeme některé příklady: uplatnění komunikačního pojetí staví do centra pozornosti sám proces řeči, verbální komunikaci; jazyk, langue, systém jazykových prostředků jako z lingvistického hlediska nejvýznamnější součást souboru předpokladů řečové činnosti, předpokladové báze tento přístup „neruší“, pouze jej nikoli jen empiricky, ale i důsledně teoreticky nazírá v jednotě, ve funkční interakci a závislosti procesem produkce a recepce řeči. Pouze v tomto smyslu je odmítáno oddělení řešení jazyka a řeči nebo některé teoretické důsledky instrumentalistické metafory ve vztahu jazyka a řeči (srov. právě z tohoto hlediska pozoruhodnost vývoje názorů Wittgensteinových od *Traktátu k Filozofickým zkoumáním*). Odtud pak jistá obezřetnost při uplatňování stratifikačních modelů jazyka (zejména pokud jde o jeho tzv. vyšší a nejvyšší roviny), obezřetnost týkající se představ o procesu řeči jako o řetězcích vět (výpovědí, promluv) teoreticky primárně interpretovaných izolovaně na základě popisů syntaktických paradigmat: odtud také určitá opatrnost vzhledem k některým způsobům vzorcového myšlení o organizaci textu, dokonce i pokud jde o některé aplikace Searlových pojmů apod. Je naopak dávana přednost těm klasickým názorům, které zdůrazňují otevřenost jazykového systému, před těmi, které akcentují jeho imanentní organizaci. Odtud i opatrnost týkající se strohé odlišování faktorů uvnitř systému a faktorů vně systému. Toto vše pochopitelně nikterak neznamena ani to, že „odmítané“ teoretické prostředky nebudou mít ve své původní koncepční podobě v místo lingvistických analýzách jiného typu, tím spíše ani to, že přestanou být součástí vysokoškolské a postgraduální výuky. Souhlasíme s tím, že dosavadní lingvistika nemůže být opuštěna a nahrazena jen popisem sdělování, avšak alespoň v určitém typu výzkumů dochází nesporně ke změně, pokud jde o předmět zkoumání. Jak již bylo řečeno, předmětem je řeč (a její předpoklady), nikoli jazyk (a jeho projevení, manifestace v řeči).

Pro dobrou pracovní a dialogickou atmosféru je dobré upozornit ještě na jedno nedorozumění reflektované i ve Sgallově stati, jehož věcná stránka se již objevila také jinde a jež by mohlo přetrvávat a ztěžovat každé příští dorozumění i v širších souvislostech. Častěji totiž bývá předmětem kritiky „podřizování výzkumu potřebám řízení řečové činnosti“. Spojení „řízení řečové činnosti“ by mohlo (neobratně) směřovat do těch oblastí lingvistiky, kde se řeší teoretické, programové i praktické otázky jazykové kultury, výchovy, kodifikační působení. Něco jiného je ovšem zaměření výzkumu na verbální stránku organizačních, řídicích činností. Na základě analýz může jít ze strany lingvistů o mnohá doporučení směřující k optimalizaci komunikace v těchto souvislostech. Jde tedy o teoreticko-praktické působení užitečné v každé současné budoucí společnosti.

III. Na závěr se pokusíme stručně a přehledně charakterizovat základní rysy komunikačně orientovaného zkoumání řeči a jazyka bez nároků na úplnost, na „trvalou platnost“ a zejména s vědomím, že jsou i u nás koncepce komunikačně orientovaného zkoumání řeči a jazyka méně nebo více jinak orientované, tedy s vědomím, že vyslovujeme pouze své osobní stanovisko.

Vyjdeme z požadavku procesuálního modelování řeči a jazyka. Bylo by jistě velmi nedobré, kdyby šlo jen o jakousi preambulární ozdobu některých prací, bez skutečné programové náplně. Podle našeho mínění jde o klíčovou koncepční představu, z níž nutně vyplývají představy další. Její základ je v určitém názoru na objekt, předmět teorií zabývajících se řečí a jazykem.

1. Východiskem je ono triviální zjištění, že řeč je nejen empiricky, ale i teoreticky primární předmět, a to v její neoddelitelnosti od sociálního jednání (zahrnujícího přirozeně i poznávací aktivity),⁷ že je procesuálním kontinuem, které badatel podle určitých kritérií člení na segmenty různého typu, úplnosti, stupně abstrakce atd. Tyto segmenty by však v žádném případě v průběhu zkoumání neměly „natrvalo“ pozbýt svého procesuálního charakteru.

7 Někdy se lze setkat s názorem, že komunikačně orientovaný přístup nevěnuje dostatečnou pozornost „poznávající reflexi světa“, jazyku jako významné formě lidského chápání světa a rozumění světu. Tento dojem bývá vyvolán skutečností, že – sémiotiky řečeno – sémantika je v některých teoriích integrována do pragmatické dimenze. Tyto otázky z našeho hlediska srov. u Kořenského, 1989, s. 7–14, 72–82, 85–92.

2. Dalším klíčovým stanoviskem je konstatování, že intersubjektivní předpoklady k řeči (překračují svým obsahem i rozsahem tradiční představy o jazyce) tvoří vyšší stupeň jednoty s aktuálním, konstituujícím procesem řeči než se (alespoň v některých klasických strukturalistických pracích) explicitně nebo implicitně předpokládá. Z klasických strukturalistických postojů naší tradice má tedy tato představa nejbližší k těm, které akcentovaly otevřenost jazykového systému, vnější příčiny pružné stability jazykového systému, vnější motivace terapeutických změn atd. Vede to tedy k představě nejen vysokého stupně neustálé koexistence a jednoty řeči a jazyka, ale i vysokého stupně jednoty řeči a jazyka, ale i vysokého stupně jednoty řeči a jejího sociálního, historického, kulturního prostředí. Komunikativní orientovanost teoretického postoje tu tedy nespočívá jen ve využití kyberneticky inspirovaných sociálněpsychologických schémat, ale především v akcentu na spjatost procesu řeči, konkrétních účastníků řeči, předpokladů řeči a prostředí. Z toho pak plynou další stanoviska:

2.1 Teoreticko-modelačním východiskem není proto instrumentalistická metafora, tedy schéma soubor nástrojů určených pro řeč – vně stojící mluvčí – výběr, uchopení a lineární zřetězení nástrojů mluvčím – akt aktuální řeči – výsledek řeči (text). Předpokládá se vztah vícesměrných vzájemných obsažeností složek, jejichž jednotu lze charakterizovat vždy jen z úhlu pohledu jedné z nich, nikoli nadřazujícím způsobem absolutně.

2.2 Teoreticko-modelační přístup nadřazuje dynamické faktory existence systémů předpokladů řeči statickým faktorům. To nemění nic na triviálním zjištění, že v jazyce jsou momenty vyznačující se vysokým stupněm stálosti, aktuální řeči respektované, nedotčené, dlouhodobě konstantní a že právě ony jsou klíčovým předpokladem dorozumění. Žádá se pouze vidět jazyk jako nepřetržitě fungující síť poukazů výrazů k věcem (lidského) světa, tedy jako skutečnost dynamickou ze své podstaty. Pravidla tohoto fungování jsou z podstaty rovněž procesem, který je základním určujícím principem „vnitřní“ organizace jazyka (šíře oboru předpokladů k řeči). Změna v souboru předpokladů není tudíž chápána jako vnitřně nebo vnějškově odůvodněný zásah do primárně statické existence jazyka, ale naopak stabilita je chápána jako mezní případ procesuality bytí systému předpokladů k řeči. To umožní vidět staticky jen faktory skutečně statické,

nikoli konstatovat dynamiku pouze tam, kde již byly vyčerpány všechny možnosti tradiční statické deskripce. Může to vést k odstranění všech známých problémů plynoucích např. z toho, že princip neutralizace protikladů převyšuje často svou komunikační závažností fungování protikladů neneutralizovaných, nebo sekundárních, kde opět ono vedlejší, sekundární, systémově okrajové, aktualizované komunikačně dominuje apod. Jde v úhrnu podle našeho mínění o požadavek teoreticko-modelačního návratu k představě důsledného funkcionalismu klasického období.

2.3 Komunikačně orientované jazykovědné teorie v domácím a nejbližším geografickém kontextu se opírají právě pokud jde o sociální stránku věci o teorie sociálněpsychologické, zdá se, že častěji než o práce z oblasti logicko-sémioticky orientovaných, pragmatizovaných teorií. Opírají se o schémata obecné teorie informace mnohdy do té míry, že ne vždy dostatečně postihují procesuliatu bytí člověka jako subjektivity a intersubjektivitu, nepřetržitou proměnlivost individuální a sociální utvářenosti jeho působení. Představují mnohdy spíše základní „horizontální“ statizované schéma evidující druh a počet personických a nepersonických objektů účastných v sociálních, komunikačních, řečových vztazích než „vertikální“ funkční modely nepřetržitého průchodu jednajících a komunikujících subjektivity dynamickými situacemi, rolemi v čase a prostoru navzájem paralelními a prostupnými v rámci sociálně-komunikačního kontinua.

2.4 Z výše řečeného vyplývá požadavek dvojí „monizace“ teoretického uvažování o řeči, o komunikaci; překonání (nikoli pochopitelně zrušení ve smyslu logické negace) ostrého protikladení, duality jazyka a řeči a protikladení subjektu a objektu, a to dokonce opět v dvojitým smyslu: nejen vzhledem ke člověku a (jeho) světu, vzhledem ke způsobům, jakými jedná a komunikuje, ale i vzhledem ke způsobům, jakými v jednotě jedná a komunikace chápe, rozumí a projektuje svět. Právě toto překonání zjednodušených představ o dualitě subjektu a objektu umožní osvobodit jazykovědu od jednoduchých představ odrazu skutečnosti lidským vědomím, které mají i v jazykovědě rozhodně hlubší kořeny než jen ty dané okolnostmi posledního čtyřicetiletí.

3. Hledání prostředků teoretického modelování řeči a jazyka procesuálním způsobem není úsilí izolované, je naopak přirozenou součástí širších směřování

v současné filozofii i metodologii vědy. Prigoginovská inspirace je pro nás pohybem k osvobození racionality od předsudečně působících hodnot, které již ze sebe vydaly vše, co vydat mohly, nikoli sebezrušením (přírodo)vědy a jejím programovým vplynutím do iracionální spirituality.⁸ V našem kontextu je snadné poukázat i k Derridovým kritickým analýzám klasického lingvistického strukturalismu.⁹ Jde však o souvislosti ještě složitější, širší a komplexnější. Zdá se, že (přes nesmírné diference v jednotlivých postojích) se nejnovější filozoficko-metodologické myšlení dobírá jistých izomorfí (zajisté, že rozmanitě interpretovatelných), které v naší souvislosti spočívají v tom, že připomínají člověku jeho konkrétní včleněnost, ponořenost do jednoty, jež ho překračuje, připomínají mu za všech okolností platnou podmíněnost míst a úhlů jeho nazírání, jejich neoddělenost od oné jednoty, jejich mnohost, připomínají mu lidský původ a rozměr takových hodnot, jako je subjekto-objektové protikladení, účel, cíl, směřování, konečnost – nekonečnost. Připomínají mu sílu rozprostraněnosti jeho jazyka v oné jednotě, sílu lidské ponořenosti v něm. Připomínají mu, že produkce a rozumění řeči je především funkcí praktického sociálního a dějinného konání a takto vnitřní funkcí oné jednoty. Zbavují tak možná jazykovědu některých jistot, ne však proto, aby byly bezvýhradně nahrazeny prožitkem či tušením. Jsou výzvou k tomu, aby vědy o řeči a jazyku ve svých aparátech plně vzaly na vědomí, že teoretizující jediněc „reflektuje“ řeč a její předpoklady řeči, ponořen do řeči. Pouhá meta-indexace řeči již není konečným řešením. Tyto širší filozofické a metodologické kontexty a izomorfie jsou pokynem k hledání a formulacím racionalit nového typu také s lingvistickým zaměřením.¹⁰

8 K některým možnostem interpretace „prigoginovské skepse“ srov. Palouš, 1990; Zelený, 1988.

9 Jde o kritiku novověkých, v podstatě pozitivistických teorií reprezentace v pojetí znaků a zdůraznění „hry diferencí“ znaků. Srov. Derrida, 1973, 1976, 1978. K tomu u nás srov. např. Hubík, 1990.

10 Obávám se, že *Poznámka korekturní* připojená jako poslední ke statí P. Sgalla, otištěná ve *Slově a slovesnosti*, 53, 1992, by mohla u čtenáře vyvolat – věřím, že mylný – dojem, jakoby diskuse na téma teoretické jazykovědy a komunikačně orientovaného výzkumu měla v Sgallově a mém případě přinejmenším vedle odborných i nějaké jiné, snad dokonce osobní motivace. Abych tento čtenářův případný dojem rozptýlil, obrátím pozornost k věcné stránce, přesněji k jejímu upřesnění, neboť je možné, že v mé statí není vše řečeno dostatečně sdělně, alespoň jsem nabyl takového dojmu po přečtení zmíněné korekturní

Literatura

Derrida, J.

- 1973 *Sprache und Phenomena*. Evanston.
 1976 *On Grammatology*. Baltimore.
 1978 *Writing and Difference*. Chicago.

Heidegger, M.

- 1985 *Unterwegs zur Sprache (Die Sprache)*. Gesamte Aufg. Bd. 12. Frankfurt am Main.

Hubík, S.

- 1990 *Metafora po Derridovi*. In: *Úloha metaforý ve vědeckém poznání a vyjadřování*. Praha.

Kořenský, J.

- 1986 *Ke vztahu obecné a speciální teorie systémů z hlediska lingvistiky*. In: *Teoretické otázky jazykovědy. Linguistica XVI*. Praha: ÚJČ ČSAV.
 1989 *Teorie přirozeného jazyka (interdisciplinarita, aplikace, prognózy)*. Praha: Academia.

Kořenský, J. – Hoffmannová, J. – Jaklová, A. – Müllerová, O.

- 1990 *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice, 2. vyd. (1. vyd. 1987).

---

poznámky. Vyjda z citací a myšlenek Sgallovy korekturní poznámky a jako argumentační prostředek použiji – především z rozsahových důvodů – stránkového odkazu směřujícího k příslušnému kontextu v rámci mé stati.

Pokud jde o problém „tak rychlé náhrady dřívější základny“ (zřejmě mých východisek), odkazuji čtenáře na s. 15 (s. 15–17; a konečně s. 18, v tomto případě se zřetelem k poznámkám 8 a 9. Myslím, že na těchto místech je patrné, že jde pouze o moje upozornění na širší myšlenkový kontext, do kterého komunikačně orientovaná lingvistika patří, nikoli o změnu mých východisek, dokonce v nějakém smyslu nepatřičně rychlou. Má věta „všech známých problémů... s řešením vztahů významů základních, ... sekundárních“ je na s. 16 (s. 16–17 v části III. 2.2 u neznamená nic jiného než upozornění na možnost dívat se na vztah jazykové statiky a jazykové dynamiky ze zorného úhlu dynamiky, nikoli naopak, jak je to zatím obvyklé. Pokud jde o rozdíl mezi řízením činnosti druhých a výzkumem takových činností, ten skutečně zanedbatelný není; necháme-li v této chvíli hlediska jiná než ta, která jsou dána souvislostmi mé stati, pak je to rozdíl mezi předmětem zkoumání a zkoumáním. (Srov. věcný kontext v mé stati s. 16.)

Zcela v rukou čtenáře této stati, popř. i jiných mých prací, nechávám rozhodnutí o tom, zda skutečně užívám slov teoretický a metodologický „příliš vágně“.

Palouš, R.

1990 *Světověk*. Praha: Vyšehrad.

Patočka, J.

1970 *Přirozený svět jako filozofický problém*. Praha.

Prigogine, I. – Stengers, I.

1983 *Dialog mit der Natur*. München – Zürich.

Wittgenstein, L.

1971 *Tractatus Logico-Philosophicus*. London.

1953 *Philosophische Untersuchungen. Philosophical Investigations*. Oxford.

Zelený, J.

1988 *O pravdivém a poctivém myšlení*. Praha.

Slovo a slovesnost 53, 1992, s. 97–103.

2 Kam se vlna obrací aneb nikoli anti-Beaugrande

Proud proměn vědního myšlení je někdy nápadný, prudký, protikladný, jindy naopak zase znenáhly, neznatelný, v době svého průběhu téměř nezaznamenaný. S odstupem času pak může být zjištěn výsledek opačný: to, co se ve své době jevilo jako velká metodologická revoluce, bude později shledáno změnou méně podstatnou a výraznou, naopak to, co představovalo po určitý čas proměny postupné, méně zřetelné, se za čas může ve svém celku a dokonaném úhrnu projevit jako změna hluboká a zásadní. Tak velká, manifestově explicitní sebezprezentace strukturalismu bývá již dnes vnímána jako změna méně dramatická, alespoň v některých jejích projevech. V každém případě neškodí, když lingvistika podstoupí čas od času sama od sebe a pohlédne před i za zrcadlo svých proměn. Rozhodně každá práce, která to zaujatě, odpovědně a důsledně učiní, je hodna pozornosti za hranicemi pouhého běžného přečtení.

Zásluhou překladu F. Daneše otištěného v *Slově a slovesnosti* (57, 1996, s. 1–29) je u nás Beaugrandova anglická stať z roku 1994 *Function and form in language theory and research* dostatečně známá. Není tedy třeba nijak zvlášť důkladně odůvodňovat, proč je užitečné na ni diskutně, nikoli tedy jednostranně polemicky navazovat. Stať je totiž neobyčejně plastickým, sdělným obrazem „osudů“ novodobé, řekněme poststrukturalistické lingvistiky ve světovém měřítku. Netrpí vědně historickou popisností, pohyb lingvistického myšlení vykládá nejen z něho samého, ale i se zřetelem k žádoucí míře širších myšlenkových kontextů. Myslím, že přináší odpověď na otázku, zda a do jaké míry je možné postihnout obraz hlavních linií vývoje novodobé jazykovědy celosvětově, v celku. Někdy se totiž zdá, že v zájmu pravdivého a výstižného obrazu věcí je třeba uchopovat vývoj lingvistiky jaksi po částech, vnímat odlišně vývojové trajektorie řekněme zámořské, západoevropské, středoevropské apod. Stať ukazuje, že při zvolení vhodného rámce a východiska pozorování metodologických vývojových procesů, jímž je v tomto případě „spor“ formalismu a funkcionalismu, lze příslušné procesy obsáhnout v úplnosti, aniž by docházelo k nějak přílišnému zhrubení pohledu, nebo

k tomu, že budou procesy v jednotlivých lingvistických „lokalitách“ nazírány ze zřetele nějakého třeba sice velmi vlivného, nicméně nikoli jediného vývojového proudu.

Chtěl bych se nad podněty v této stati obsaženými zamyslet v následujících souvislostech:

a) Nakolik jsme u nás řekněme v osmdesátých a devadesátých letech vnímali vývojové procesy v lingvistice podobně a nakolik odlišně. Víme, že máme celou řadu autorů, kteří se sebereflexi současné lingvistiky zabývali a zabývají, autora této stati nevyjímaje. Někdy to dokonce vedlo v našem jinak spíše nepolemickém prostředí k náznakům diskusí a plodných střetů.

b) Při celkovém ztotožnění s myšlenkovým směřováním Beaugrandovy stati, zejména pokud jde o jeho hodnocení příčin a souvislostí vývoje od formalismu k funkcionalismu, bych chtěl diskutovat jeho postoje k formování přítomné a budoucí metodologické dynamiky oboru. Řečeno obrazně, ale beaugrandovsky, budu považovat za průkazné, že se vlna obrací, a zaměřím se však podrobněji na to, jak se obrací a především, kam se obrací.

Není třeba dokládat, že je u nás zejména od druhé poloviny 80. a 90. let řada zejména časopiseckých, sborníkových, ale i monografických prací, které se vývojem lingvistiky pod vlivem tzv. komunikativního obratu zabývají. Jsou zaměřeny především na vliv mezinárodního kontextu, ale nechybějí ani takové, které sledují proměny základních pojmových prostředků domácí pražské strukturalistické tradice. (Srov. v této souvislosti zejména soubor statí zabývajících se vývojem základních pojmů pražského strukturalismu, které byly postupně publikovány ve *Slově a slovesnosti* na rozhraní 80. a 90. let.)

Jak už bylo zmíněno – v některých souvislostech docházelo i k polemikám. Takový průběh mělo uvažování o mezích formálnosti a formalizovatelnosti jazyka v 80. letech v *Jazykovědných aktualitách* (srov. literatura) nebo různé pohledy na potřebu a oprávněnost proměn lingvistických aparátů v souvislosti s vývojovými tendencemi v jazykovědě, a to jednak obecné (srov. Sgall, 1992 a Kořenský,

1992a), jednak třeba pokud jde o pojetí teorií slovníku (srov. Kořenský, 1992b, 1994a; Filipec, 1994). Stanoviska byla různá. Jejich různost myslím spočívala v zaujetí následujících postojů:

1. Někteří z nás ono zřejmé přesouvání pozornosti od klasického pojetí systému jazyka k procesům řeči, diskurzu, textům považují za opouštění lingvistických pozic. Lingvistika je pro ně lingvistikou právě jen tehdy, jestliže setrvává na pozicích – beaugrandovsky řečeno – u-s-a modelu. Předmětem lingvistiky jsou pro ně předpoklady k řeči právě takto pojaté.

2. Jiní naopak považují za potřebné modelovat samotné procesy řeči, komunikaci, diskurz, text v plné autenticitě a aktuálnosti, je to pro ně cílový, jediný předmět zkoumání, rekonstrukce předpokladů k řeči naopak předmětem pozornosti není. Někdy předpokládají jaksi mlčky, že tradiční strukturalistické představy o jazyce zůstávají v platnosti i v nových podmínkách, jindy třeba soudí, že klást otázky týkající se této věci prostě není v tomto paradigmatu třeba. Nežádá se v tomto směru opírají spíše o poznatky sociologie, ale zejména psychologie.

3. Jiná skupina – ne příliš četná – vychází z orientace lingvistiky uvedené zde v bodě 2., ale v souvislosti s ní pocituje jako velmi naléhavý úkol nově konstruovat představy o předpokladech k řeči tak, aby byly plně adekvátní dnešním citům i poznatkům. Jde jim tedy nejen o konstatování, že dochází k určitému vývoji lingvistických představ o řeči a jazyce, ale kladou si i otázku, proč dochází k tomuto vývoji, a především je zajímá, jaké důsledky pro klasické lingvistické téma, tj. pro teorii předpokladů k řeči, tento vývoj má. Východiskové představy přitom byly a jsou velmi blízké právě představám Beaugrandovým. Lze to doložit parafrází zásad v té části jeho stati, která je nazvaná *Závěr a výhled*, doplněnou odkazy na věcně srovnatelná stanoviska z naší lingvistické literatury. Pro přehlednost budu odkazovat k Beaugrandově stati čísly, na základě jichž je stať členěna.

Beaugrande např. soudí, že není třeba striktně odlišovat jevy gramatické a jevy (lexikálně)sémantické /Beaugrande (dále jen B) 58/, není žádoucí vést striktní hranice mezi gramatickými pravidly („omezeními“), normami sociální povahy včetně faktorů etiketních, emotivních apod. (B 57), nezdá se možné nadále axiomatizovat princip rovinového, komponentového modelu jazyka (B 59), je nezbytné opustit dichotomii langue – parole (B 60), principy formální

a funkční je třeba interpretovat spíše v jejich jednotě než odděleně (B 61), výklady se nebudou omezovat pouze na výklady „přísně“ lingvistické (B 63, 64), gramaticky budou koncipovány nikoli univerzálně, ale se zřetelem k dílčím cílům (B 65), funkční popis je možné ukončit teprve, až poskytne relevantní a netriviální vzhled do praxe diskurzu (B 66), formalizovatelnost uskutečnitelná pomocí dosavadních a dostupných aparátů nemůže být kritériem zavádění pojmů do teorie (B 67), fakta řeči, komunikace, diskurzu se musejí stát předmětem teoretické formulace v maximálně autentické podobě (B 68).

Jak již jsem řekl, naše uvažování o potřebě odlišných představ o teoriích předpokladů k řeči v nezbytné jednotě se způsobem modelování samotných procesů řeči, diskurzu, jde již delší dobu tímto směrem. Někdy bychom doklady našli v podobě řekněme roztroušené, ale lze se setkat i s podobně soustavnými výklady, jako jsou ty, které nalézáme v Beaugrandově stati. (Srov. např. Kořenský, 1989, zejména kap. I. nebo IV. 4, či Kořenský, 1992, s. 100, odd. III., abych uvedl prameny snadno dostupné.) Jde o hledání východisek a zásad pro formulace teorií předpokladů k řeči, které by byly plně adekvátní cílům i stavu poznatků interdisciplinárně založené lingvistiky dneška, tedy lingvistiky po komunikativním obratu, jinak řečeno v jejím završeném vývoji od u-s-a formalismu k důslednému funkcionalismu. Je jasné, že toto hledání se uskutečňuje poněkud odlišným pojmoslovím, než jsou prostředky Beaugrandovy, což ovšem u věcného hlediska není podstatné. Právě z důvodů značné blízkosti výsledků dosažených poněkud odlišnými cestami bych chtěl nyní přistoupit k výše uvedenému kroku b), tedy k diskusi některých stanovisek vyslovených v Beaugrandově stati. Pro větší sdělnost budu postupovat v souladu s členěním Beaugrandovy stati a opět odkazovat na jednotlivé položky její struktury.

K výkladům, které jsou kritickou analýzou formálních u-s-a modelů, není opravdu co dodat, jsou elegantní, brilantní a přesvědčivé. Diskusní pozornost je třeba věnovat právě těm částem, které prognózují zásady a postupy vytváření funkčních modelů k řeči.

Beaugrande dokládá a vysvětluje, proč klasické strukturalistické aparáty, především fonologie, nebyly úspěšné při modelování tzv. vyšších rovin jazyka. O tom bylo rovněž i u nás mnoho napsáno. Sleduje dále problém zejména se zřetelem ke

vztahům mezi sémantikou a syntaxí (B 19–21). Touto cestou se dostává k problému linearity. Jestliže je možné pojmout (ještě) syntaktická pravidla jako omezení lineárního pořadí, pak sémantická pravidla by měla operovat mezi oblastí významu, která je stěží lineární, a oblastí syntaxe, o které se předpokládá, že lineární je. Tady přicházejí v úvahu dvě možnosti: buď formálně dokonalým způsobem konstruovat syntaktickou strukturaci textu a na ní pak interpretativním způsobem zavádět sémantická omezení, nebo nějak (nelineárně) zformulovat sémantické hodnoty a pak definovat linearizující „omezení“. Myslím, že problém linearity – nelze říci jazyka, i když se to tak někdy také formuluje, ale nelze říct ani např. jen syntaxe – je pro budoucí skutečně funkcionální modely předpokladů k řeči klíčový. Linearita je nejvyšší určující vlastností textu. Gramatika v obecném slova smyslu je způsob, jak všechny obsahové hodnoty formované a sdělované řečí textově linearizovat. Je to univerzálie, která má různá řešení, a právě tato různost řešení je zdrojem rozdílnosti gramatik jednotlivých jazyků. Sémantika, zvláště pak ovšem pragmatika podle Beaugranda, dokládá, že jazyk nelze adekvátně jeho vlastnostem a funkcím zkoumat jako „věc o sobě“. V takovém případě dochází k tomu, že teorie jazyka je apriorně vysoce abstraktní, model jazyka je „oproštěn“ a vymyká se kontrole, žije vlastním životem vysoce zformalizované abstraktní entity. Nemá-li k tomu dojít, je třeba pro vzájemnou projekci syntaxe a sémantiky „znovu“ zavést nějaká pragmatizační omezení. „Častěji ovšem byla jistá omezení daná realitou a společností maskovaná jako formální pravidla, operující na izolovaných větách...“ (B 25). Opět nás to myslím vrací k problému netriviálnosti linearity. Všechny obsahové hodnoty, tedy i ty, které jsou dány „realitou a společností“, musejí být v podobě signálu nějak přítomny v relativně nekomplikované linearitě psaného textu mluveného. Všechno to, co je takto přítomno, je problém (i když ne jen) lingvistický.

Zamyslet se je třeba i nad způsobem, kterým Beaugrande chápe pojem formálnosti a ve spojení s tím obrazné termíny zmrzlý, zmrazený, zmrzlé ostrovy apod. Nejprve tedy co je to forma, formální (např.) prostředek, (lingvistický) formalismus. Zdá se opět, že jde o termíny naprosto jasné a konsensuální. Můžeme je ovšem chápat několika způsoby: v těchto souvislostech, tj. v souvislostech Beaugrandovy stati, nejde patrně o hjelmslevovské pojetí formy dané opozicí

forma – substance. Pak by totiž šlo o lingvisticky relevantní organizaci jak výrazových, tak i obsahových kvalit řeči. Není ani zcela jasné, zda tu v nějakém smyslu jde o ten význam slova forma, který je dán vztahem forma – funkce ve stratifikačních modelech jazykového systému. Pak by formou mohla být jak výrazová, tak i obsahově-výrazová, či obsahová jednotka, která slouží v rámci vztahů reprezentace nějakému funkčnímu účelu, nějaké strukturační, interní funkci. Zdá se však, že tu – u Beaugranda jde především o formálnost ve smyslu gnoseologickém, tedy o soubor zásad, které v rámci klasického strukturalismu určují způsob, jakým bude model jazyka konstruován, tedy o takové principy, jako je abstraktnost, obecnost, striktnost, ... (B 30), o všechny ty principy, které souvisejí s kritérii vědeckosti dané pozitivismem, požadavkem imanence teorií jazyka (jazyk sám o sobě) apod. (B 32). Formálnost je tedy v těchto souvislostech především soubor teoretických zásad, jehož důsledkem je „zmrazení“ stavby jazyka (B 32). Produktem těchto přístupů je vlastně „zmrazující“ jednotkové myšlení, které často nejprve petrifikuje potenciální nositele funkcí a pak jim vyhledává a přiděluje funkce, ačkoli zásadní zásada funkcionalismu je pravý opak. Pokud ovšem chceme ze správné Beaugrandovy kritiky formalistních modelů dojít k modelování důsledně funkcionálnímu, pak je třeba myslím varovat před nebezpečím jednoduché, téměř symetrické paralelizace formálního a funkčního myšlení. Není šťastné dokonce mluvit o funkčních rovinách (B 34, 35), zejména však může být z tohoto hlediska zavádějící symetricky uspořádaná, jinak však velmi konstruktivní konfrontace formalismu a funkcionalismu – viz B 69. Za těchto okolností sám princip – prostředek – cíl při takto paralelizujícím myšlení vznik skutečně funkcionálních modelů nezajistí. V souvislosti s tím jsou ovšem velmi cenná všechna upozornění na to, že ve „funkcionalistických schématech nejsou vztahy a poměry velikosti a konstituence rozhodující, protože prostředek se vztahuje ke svému cíli nejprve a především v termínech své funkce, účelu nebo motivace a jen sekundárně tu a tam skrze svou formu, utvářenost...“ (B 38). V souvislosti s tím lze však vidět ještě další rozpor: na jedné straně dochází k oprávněné kritice rovinového myšlení a druhé straně – jak jsme viděli – se funkční myšlení stanoví pojmově paralelně k rovinovému u-s-a myšlení. „Na třetí straně“ je však přítomna dokonce i kritika konstrukční oprávněnosti klasických sémiotických dimenzí

– syntaxe, sémantiky, pragmatiky (B 38, 45). To je myslím velmi významné Beaugrandovo „varování“, které je třeba dále promýšlet a domýšlet. Zatím jsme měli tendenci těmto sémiotickým dimenzím i při hledání principů, na jejichž základě lze založit teorie nového typu, spíše důvěřovat.

Nyní k termínům zmrzlý, zmrazený: jejich užití má zjevně smysl ontologicko-gnoseologický. U-s-a představy o jazyce jsou spojeny předpokladem, že je založen na konstantních, stabilních danostech, právě proto může být na základě jistých gnoseologických principů představa o něm určitým způsobem petrifikována (B 27). Beaugrande dále správně konstatuje, že zejména dimenze hláskoslovná a ještě i tvaroslovná může být takto „zmrazeně“ chápána a bez velké újmy, pokud jde o adekvátnost modelování na základě určitých gnoseologických principů (fonologie) teoreticky zmrazena (B 38). Hledat ovšem i jinde – v syntaxi, v produkci textu – podobné principy je již asi i podle Beaugranda neadekvátní. Tam všude je třeba počítat i teoreticky s přítomností pohybu jako „existenčního způsobu“ řečových daností. Beaugrande pak staví paralelu mezi dvojicí zmrazlost – pohyb a dvojicí pojmů centrum – periferie (systému), dokonce i příznakový – bezpříznakový (B 39, 45). Tady se mi zdá, že je opět – v rozporu s jinými autorovými zásadami – přílišná tendence k symetrizování takových pojmových pozic. Pochopitelně – pojmy příznakový, bezpříznakový, centrum, periferie jsou klasické funkcionalistické nástroje. Jsou to ovšem pojmové prostředky, které přicházely do strukturalistických teorií, abychom tak řekli – spolu s jejich postupným funkcionalistickým sebeuvědomováním. (Srov. Kořenský, 1991.) Na počátku byla představa, že podstatou jazyka jsou vysoce zmrazené, diskrétní entity se vztahy v zásadě téhož řádu, které tudíž mohou být gnoseologicky „domrazeny“ pomocí vysoce symetrických, systémově elegantních představ. Diskrétní vysoce konstantní entity byly pak nadány více méně konstantními funkčními charakteristikami. Pozorování řečové reality však prokazovalo, že s takto elegantními představami o vztazích jednotek a jejich funkcí vystačit nelze. Problém byl vyřešen zavedením opozice bezpříznakový – příznakový. Složité komplexy příznakového užití forem (jednotek) dovolovaly jednak zachovat „zmrazenou“ představu o jazyce, jednak přece jen za těchto okolností postihovat realitu fungování řeči. Pluralizace funkčních užití „zmrazených“ jednotek ovšem vnášela neklid,

gnoseologický pohyb do stabilního, symetrického, elegantního (systému). Zavedení těchto pojmů tedy objektivně znamenalo směřování k důslednějšímu funkcionalismu, ovšem za podmínek respektování principů u-s-a systémového myšlení. Máme-li ovšem tuto cestu radikálně završovat, je třeba obrátit řád věcí. Každá vysoká míra stability, tedy každý objektivně existující zmrazený ostrov (jako „kandidát na centrovou interpretaci“) je pouze nedefinitivním případem primární nestability, pohybu. Primární je nedefinitivnost každé konstantnosti a diskrétnosti jevů, jež jsou „kandidáty“ na jednotkovou interpretaci. Stejně tak každá funkční bezpříznakovost musí být vnímána jako nedefinitivní zmrazení, na pozadí složité fluktuace funkčních charakteristik „kandidátů“ na jednotky jazyka. Dynamické vztahy mezi zrazeností a pohybem mohou být vymodelovány pouze jako míra pravděpodobností, že podavatel bude produkovat právě takové aktuální korelace ve vztazích forma – funkce a že příjemce bude právě takové nebo jiné korelace předpokládat a očekávat. (Srov. Kořenský, 1992a,b, 1994b, 1995.)

Jestliže určující principy u-s-a modelování pro důsledně funkcionální teorie neplatí nebo platí jen ve velmi omezené míře, je třeba hledat pozitivní konstrukční, teoretické zásady, které by charakter teorie zajistily. Lze soudit, že mezi takové zásady náleží jakási větší míra aktuálnosti gramatiky, vědomé zaměření na „ty části diskurzu, které participanti právě konkrétně zpracovávají“ (B 38). Zdá se dále, že to budou – nepochybně v návaznosti na psychologické inspirace – modely chování, přičemž jejich parciální strukturace bude dána komunikačními strategiemi. Jak už bylo připomenuto, nelze očekávat striktní hranice mezi gramatičností a negramatičností (B 40). Nebude zřejmě nadále možné vystačit s představami metaforicky pojatého kódování a dekodování, které i v přirozené řečové komunikaci předpokládá existenci objektivních (tedy pro podavatele i příjemce identických) formálních složek, do nichž lze význam (v nějakém smyslu rovněž pro obě komunikující strany identický) vložit ze strany podavatele a z nichž jej lze „vyjmout“ ze strany příjemce (B 50).

Otázkou určenou k dalším promyšlením je „způsob objektivního bytí“ jazykových významů. Jisté je, že nelze s nadějí pracovat s jednoduchými paradigmatickými představami, ať již se týkají lexikální sémantiky nebo větné sémantiky, či

dokonce velmi komplexních paradigmat textových významových kvalit. To vede k jakýmsi vzorcovým gramatikám, k předpokladu, že komunikujeme pomocí hotových paradigmatických soustav distribuovaných v zásadě rovinně, komponentově. Nezdá se asi dnes již možné představu sémantiky založit ani na elegantních opozitivních souborech sémantických rysů známých z komponentové lexikální sémantiky nebo generativistických sémantických interpretací. Na druhé straně nelze snad pouze předpokládat, že význam je toliko neopakovatelný rezultat aktuální komunikační interakce, jenž jaksi vzniká a mizí s každým takovým aktem. Trvalejší charakter sémantických předpokladů komunikace budeme asi hledat spíše v „mimojazykových“ oblastech souborů znalostí, zkušeností, kognitivních soustavách atp. Beaugrande tu připomíná modelování pomocí sítí, s odkazem na Kintsche. Lze tu připomenout i starší pokusy postulovat komplexní sémantické sítě, z nichž pak posloupností formačních linearizačních kroků vzniká se značnou variabilitou gramatických možností text, srov. např. Kořenský, 1984, zejména v podobě pozdějších interpretací. Zdá se myslím dnes perspektivní vidět gramatiku „unilaterálně výrazově“, jako procedury textotvorných formačních a interpretačních procesů operujících na obsahových hodnotách primárně „neязыkových“. K otevřeným otázkám funkcionálního modelování – a nikoli na posledním místě – patří optimální výběr typu systémových způsobů myšlení, které by spolehlivě zaručily, že budou vznikat procesuální modely chování podavatele i příjemce, neboť jediné taková představa gramatiky se zdá dnes aktuální. Beaugrande na několika místech podněty nalézá v inspiraci synergetikou, srov. B 26, 28, 42, 48. Skutečně, především systémové myšlení reprezentované teorií vysoce nerovnovážných termodynamických soustav může – pro někoho snad stále ještě paradoxně a překvapivě – představovat podněty pro lingvistické teorie. Neboť lidská verbální komunikace v jednotě subjektivních a intersubjektivních předpokladů k ní nepochybně právě takto složitým systémovým jevem je, pokud ovšem nepřijmeme za svou ideu antiracionálních výkladů věci (srov. Kořenský, 1996, 1997).

Myšlení o řeči a jejích předpokladech se výrazně proměnilo a dále proměňuje: ne proto, jak mnozí soudí, že někteří lingvisté opouštějí svévolně a neodpovědně klasická východiska, ne proto, že se nechávají ovlivňovat ve vleku jakési

módnosti filozofií, sociologií, psychologií nebo dokonce třeba termodynamičkou, ne proto, že se jim nechce psát „pořádné“ gramatiky a slovníky, ale proto, že chtějí vědět o fenoménu lidské řeči více, pronikat k ní stále hlouběji, rozumět jí ve stále úplnějších souvislostech. Je dobré zjistit, že k velmi blízkým závěrům v tomto směru docházíme na různých místech „lingvistického diskurzu“, třebaže ne na základě zcela totožných východisek a myšlenkových tradic. To připomenout je také hlavní smysl a poslání tohoto textu. Že jsme se řekněme v posledním desetiletí u nás nedali špatným směrem, snad skeptikům, kteří přijímají jen to, co je verifikováno světovými autoritami, dokládá právě stať R. de Beaugranda. Na závěr se pokusíme starší „zásady“ procesuálního modelování řeči a jazyka (srov. např. Kořenský, 1992a, s. 100–102) parafrázovat a komentovat se zřetelem k tomu, co Beaugrandova stať přinesla.

1. Řeč, verbální komunikace, diskurz je empiricky i teoreticky primární předmět. Předpoklady k řeči, jazyk, komunikační kompetence je sekundární re-konstrukt, jehož má být dosahováno metodologicky zcela identickým způsobem s nalézacími procedurami, analýzami řeči. Nejen řeč, ale i jazyk je procesuální kontinuum, což musí být užitými postupy respektováno. Předpokládá to důslednou aplikaci funkčního principu, abstrakční, „jednotkovně“ postupy tomu musejí být důsledně podřízeny.

2. Význam takových pojmových prostředků, které „druhotně“ dynamizovaly původně vysoce statické, vysoce abstrakční, ostře diferenciační představy o prvcích systému jazyka, tedy význam takových pojmů jako terapeutické změny, vnější příčiny terapeutických změn, příznakové užití prostředku, neutralizace protikladů (procesy směřující z řeči do jazyka) nebo pružná stabilita systému (důsledek procesů směřujících z řeči do jazyka) vzrůstá. Tyto teorémy postihují podstatu jazyka, protože postihují jeho kontinuální dynamiku, na jejím pozadí je třeba rozumět každé stabilitě, neutralitě, bezpříznakovosti apod. Každá stálost, systémová stabilita, a tedy i každá uzavřenost, diskrétnost „jednotky“ není nic jiného než relativně vysoká míra pravděpodobnosti funkčního užití ze zorného úhlu jak podavatele, tak i příjemce.

2.1 Instrumentalistická metafora daná schématem souboru nástrojů určených pro řeč – vně řeči stojící mluvčí – výběr, uchopení a lineární zřetězení

předem daných jednotek mluvčím – výsledek řeči (text) je v zásadě neadekvátní. Pro mnohazměrnou dynamickou funkční jednotu člověka, jeho vnitřního světa (soubory znalostí, schopností, kognitivní encyklopedie, společenské normy, konvence, ...), přírodního (antropologizovaného) světa, řečové formace světu aj. je třeba hledat modelační inspiraci v teoriích dynamických, otevřených, vysoce nerovnovážných systémů, integrativně – nikoli tak, že řeč a její předpoklady z přírodního a společenského světa vydělíme.

2.2 Dynamické faktory jsou modelačně nadřazeny faktorům statickým, třebaže právě faktory s vysoce pravděpodobnostní (takto tedy stabilní) charakteristikou vazby forma – funkce, tedy faktory vysoce konstantní jsou klíčovým předpokladem dorozumění. Stabilita je však mezní případ dynamiky, to umožňuje jako stabilní faktory vnímat ty, které takové skutečně jsou, nikoli i ty, u nichž se pomocí určitých teoretických nástrojů daří ještě stabilní výklad uplatnit. Jde tedy o postižení skutečných „zmrzlých ostrovů“, ne o gnoseologické „zmrazování“ jazyka v celku.

2.3 Je třeba se vzdát nejen principů u-s-a modelů (včetně již zmíněné instrumentalistické metafory), ale i četných metaforických aplikací obecné teorie informace zpravidla zprostředkovaných teoriemi společenské komunikace, informačně a kognitivně orientovanými psychologiemi apod. Je třeba dávat přednost aparátům, které akcentují vzájemně vytvářivé interakce složek a hodnot, které méně segmentují a petrifikují a naopak jsou více připraveny vnímat aktuální dynamickou, třebaže rozpornou dialektickou jednotu individuality, sociální funkce, kultury, anticipací, interferencí atd. Je žádoucí vyhnout se jednoduchým symetrizačním a paralelizačním posunům od schémat u-s-a modelů k modelům funkčním, které se od předchozích liší jen pouhou verbální transformací položek. Je třeba mít na paměti, že obdobné verbální transformace tradičních oddílů jazykovědy na roviny, subkomponenty strukturalistického schématu mnoho nového nepřinesly. Právě tak jako obdobný paralelizační čistě verbální posun těchto rovin a komponentů do podoby různých variant pojmu kompetence (lexikální, morfologická, syntaktická atp.). Zdá se, že také tradičně pojatá „komponentová“ přítomnost sémiotických dimenzí syntax, sémantika, pragmatika není prespektivní.

2.4 Překonání ostrého protikladení jazyka a řeči plyne již z toho, co bylo řečeno dosud. Nejen ontologická, funkční jednota řeči a jazyka, ale i schopnost teoretického zobrazení faktu, že řeč obsahuje jazyk jako svůj vnitřní předpoklad, který svým průběhem nepřetržitě vytváří, právě tak jako ji tento vnitřní předpoklad určuje a limituje, je podmínkou zdatu procesuálního modelování. Je třeba vědět, že překonání tohoto „lingvistického“ protikladu je integrální součástí uplatnění souhrnu racionálních poznatků o dialektické interdependenci subjektu a objektu, tedy překonání ostrého protikladení subjektu a objektu, které přináší – zdaleka nejen – novější a současná filozofie, spolu s přírodními vědami, aniž by se ovšem lingvistika nechala ovlivnit tendencemi k racionalizující redukcí člověka a světa na diskurz.

3. Procesuální přístup tedy má být přístupem, jenž člověka a jeho řeč nestaví před/nad/proti světu, jenž člověka a jeho řeč nevyděluje ze světa, se všemi důsledky z toho plynoucími.

Literatura

Beaugrande, R. de

1996 Funkce a forma v jazykové teorii a výzkumu. Vlna se obrací. *Slovo a slovesnost*, 57, s. 1–26; český překlad z orig. Function and form in language theory and research.

Daneš, F.

1995 Language is neither all chaos nor all order. In: *Proceedings of LP 94*. Prague: Charles University Press, s. 1–9.

Hajičová, E.

1988 Přejdeme od diskuse k práci. *Jazykové aktuality*, 25, s. 161–162.

Hedrlín, Z. – Šoltys, O.

1988 K diskusi o počítačích v lingvistice. *Jazykové aktuality*, 25, s. 76–78.

Filipec, J.

1994 K dialogu o české lexikologii a lexikografii, předpočítačové i počítačové. *Slovo a slovesnost*, 55, 1994, s. 132–141.

Kořenský, J.

- 1984 *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha.
- 1987 Ještě k perspektivám počítačového zpracování přirozeného jazyka. *Jazykové aktuality*, 24, s. 140–144.
- 1989 *Teorie přirozeného jazyka (interdisciplinarita, aplikace, prognózy)*. Praha: Academia.
- 1991 K vzájemným vztahům a vývoji základních pojmů pražské školy. *Slovo a slovesnost*, 52, s. 206–212.
- 1992a Teoretická jazykověda a komunikačně orientovaný výzkum řeči. *Slovo a slovesnost*, 53, s. 97–103.
- 1992b K otázce procesuálního pojetí slovní zásoby. *Slovo a slovesnost*, 53, s. 265–272.
- 1994a Ještě několik slov k možnostem výkladu lexikální složky jazyka. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 301–302.
- 1994b K problémům modelování řeči a jazyka. In: *Model a analogie ve vědě, umění a filozofii*. Praha, s. 81–87.
- 1996 Způsoby reálnosti řeči, nebo výsledek řečové komunikace? In: *Jazyk a jeho užívání*. Praha, s. 158–165.
- 1999 Chaos řeči a řád jazyka? In: *Chaos, věda a filosofie*. Praha: Filosofía.

Králík, J.

- 1988 Počítač jako inspirátor. *Jazykové aktuality*, 25, s. 72–76.

Panevová, J. – Sgall, P.

- 1987 Předpoklady počítačového zpracování češtiny. *Jazykové aktuality*, 24, s. 58–60.

Peregrin, N.

- 1987 O perspektivách počítačové lingvistiky a jejím vztahu k obecné jazykovědě. *Jazykové aktuality*, 24, s. 61–63.

Sgall, P.

- 1992 Teoretická lingvistika a výzkum komunikace. *Slovo a slovesnost*, 53, s. 87–96.

3 Konstrukce gramatiky ze sémantické báze a kognitivní lingvistika

Předpokladem této stati je nejprve ozřejmit, co znamená spojení slov konstrukce gramatiky ze sémantické báze (GSB) a co je v rámci této stati třeba rozumět spojením slov kognitivní lingvistika.

GSB byla v 70. letech převážně ve *Slově a slovesnosti* prezentována sérií statí, které pak byly ve výběru přetištěny v publikaci *Proměny myšlení o řeči*. V úplnosti – včetně aplikačních možností – byla prezentována také v podobě monografie *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia 1984. GSB je možné pro potřeby této stati charakterizovat stručně následujícím způsobem:

Jde o konstruování gramatiky (v širokém smyslu slova) od obsahu k formě, od významu k výrazu. Jsou to obecně vzato takové přístupy, které zejména v 60. a 70. letech reprezentovaly práce McCawleye, Lakoffa, Fillmora, Breklea – práce Gakovy, Alisovové, Melčuka, Žolkovského, Arutjunovové, – práce Bondziovy a práce české a polské sémantické školy. Samotné pojetí teorie sémantické báze se opírá o přístupy zakladatelského období analytické filozofie, především těži ze zjištění, která učinil Russell v *Logical Atomism*. Právě v tomto smyslu je do jisté míry paralelní dalšímu vývoji logických sémantik a některých aparátů kognitivních věd.

Východisko je sémantická báze jako relativně nevelký soubor základních a komplexních „relačních entit“ a soubor formačních pravidel, jejichž prostřednictvím lze ze sémantické báze konstruovat slova, slovní spojení (mající tradiční charakter pojmenování) a větná i nevětná syntagmata. Sémantická báze je po formální stránce soubor tzv. sémantických formulí (formule = symbolicky zapsaná relace) komplexního charakteru, které lze konstruovat ze základních formulí a minimálních elementů pomocí určitých pravidel. Sémantická báze jako soubor komplexních formulí derivovaných ze základních formulí může mít charakter „extrémně relacionistické“ sémantiky (srov. dále (1) d)), kde všechny významové kvality jsou vyloženy vztahově. Prostřednictvím derivačních pravidel lze konstruovat tzv. báze slova, báze syntagmata, báze věty. Slovy, syntagmaty

a větami v běžném lingvistickém smyslu se stávají teprve v procesu formace prostřednictvím morfosyntaktických prostředků jednotlivých jazyků. Sémantickou bázi jako soubor transparentně konstruovaných komplexních formulí lze pro účely porovnávání chápat jako základnu sémantiky přirozeného jazyka vůbec, nejčastěji s určitým typologickým omezením, v našem případě např. s omezením na slovanské jazyky spolu s jazyky příslušných areálových kontextů.

(1) Předpokládají se základní sémantické vztahy s významem statické relace (xSy), procesu (xPy), popř. okolnosti (xCy). Právě tuto složku je možné chápat několikerým způsobem – v zásadě spíše tradicionalisticky nebo ve smyslu výše již konstatovaného „extrémního relacionismu“. Tato východiska je možno stanovit v návaznosti na: a) tradiční logické pojetí predikace, b) dokulilovskou onomaziologii lišící substance, vlastnosti, děje, okolnosti, c) kritéria logiky vztahů – s tradičním lišením vlastností a vztahů, d) důsledně na principech predikátové logiky vztahů e) ve von wrightovském pojetí s diferenciací na stavy a události, mutační a nemutační procesy za předpokladu platnosti d) apod.

(2) Zavádí se minimální sémantický element jako sémanticky prázdná proměnná, jenž funguje jako signál ukončení relační interpretace formule.

(3) Sémantické vztahy je možno chápat ve smyslu různých stupňů abstrakce. Např. xPy (x je ve vztahu procesu k y) je abstraktnější než xZy (x zasahuje y) nebo xRy (y je výsledkem působení x). formule xPy a xRy jsou abstraktnější než formule (xZy) T ($xZ'y$) s významem „vztah Z mezi proměnnými x , y se mění na vztah Z' “. Jinak řečeno specifikací (viz (4)) procedury reprezentují mimo jiné i diferenci mezi mutačními a nemutačními procesy.

(4) Přeměna abstraktnějších formulí na formule specifitější se nazývá specifikací formulí, opačný proces se nazývá zobecňováním formulí.

(5) Formálním prostředkem specifikace je pojem nabývání hodnot, jenž je obdoubou teorie typů v logických aparátech. Proměnné x , y , z , ... abstraktnější formule

nabývají hodnot formulí z hlediska stupně abstrakce nejbliže nižších. Je-li veškerá sémantika relačně interpretována, nabývají proměnné hodnoty minimálního elementu.

(6) Do teorie sémantické báze je třeba zavést sémantické operátory, které reprezentují takové vztahové významy jako je fázování dějů, vymezení platnosti relací, kvantifikace formulí, diktální modalita atp.

Struktura morfosyntaktické reprezentace bazových formulí má dvě fáze:

A) Bázově sémantickou realizaci, jejímž prostřednictvím vznikají bázová slova, bázová syntagmata a bázové věty.

B) Slovtvornou a morfosyntaktickou formaci, jejímž prostřednictvím vznikají slova, syntagmata a věty v běžném lingvistickém smyslu.

A) 1. Lexikální bázově sémantická realizace

Jestliže jsou $R, x, y, z, \dots$ symboly formule, pak v rámci lexikální realizace se stává jeden ze symbolů onomaziologickým základem, ostatní onomaziologickými příznaky. Z toho vyplývá, že takovou onomaziologickou strukturu má každé slovo daného jazyka, a to bez ohledu na to, zda tato struktura je úplně, zčásti, či vůbec není odhalena strukturou slovtvornou (ve smyslu významovém i výrazovém). Tato výrazová stránka je již záležitostí formační struktury B.

2. Syntagmatická bázově sémantická realizace

V tomto smyslu představuje sémantická báze soustavu sémantických relací, které mohou být významovou základnou nepredikativních, nevětných syntagmat. Jestliže $R, x, y, z, \dots$ jsou symboly formule, pak v rámci syntagmatické bázově sémantické realizace se stává jeden symbol syntagmatickým základem, ostatní syntagmatickými příznaky. Způsob formace morfosyntaktickými prostředky je již záležitostí struktury B.

3. Větná (predikativní) bázově sémantická realizace

V tomto smyslu představuje sémantická báze soustavu sémantických relací, které mohou být významovou základnou větných syntagmat. Jestliže $R, x, y, z, \dots$ jsou symboly formule, pak jeden z nich se stává větným základem, ostatní větnými

příznaky. Morfosyntaktické prostředky tohoto procesu (včetně úlohy tzv. gramatického subjektu) jsou již záležitostí formační struktury B.

Je zřejmé, že stanovení základu a příznaků je ve všech případech záležitostí ryze bázově sémantickou, která má charakter sémantické perspektivizace, sémantického akcentu, onoho příslovečného „rozestavení na scéně“ dané sémantické struktury. Přesněji řečeno, je to hierarchizace sémantické relace v tom smyslu, že je daný vztah nazírán se zřetelem k prvku, který byl stanoven jako základ. Vedlejší sémantické rysy, které diferencují v bázově sémantickém smyslu jednotlivé typy realizace navzájem, mají sémantiku aktuálnosti, neaktuálnosti, statickosti, dynamičnosti, samostatnosti, nesamostatnosti apod. pojetí dané sémantické relace. Tyto vedlejší bázově sémantické diferenční rysy se výrazně projevují právě obsahovou složkou morfosyntaktických formačních prostředků B.

B) Slovtvorná a morfosyntaktická formace

Předpokladem slovtvorné a morfosyntaktické formace je konstrukce slovtvorné struktury a konstrukce relací morfologických slovních druhů a jejich gramatických kategorií pojatá tak, že zahrnuje i konstrukce syntaktických větých členů jako funkčních míst zpravidla v pojetí valenční teorie.

Pokud jde o slovtvornou formaci, plně odkazují na slovtvornou teorii M. Dokulila.

Morfosyntaktická formace je založena na principech, které byly jako teorie slovních druhů vyloženy nejprve v publikaci *Vědecká synchronní mluvnice spisovné češtiny (Základní koncepce a problémy)*, Praha 1974, v úplnosti pak v *Mluvnici češtiny II, Tvarosloví*, Praha 1984.

Dále se pokusím – ve velmi stručné podobě – charakterizovat to, co myslím spojením současná kognitivní lingvistika. Lze snad říci, že silný „proud“ současného kognitivismu lze členit následujícím způsobem: je to především složka, která provází vznik a rozvoj počítačnických teorií a technologií, dále složka, která je součástí vývoje novopozitivismu směrem k současné podobě a strukturaci analytické filozofie. Složka, kterou mám v této stati na mysli, se rozvíjí v rámci jazykovědy s jistými mezioborovými tendencemi směrem k psychologii a teoriím kultury. Je pro ni charakteristické, že navazuje na celou řadu starších, ale

i novějších jazykovědných tendencí. Jsou to teorie lexikální sémantiky, zčásti i některé tendence sémantiky větných struktur, různé tradice zabývající se vztahem jazyka a myšlení, vztahem kultury, etnosu a jazyka. Reprezentativním příkladem takto pojaté kognitivní lingvistiky jsou u nás práce týmu působícího na FF Univerzity Karlovy. Lze uvést řadu statí a publikací této skupiny, např. *Co na srdci, to na jazyku*. Vaňková, I., Nebeská, I. Saicová Římalová, L. Šlédrová, J. Praha: Karolinum 2005.

Kontextem starší teorie GSB byl rozvoj zkoumání sémantiky větných struktur – to je patrné především z uvedené literatury. Cílem však bylo zjišťovat, jak se velmi obecně pojaté, univerzální sémantické potenciality výrazově formují v jednotlivém jazyce do podoby vyjadřovacích struktur lexikálních, syntagmatických, výpovědních a do jisté míry i textových, s úsilím o nalezení jistých izomorfií, aniž by však byly některé z těchto struktur funkčně a strukturně priorizovány. Těžiště bylo v hledání funkční spjatosti komplexně pojaté sémantiky a gramatiky – sémioticky řečeno sémantiky a syntaxe se zřetelem k pragmatice. V centru pozornosti tak byla referenční, nikoli komunikační funkce jazyka. V tomto smyslu nebyl proveden krok k „pragmatickému obratu“, struktury jazyka byly konstruovány „od“ sémantiky, nikoli „od“ pragmatiky. Komplexní pozornost věnovaná v GSB sémantice však dovoluje konfrontovat tento její zřetel s komplexní pozorností věnovanou sémantice ve výše vymezené kognitivní lingvistice.

Další řádky budou mít následující strukturaci: některé rysy, které lze považovat za „závažné“ pro dnešní kognitivní lingvistiku ve výše uvedeném smyslu, budu konfrontovat se srovnatelnými vlastnostmi GSB.

Jedním z problémů, který kognitivní lingvistika vnímá jako stále aktuální je problém univerzality a relativity sémantiky přirozených jazyků. – V případě GSB je základní konstrukční idea univerzalistická, ale empirické zdroje sémantické báze mají kořeny v určitém jazyce, v určitém jazykovém typu. Pro kognitivní lingvistiku je relevantní i vztah tzv. jazykového determinismu (v sapirovském, whorfovském smyslu) a „nezávislosti“ sémantiky řeči na mysl, popř. naopak závislosti řeči na „skrytých“ strukturách mysli. Problém jazykového determinismu mysli a jazyka a „spor“ univerzalizmu s relativismem, není GSB vlastní: sémantická báze je empiricky motivovaný konstrukt, který si nečiní nárok být zároveň

modelem myslí, ani sémantickým univerzále. Stejně tak GSB nerespektuje na rozdíl od kognitivní lingvistiky tradiční vztahy pojem – význam.

Velmi podstatné a diferenční je, že GSB se zásadně vyhýbá dominanci slovnědruhové a lexikální sémantiky v rámci sémantiky přirozeného jazyka. Tuto pozici naopak nalézáme např. i u Wierzbické (semantic primitives), která je v opěrné literatuře kognitivní lingvistiky, ale – pochopitelně zcela zákonitě i u Filipce, Čermáka, kteří jsou rovněž zdrojem argumentů v české kognitivní lingvistice. Naproti tomu sémantická báze je založena na principu síti vztahů, nikoli tedy jako sémantika kognitivní lingvistiky na principu „molekul a atomů“.

Jedním ze základních termínů kognitivní lingvistiky je jazykový obraz světa.

V případě, že je takto sémantická báze chápána – viz výše – je jazykový obraz světa reprezentován celou procedurální strukturou operací mezi sémantickou bází a textem – v tomto smyslu nelze hledat souvislost s dobovými pracemi Lakoffa ale ani s Apresjanem. Jistá příbuznost je tu spíše s Lotmanem (modelující systém).

Pro kognitivní lingvistiku je charakteristické diskutovat nejen problém univerzalizmu a relativismu, ale v souvislosti s tím i otázky etnocentrismu, antropocentrismu a antropomorfismu významových struktur. – GSB je konstruována (posloupnost kroků realizace a vyjádření, srov. výše) tak, že antropomorfismus a antropocentrismus je v krocích realizace a vyjádření, zatímco sémantická báze je univerzální nad meze etnocentrismu.

Problém jazykového obrazu světa lze souhrnně do jisté míry zpřesnit následující úvahou založenou na termínech, se kterými kognitivní lingvistika pracuje:

Heterogenost aplikací teorie sémantické báze se reflektuje v sémantickém smyslu v operacích mezi SB a textem, přirozeně, že takto lze zachytit i sociolingvistické a etnolingvistické aspekty, dynamičnost lze uplatnit při popisu operací mezi sémantickou bází a textem, stejně tak i diferenční kritéria mezi vznikovými a rozvojovými principy, vývojem, vývojovými tendencemi a mathesiovskou pružnou stabilitou (srov. např. pojem gramatické změny a pojem synchronní dynamiky). Již *Jezyki slowiańskie 1945–1995*, Opole, s. 113–117 nebo *Proměny myšlení o řeči*, Praha 1998, s. 267.

Výběrovost – tento fenomén je dobře patrný právě při konfrontaci výsledků realizace a vyjádření relací sémantické báze v jednotlivých jazycích navzájem i u jednotlivých jazyků vzhledem k sémantické bázi. Je zjišťováno, že některé typy operací mezi sémantickou bází a textem (realizace a vyjádření) se uplatňují pouze v některých jazycích.

Axiologičnost není v centru pozornosti GSB, je to záležitost dalších interpretací, lze říci, že procesy realizace a vyjádření mohou poskytovat jisté podklady pro axiologické úvahy, které jdou však nad rámec vlastní teorie.

Integrálnost, kontextuálnost – tím, že realizace a vyjádření jsou procesy směřující od postulátu sémantické báze k textu, je reprezentována kontextuálnost – vztah k hranicím lexikálnosti a encyklopedičnosti je dán vztahem GSB k otázce vztahu jazyka a mysli.

Transcendentnost ve smyslu „jazyk je schopen překračovat své meze“ (Trost) – s tím souvisí jedna ze základních tezí rozpracovaná dále v návazné teorii procesuálních modelů (viz již K procesuálnímu modelování řečové činnosti. *SaS*, 40, 1987, s.177 a K otázce procesuálního pojetí slovní zásoby. *SaS*, 53, 1992, s. 97 – též v *Proměny myšlení o řeči*, a v dalších pozdějších textech), že jazyk jako historický, sociální a sémiotický fenomén jsou integrální částí světa (teze monistické jednoty metafyziky a epistemologie, ontologie a gnozeologie) „obsahuje“ implicitně i „nejazykový obraz světa“, sebereflexi světa částečně odhalenou vědou. Právě se zřetelem k tomu je konstruována sémantická báze – realizace a vyjádření jsou limity dané jazykovým obrazem světa, zatímco sémantická báze je in potentia zdrojem překračování limit daných jazykovým obrazem světa.

Pro kognitivní lingvistiku je charakteristická prioritace slovní zásoby v celkovém rámci sémantických parametrů přirozeného jazyka. Z toho (a z antropocentrických a etnocentrických zřetelů) plyne i zájem o tzv. přirozenou slovní zásobu. – Antropocentrismus, etnocentrismus a antropomorfismus není jen záležitostí slovní zásoby (plnovýznamových slovních druhů). GSB akcentuje jakousi sémantickou rovnoprávnost lexikálněslovotvorné, syntagmatické a větné realizace bazových struktur.

GSB také nesdílí s kognitivní lingvistikou koncepční respekt k aristotelovské kategorizaci „světa“ vedoucí k závislosti kategorizace světa na slovních druzích,

která ze známých vznikových příčin dovoluje vidět vysoké stupně izomorfie mezi slovními druhy a vědními i obecně noetickými kategoriálními obrazy světa. V této souvislosti lze přímo mluvit o jistém antikategorialismu GSB. Na místě termínu kategorizace stojí v GSB spíše síť dynamických sémantických relací – právě takto je sémantická báze postulována.

Pokud by bylo žádoucí i v GSB podobně jako v kognitivní lingvistice stroze diferencovat mezi logickým, vědním a přirozeným souzením, pak je to GSB rovněž schopna postihnout v procesech realizace a vyjádření.

Závěr

S odvoláním na výše uvedenou charakteristiku GSB lze konstatovat, že pro kognitivní lingvistiku toho typu, z jejíž reflexe tu vycházíme, je charakteristické široké pásmo zřetelů daných tradičními i novějšími postupy lingvistickými, etnologickými, sociologizujícími a psychologizujícími tradicemi, tradiční kategorializací klasicky filozofického původu, kategorializací lišení logického, vědeckého atd. myšlení a mnoha dalšími „sběrnými“ zřeteli, které lze – postmodernisticky řečeno – shledávat jakousi neformální synkretičností. Se zřetelem k lišení tzv. dimenzí sémiotiky lze říci, že se tato kognitivní lingvistika pohybuje v prostoru všech tří dimenzí, aniž by přikládala význam směrům a procedurám tohoto pohybu. Naproti tomu GSB stojí zřetelně na pozicích denotativní, referenční sémantiky (zásadně neredukované na izolované referenční vlastnosti substantiv popř. dalších plnovýznamových slovních druhů, popř. elementárních syntaktických struktur, ale naopak orientované na všechny typy komplexních struktur řeči), přičemž je k formálnosti směřujícím popisem uspořádaných kroků směřujících k dimenzi pragmatické. Jde tedy o strukturovaný pohyb od referenční, denotativní sémantiky prostřednictvím dimenze syntaktické směrem k pragmatice.

Literatura

Alisova, T. B.

1970 Opyt semantiko-grammaticeskoj klassifikacii prostych predloženíj. *Vjaz. č.* 2, s. 91–98.

Apresjan, Ju. D.

1974 *Leksičeskaja semantika*. Moskva.

Arutjunovova, N. D.

1976 *Predloženie i jego smysl. Logiko-semantičeskije problemy*. Moskva.

Bondzio, W.

1971 Valenz, Bedeutung und Satzmodelle. In: *Beiträge zur Valenztheorie*. Hague, s. 85–103.

Brekle, H.

1970 *Generative Satzsemantik und transformationelle Syntax im Syntax des Englischen Nominalkompositionen*. München.

McCawley, J.

1968 The Role of Semantic in Grammar. In: *Universals in Linguistic Theory*. E. Bach – R.T. Harms (eds.) New York.

Filipec, J. – Čermák, F.

1985 *Česká lexikologie*. Praha.

Dokulil, M.

1962 *Tvoření slov v češtině I*. Praha.

Fillmore, Ch. J.

1968 Case for Case. In: *Universals on Linguistic Theory*. New York, s. 3–96.

Gak, V. S.

1969 K probleme sintaksičeskoj semantiky. In: *Invariantnyje sintaksičeskije značeniija i struktura predloženiija*, s. 77–85, Moskva.

Gajda, S.

1995 *Języki słowiańskie 1945–1995*, Opole.

Karolak, S.

1974–96 O programie skladni wyrażeń predykatywnych w gramatyce języka polskiego. In: *O predykcji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 7–23.

Kořenský, J.

1974 *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha.

1998 *Proměny myšlení o řeči*. Praha, s. 267.

1987 K procesuálnímu modelování řečové činnosti. *Slovo a Slovesnost*, 40, s. 177–189.

1992 K otázce procesuálního pojetí slovní zásoby. *Slovo a Slovesnost*, 53, s. 265–272.

Lakoff, G.

1971 On Generative Semantics. In: *Semantics*. Ed. D. D. Steinberg, L. A. Jakobovits, London, s. 233–296.

Mel'čuk, I. – Žolkovskij, A.

1969 K postrojeniju dejstvjuščej modeli jazyka „mysl – text“. In: *Mašinnyj perevod i prikladnaja lingvistika* 11, s. 5–35.

Mluvnice češtiny, 2, Tvarosloví. Praha 1986.

Russell, B.

1924 *Logical Atomism. Contemporary British Philosophy: Personal statements, First Series*, London, s. 356–383.

Vaňková, I. – Nebeská, I. – Skicová Římalová, L. – Šlédrová, J.

2005 *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum.

Vědecká synchronní mluvnice češtiny. Tvarosloví. Praha 1974.

Wierzbická, A.

1972 *Semantic Primitives*. Frankfurt.

Struny mysli: Kognice 2007. Petrů, M. (ed.), Ostrava: Montanex 2009, s. 300–308.

4 Ontologie a gnoseologie řeči/jazyka v souvislostech

Historicko-filozofická vázanost série termínů ontologie, metafyzika na straně jedné a gnoseologie, epistemologie, noetika na straně druhé je dostatečně známá jako fakt, avšak nesmírně komplikovaná, pokud má být dešifrována jako pohyb lidské metareflexe. Už vztah mezi termíny ontologie a metafyzika je filozoficky (neváhám říct přímo ideologicky, pochopitelně v nesartrovském smyslu) vázaný. Tytéž problémy vyvstávají, jestliže se pokusíme řešit problém reálnosti řeči/jazyka. Proto se nebudu pokoušet řešit otázku, kterak řeč/jazyk jest a kterak toto její bytí může být nazíráno ve smyslu filozofickém, ale pouze ze zorného úhlu určité konceptuální soustavy z oblasti teorie modelování. Stejně tak ve snaze o relativně „dostatečnou“ metodologickou nezávislost volím v této počáteční fázi neobvyklý termín řeč/jazyk. Jeho specifikace bude možná až v dalším výkladu.

Ze souboru možností, které poskytují teorie modelování, volím tu, která se mi jeví jako relativně závislá na filozofických a ideologických východiscích. Lze ji charakterizovat poměrně nerozsáhlým a jednoduchým souborem pojmů.

Modelační aktivita je chování subjektu zaměřené na originál v procesu vytváření modelu. Modelový systém je dán subjektem modelování, pojmem originálu modelování a pojmem modelu. Subjekt je v našich souvislostech společenský člověk, nositel poznávacích činností spojených s modelační aktivitou. Originál je objekt, na který je zaměřena modelační aktivita subjektu.

Analogií budeme rozumět shodu dvou nebo více objektů v určitých znacích, např. ve struktuře a funkci. Pojem stupně analogie bude chápán jako míra analogie v dimenzi od podobnosti k totožnosti. Strukturní analogie je úplná nebo částečná shoda struktury dvou systémů, s abstrakcí od konkrétní látkové realizace. K funkční analogii dochází, jestliže dva systémy, které se navzájem liší druhem svých prvků i strukturní stavbou, se shodují ve svých funkcích.

Modelem je objekt, který je zaváděn subjektem na základě strukturní nebo funkční analogie, popř. analogického chování místo originálu.

Substrát originálu je materie, druh, látka, charakter, z níž pozůstává originál.

Modelové prostředí (substrát modelování) je druh „látky“ užitý při modelování, např. prostředí přirozené (fyzikální, chemické, biologické), technické, znakové (včetně sociálních struktur).

Řeč/jazyk a její individuální a interindividuální předpoklady jako předmět teoretické reflexe patří do toho okruhu epistémických, noetických, gnoseologických aktivit, u nichž je modelující subjekt a substrát modelování v nějakém smyslu ekvivalentní s objektem modelování (substrátem originálu). Předmětem je totiž psychosociální lidská skutečnost, subjektivní prožitky, sociální vztahy, lidská reflexe „vnějšího světa“ atd. projevená aktuálními intersubjektivními řečovými vztahy; lingvistika a další vědy o řeči postupně nashromáždily pro tento okruh daností termín řeč, mluva, parole, performance, verbální komunikace, řečová činnost, řečové jednání apod. Předmětem je však také potenciální sémiotika, neurofyziologie a biochemie těch mozkových činností a dalších fyziologických daností, které jsou nezbytným předpokladem oněch interindividuálních činností, označovaných výše uvedenými termíny řeč, mluva atd. Příslušné vědy pro tyto skutečnosti, které souhrnně označíme jako soubory předpokladů k řeči, nashromáždily postupně termíny jazyk, langue, langage, kompetence, systém jazykových prostředků, verbální prezentace báze znalostí, soubory předpokladů řeči, neurofyziologie řeči atp. Uvedené dvě otevřené množiny termínů představují každá sama o sobě velmi podstatné diference v teoretických postojích, ale budeme pro tuto chvíli a v zájmu dalších úvah předpokládat, že představují pouze dvojí předběžné a souhrnné referování k dvěma navzájem rozlišitelným předmětům, že jsou tedy tyto termíny v rámci každé z množin funkčně synonymní. V tomto smyslu provedeme terminologickou redukci tak, že těmito předměty bude jednak řeč, jednak její předpoklady. Vzájemný vztah těchto předmětů – tedy řeči a jejich předpokladů – je rovněž podstatně závislý na druzích teorií, na druzích a způsobech modelování, a to do té míry, že je těmito diferencemi dotčena sama rozlišitelnost nebo v nějakém smyslu paralelní „existence“ těchto předmětů. V našich dalších úvahách budeme však rozlišitelnost těchto předmětů předpokládat.

Prostředkem modelování, modelovým prostředím, substrátem modelování je v případě řeči a jejich předpokladů a) přirozená lidská řeč, b) symbolické jazyky,

c) funkcionální modely směřující k modelům kybernetickým. Nelze nedodat, že vztahy a), b), c) jsou opět věci jejich metateoretického chápání, neboť při jistém teoretickém pojetí nemusejí být pojaty jako funkčně paralelní, může jít o vztah vzájemné determinace, zahrnutí atp.¹

Je příznačné, že mezi teoretickými aktivitami jsou výrazné rozdíly se zřetelem k tomu, v čem je spatřován dominantní předmět teoretického zájmu. Viděno například jen ze zorného úhlu klasických lingvistických strukturalismů 20. století, jsou tyto diference podstatné. Lze říci, že pro F. de Saussura je dominantním předmětem langue a langage, pro americký deskriptivismus je to řečová činnost, text, pro L. Hjelmsleva univerzální předpoklady řeči spíše ve smyslu langage, pro Pražskou školu předpoklady k řeči v různém pojetí, tu na řeč samu, rovněž v různém pojetí. V rámci obou lišených globálních předmětů se přirozeně výrazně uplatňují již zmíněné metodologické diference; týká se to především předpokladů k řeči a spočívá to v různých reduktivně-selektivních pojetí těchto předpokladů.

Další vývoj po období klasického strukturalismu byl a je nesmírně komplikovaný: lze velmi zjednodušeně říci, že se modelačním činností vycházejícím (mnohdy kriticky) z tradic amerického deskriptivismus v průběhu vývoje generativních a transformačních teorií stává dominantním předmětem soubor předpokladů k řeči s výrazným zřetelem k úplnosti jeho sémiotických dimenzí.² V intelektuálním prostoru původní Pražské školy lze od 30. do 60. let mluvit o setrvání u předmětu typu langue s určitými extenzionálními a intenzionálními posuny rovněž směrem k úplnosti sémiotických dimenzí. Obecně lze říci – teď již mimo hranice tradičních lingvistik a zásluhou právě oněch (netradičních) věd zabývajících se řečí a jejími předpoklady jaksi nepřímárně – že zvláště v evropském kontextu docházelo k jakémusi přesunu teoretické pozornosti od předpokladů k řeči k procesům řeči, a to při narůstající úplnosti všech složek, souvislosti a okolností pojmenovatelných jako neurofyziologické, psychické, sociální,

1 Jde o to, jak je chápán vztah konstruovaných jazyků k jazyku přirozenému: empiricky nelze popřít, že konstruované sémiotické soustavy mající teoretický účel jsou v nějakém smyslu selekcí, specifikací, zexplicitňující formací apod. přirozených jazyků.

2 Stručně řečeno, jde ve vztahu evropských a amerických lingvistických strukturalismů o jakýsi protisměrný, zčásti mimoběžný, zčásti vstřícný pohyb, jehož interaktivním výsledkem je současný stav jazykovědy.

kulturní atd., atp., přičemž samy předpoklady k řeči jsou vnímány jako „nepri-legovaný“ komponent těchto souvislostí. Docházelo tedy zejména k ústupu selektivně-reduktivních „abstrakčních“ tendencí při teoretickém vnímání předmětu.

Pokud budeme pracovat s aparátem výše uvedeným, (tj. pokud budeme rozumět pod slovem model objekt zaváděný subjektem (za podmínek subjekto-objektového protikladení, které je ve zvoleném jinak velmi univerzálním typu teorie modelování aximatizováno) na základě analogie „místo“ originálu při respektování tzv. modelového systému daného subjektem, originálem a modelem), pak je situace modelování ve vědách o řeči a jejich předpokladech, velmi schematicky řečeno, následující: tam, kde jde o teoretické reflektování předpokladů k řeči přirozenou řečí, lze mluvit o teorii, stěžejí však o modelování, neboť chybějí jakákoli kritéria být jen identifikující, nadto diferencující strukturní izomorfii modelu a originálu a funkční analogie modelu vzhledem k originálu může být s úspěchem kladena jen u teorií, které mají charakter fungujících, kreativních teoretických aparátů; takový charakter programově měly mít již generativní teorie a stratifikační teorie Lambova typu, teorie typu smysl – text (Melčuk, Apresjan, Žolkovskij). V tomto kontextu se objevovaly od počátku tendence ke konstruktivnímu využití symbolických jazyků, teorií grafů atp. Zákonitě se vytvořila svébytná oblast matematiky (algebraická lingvistika) s dalším vývojem směrem k strojovým lingvistikám, tzv. procedurální gramatiky (např. Montague) apod. Přirozeně, že nejde o jednoduchý lineárně teleologický intelektuální pohyb k narůstající míře explicitnosti teorií, k formálnosti aparátů a s tím spojené možnosti hodnotit objektivně charakter analogií mezi modelem a originálem.³

3 Mnohdy se soudí, že samo použití symbolismu, formalizace nebo formálního aparátu je zárukou toho, že jde o modelační proceduru. Předpokladem vzniku explicitní teorie s příslušnými znaky modelačního procesu je však jednak ujasněnost, pokud jde o charakter originálu, jednak dostatečné podmínky pro stanovení analogií mezi modelem a originálem ve smyslu strukturním (strukturních izomorfii), funkčním, popř. ve smyslu chování. Souvisí to s empirickou dostupností originálu. Lze se běžně setkat s tím, že simplicistní, reduktivní, systémově apriorně elegantní, symetrické apod. představy teorie se snadno a pohotově formalizují a možnost užít bez obtíží „jinde hotových“ formalismů často petrifikuje neadekvátní modelační představy o empiricky přímo obtížně dostupných originálech. To je jeden z rozporů, „paradoxů“ vztahů modelačních procesů a formálních aparátů.

Limitujícím faktorem úspěšného modelování předpokladů k řeči je tedy:

- a) empirická nedostupnost přímého názoru objektu, originálu;⁴
- b) apriorní neidentita substrátu originálu a substrátu modelu.

Z hlediska vývoje lingvistických teorií ve 20. století do jisté míry platí také určitá nejasnost faktu existence dvou objektů, předmětů, substrátů originálu, tedy předpokladů k řeči a řeči samé. Mnohdy i teorie s explicitními tendencemi projevují nejasnost svého zaměření na předpoklady řeči nebo na řeč (třebaže předpoklady k řeči a aktuální řeč se v principu liší) jako aktuální sociopsychický, a nejen sociopsychický proces; souvisí s tím i nejasnost vztahu, mezi empiricky dostupným objektem je vždy aktuální proces řeči, text. Je-li cílovým předmětem soubor předpokladů k řeči, pak má teorie k dispozici dvě cesty: a) vyvozovat z linearity textu a její organizace různé elementární a komplexní diskrétně chápané entity a na tomto základě interpretovat strukturní organizaci předpokladů k řeči („funkcionalistická hypotéza“), b) hypoteticky modelovat předpoklady k řeči na základě nejrůznějších tradic logicko-filozofických a filologických imanentistickým způsobem. Charakteristickým rysem lingvistických teorií je, že namnoze užívají obou těchto způsobů mnohdy nezřetelně synkretickým způsobem.

Teorie řeči, řečové činnosti, tj. teorie, které směřují nejen bezprostředně, ale i záměrně, cílově k aktuálnímu procesu verbální komunikace a činí tak s ohledem na komplexnost daného jevu, tedy s výraznou mírou neselektivního, nereduktivního přístupu, jsou ve svém širokém výskytu projevem spíše novějších a nejnovějších tendencí v lingvistice. Některé z nich jsou do té míry důsledné, že se zřikají i instrumentalistického pojetí předpokladů k řeči vzhledem k aktuálním procesům řeči. (Tedy hypotézy, že předpoklady k řeči jsou soubor v řeči instrumentálně aplikovatelných diskrétních prvků.) Jde především o procesuální a emergentní přístupy.

Předností teorií a s nimi spjatých modelů zaměřených cílově na aktuální procesy verbální komunikace je:

4 Pochopitelně, že samotné meze bezprostřední empirické dosažitelnosti, přímého názoru originálu nejsou na překážku explicitních modelačních procedur. Z hlediska funkční klasifikace modelů je prostor pro uplatnění indikativních, popř. verifikačních modelů.

- a) empirická dostupnost primárního názoru objektu (substrátu originálu);
- b) identita předmětu modelování (substrátu originálu) a prostředku modelování (substrátu modelu) v případě „pouhého“ přirozeněřečového vyjádření teorií;
- c) předpoklady pro strukturní a funkční analogii modelu a originálu u symbolických jazyků modelování;⁵
- d) příznivé předpoklady pro stanovení funkčních analogií a především analogii chování u modelů kybernetického a procesuálního typu.

Je nesporné, že za perspektivní je třeba považovat modely chování směřující k maximální vztahové a kontextové úplnosti originálu, který zahrnuje v netradičním pojetí individuální a interindividuální předpoklady k řeči jako součást širokého komplexu souvislostí, nikoli tedy v instrumentalistickém a nadřazujícím smyslu. Srov. procesuální teorie řečové činnosti a jejich předpokladů. K otevřeným otázkám patří, zda také emergenční gramatiky sdílející s procesuální gramatikou úsilí o překonání langue-parolové hypotézy mají ve svých aplikacích charakter modelů chování. Ještě složitější je tato otázka u přírodovědných sémiotik inspirovaných hermeneutickými přístupy.

Závěrem

Pro vytváření příznivých okolností modelování a teorií modelů řeči a jejich předpokladů v oblasti „tradiční, institucionální“ lingvistiky⁶ je žádoucí:

- 5 Výsledky dosažené kognitivními vědami a počítačovými programovacími teoriemi v oblasti stimulace řečové činnosti byly zpočátku míněny jako funkční analogie nebo jako analogie chování lidských nositelů předpokladů řečové činnosti, posléze je právem jejich konstruování chápáno jako zcela svébytný proces. Tradiční, institucionální lingvistikou jsou buď tyto výsledky ignorovány (to pohříchu stále dosti často), nebo jsou naopak přejímány a aplikovány jako modely komplexu lidských předpokladů k řeči; dochází tedy k chápání funkční analogie, popř. analogie v chování jako analogie strukturní, což není takto jednoduše možné.
- 6 Vágní výraz tradiční, institucionalizovaná lingvistika je třeba vysvětlit: máme na mysli teoretické aktivity zaměřené na řeč nebo na její předpoklady jako konečný a jediný cíl zkoumání a takto institucionalizované; tedy na rozdíl od teoretických aktivit, které se řeči

Vyjasnění otázek objektů, předmětů (substrátu originálu), zejména pokud jde o jistou tradiční podvojnost v chápání originálu (řeč, předpoklady k řeči). Přednostní zaměření na řeč v široké komplexitě jejích souvislostí zahrnující i její individuální a interindividuální předpoklady nejen v sémiotickém, psychosociálním, ale neurofyziologickém smyslu se zdá nezbytné pro konstrukci a uplatňování globálních modelů řečového chování včetně předpokladů tohoto chování.

Samotný přenos úspěšných modelů z oblastí umělé inteligence, formálních kognitivních věd a teorií programování do oblasti procesů a předpokladů řečové činnosti není zárukou úspěšného modelování; to je problém té složky současného kognitivismu, jenž funkční analogie přirozených lidských aktivit v podobě komputelizace původně zamýšlených jako podporu těchto přirozených aktivit činí modelem těchto aktivit. Přináší však rozhodující podmínky pro hledání zatím chybějících optimálních prostředků modelačních procedur.

Sama přítomnost formalizace nebo formálních aparátů netransformuje jakoukoli tradiční lingvistickou teorii na model; předpokladem skutečného modelování jsou dostatečně transparentní podmínky pro stanovení vztahů izomorfie a analogie modelů a originálů.

Literatura

Apresjan, J. D.

1974 *Lexičeskaja semantika*. Moskva: Nauka.

Hjelmslev, L.

1953 *Prolegomena to a Theory of Language*. Baltimore: Waverly Press.

Kořenský, J.

1998 Způsoby reálnosti řeči a jazyka. In: *Proměny myšlení o řeči*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 71–78.

---

a jejími předpoklady zabývají v souvislosti s jinými teoretickými, popř. aplikačními cíli: v úhrnu dnešních poznatků, stimulů a inspirací dnes právě tyto vědy, disciplíny a obory zřetelně dominují.

Lamb, S.

1964 On Alternation, Transformation, Realization and Stratification. In: *Monograph Series on Languages and Linguistics*, č. 17.

Mel'čuk, I. A. – Žolkovskij, A. K.

1969 K postrojeniju dejstvjuščej modeli jazyka „smysl – text“. In: *Mašinnyj perevod i prikladnaja lingvistika*, 11, s. 5–35.

Montague, R.

1970 English as a Formal Language. In: *Linguaggi nella società e nella tecnica*. Eds. Visentini, B. a kol. Milano: Edizioni di Comunità, s. 89–224.

Saussure, F. de

1933 *Kurs obščej lingvistiki*. Moskva: Socekgiz.

Jazyk a komunikácia v súvislostiach II. Bratislava:
Univerzita Komenského v Bratislave 2007, s. 17–24.

5 Paradigmata zkoumání řečové komunikace

Je všeobecně uznáváno, že druhá polovina 20. stol. přinesla nesmírnou pluralizaci způsobů zkoumání řeči, řečové komunikace. Mezi příčinami hraje značnou úlohu tzv. komunikační obrat/obrat k řeči¹, který se uskutečnil v humanitních vědách, ale nejen v nich, jak o tom svědčí např. i některé metodologické tendence v biologických disciplínách.² Komunikační obrat nesmírně pluralizuje paradigmatickou situaci při zkoumání řeči v interdisciplinárním kontextu. Interdisciplinarizace zkoumání řečové komunikace je ovšem také projevem oscilace mezi tendencemi k emancipaci lingvistiky a jejím programovým příklonem k interdisciplinaritě³, ale platí, že komunikační obrat ve vědách v 2. polovině 20. stol. hraje v tomto směru dominantní roli.

-
- 1 Spojení komunikační obrat, obrat k řeči užívám jako ekvivalent anglického linguistic turn, což bývá překládáno jako lingvistický obrat. Podstatou tohoto procesu bylo jakési multidisciplinárně působící uvědomění skutečnosti, že cílový předmět řady vědních oborů, mezi nimiž měla významné místo filozofie, psychologie i sociologie, je jaksi „překryt“ řečovou činností společenského člověka, a to do té míry, že je pro tyto disciplíny bezprostředním předmětem. Dá se to formulovat i tak, že tento vždy přítomný bezprostřední předmět, se kterým se dosud pracovalo jako s implicitní samozřejmostí, byl tematizován do té míry, že se stával do jisté míry cílovým předmětem. To je ontologicko-gnoseologická stránka věci. Vedle toho a ve spojitosti s tím docházelo i k tomu, že vědy přírodní, např. biologie se začaly inspirovat instrumentariem humanitních věd, např. z oblasti hermeneutiky, teorie interpretace, pojmy z oblasti chápání, rozumění atp. Pokud tyto metodologické „přesahy“ chápeme v kontextu 20. století a nikoli časově hlouběji, pak jejich dominantní rámec tvoří nesmírný vliv obecné teorie informace, kybernetiky na vědní myšlení 2. poloviny 20. století.
  - 2 Srov. např. situaci v biologii reprezentovanou takovými přístupy, s nimiž se setkáváme u Markoše (2003) nebo u Daňka a Markoše (2005).
  - 3 Oscilace mezi emancipací a interdisciplinarizací je procesem obecně působícím ve vědních metodologiích. Spočívá v tom, že období charakteristická jistou univerzalitou vědních aparátů, výraznou vůlí k vzájemné metodologické inspiraci mezi jednotlivými vědami jsou vystřídána obdobími, kdy jednotlivé vědní oblasti usilují o svébytné formulace svých předmětů a s tím spojenou specifičnost metod. Pochopitelně, že historicky tento proces nastává až tehdy, kdy se na půdě globálního vědění postupně jednotlivé vědní oblasti. Pokud jde o lingvistiku, je tento proces patrný, porovnáme-li etapu předstrukturalistického jazykovědného myšlení, etapu klasických evropských lingvistických strukturalismů a etapu poststrukturalistického vývoje.

Složitost metodologické situace tak vyvolává spíše dojem chaosu než řádu (zde obojí užito neterminologicky). Poslání tohoto textu lze tedy spatřovat v hledání řádu v chaosu současných přístupů k řečové komunikaci. Je přitom třeba vyjít z následujících stanovisek:

1. Nelze jednoduše ztotožňovat více méně ustálené disciplíny a subdisciplíny⁴ s paradigmaty na základě jednoduché představy jedna (vědní) disciplína – jedno paradigma, to platí interdisciplinárně i „vnitrodisciplinárně“. Jednotlivá paradigma působí napříč lingvistiky a ostatních věd, stejně tak působí komplikovaně napříč lingvistických subdisciplín.
2. Nelze nadřazovat tzv. lingvistické přístupy přístupům jiným, řeč již nepatří prioritně lingvistice.
3. Hledání systematiky přístupů k řeči je třeba chápat jako dynamickou strukturu, v níž hraje významnou úlohu pasivní a aktivní interdisciplinarita⁵.

---

4 Termíny disciplina a subdisciplina tu užívám s jistou rezignací na přesná kritéria jejich diferenciací. Jde tu pouze o to, že za předpokladu existence v nějakém smyslu „uzavřených“ vědních disciplín jako je jazykověda, psychologie, sociologie atp. dochází v jejich rámci k vnitřní diferenciaci, na níž se podílí diferencovanost předmětů zkoumání, především pak difference metodologické. Tento stav má mnohdy za následek, že subdisciplíny různých věd mají k sobě blíže, než subdisciplíny v rámci jedné vědní disciplíny. Navíc mnohdy metodologické tendence a směry konstituují postupem času subdisciplíny. Tak tomu bylo např. v případě fonologie, algebraické lingvistiky, konec konců tak lze vyložit třeba i postavení generativní lingvistiky s celým jejím dalším vývojem. Tento stav věcí je pro současnou jazykovědu charakteristický (srov. Kořenský, 1986).

5 Pasivní interdisciplinarita znamená přejímání teoretických prostředků z jiné vědy nebo z jiné vědní disciplíny, aktivní interdisciplinarita pak opačný proces, tj. „metodologickou expanzí“ vědní disciplíny nebo subdisciplíny. Pokud dochází v širším měřítku k jakési vyváženosti pasivní a aktivní interdisciplinarity, dostávají se vědy do složitých, v zásadě však rovnoprávných vztahů, pokud obecněji dominuje pasivní interdisciplinarita a aktivně působí jen nevelký počet věd, pak dochází k metodologické hierarchizaci věd. Srov. např. matematizace v procesu vytváření formálních aparátů v „empirických“ vědách, nebo obecná kybernetizace přírodních i humanitních věd.

4. Další úvahy v této stati nebudou tedy nic jiného, než pozorování pohybu různých paradigmat v prostoru „institucionálně vykolíkováném“ jednotlivými dnes rozlišovanými vědními disciplinami ze zorných úhlů těchto jednotlivých disciplin.

Hledání řádu, uspořádanosti, systematiky v současné metodologické situaci myšlení o řečové komunikaci může probíhat řadou postupů. Jestliže dále zvolím pohled založený na jistém souboru pojmů, které se stanou kritérii vytváření řádu, uspořádanosti, systematiky, pak to neznamená nic jiného, než to, že bude předložen toliko jeden z možných pohledů na daný problém, nikoli pohled, jenž může být nadřazen jakýmkoli pohledům dalším. Také samotný soubor kritériálně užitých pojmů je strukturovatelný, hierarchizovatelný více než jedním způsobem, což pochopitelně rovněž výsledek ovlivní. Důležité je i to, který ze souboru pojmů bude zvolen jako východisko, vzhledem k němuž a od něhož budou ostatní kritéria uplatněna. To rovněž získaný výsledek ovlivní.

Pokusím se o následující postup: vyjdu z kritériálních pojmů, které jsou obecně považovány nikoli za jedno z možných metodologických hledisek, ale naopak za metodologickou konstantu, metodologické univerzále. Od pojmů tohoto druhu pak budu směřovat k pojmům, u nichž se již určitá relativnost předpokládá.

Za metodologické univerzále se nejčastěji považuje dualita jazyka a řeči. Jde o předpoklad velmi starý, jenž nabyl explicitní formulační podoby v etapě vzniku a vývoje evropských strukturalismů.⁶ Tento protiklad je spjat s „instrumentalistickou hypotézou“, tj. se stanoviskem, že mluvčí užívá jazyka jako jistého nástroje v řeči. Je třeba připomenout, že tento postoj je ve své obecnosti spjat s implicitní vágností, popř. s explicitní variantností právě pokud jde o „způsob existence“ jazyka. Týká se to celé škály pohledů na fyziologickou, individuální, subjektivní, intersubjektivní, psychosociální, neurofyziologickou „existenci“ jazyka. Již na

---

6 Problémům „langue-parolové hypotézy“ zejména v kontextu noetických tendencí založených v 2. polovině 20. století jsem se zabýval zejména v Kořenský (2004). Ve vztahu k Pražské škole pak zejména Kořenský (1998, s. 273).

tomto místě je třeba připomenout souvislost způsobů „existence jazyka“ se způsoby chápání procesu osvojení (prvního) jazyka lidským jedincem. Jestliže víme, že stojí proti sobě teorie vrozenosti a teorie behaviorálního, interaktivního osvojení, pak platí, že teorie vrozenosti je s dualitou jazyka a řeči kompatibilnější než teorie interaktivního osvojení⁷, třebaže lze dualistickou teorii jazyka a řeči spojit i z hledisky interaktivního osvojení.

Komunikační obrat však vedl k tomu, že zejména pod umocňujícím se vlivem sociální psychologie a filozofie⁸ na zkoumání verbální komunikace není v současnosti dualita jazyka a řeči metodologické univerzále. I některé lingvistické teorie tento protiklad programově „monizují“, tj. vycházejí ze stanoviska, že subjektivní a intersubjektivní předpoklady řečové činnosti a řečová činnost samotná může být chápána ve vyšším stupni funkčně-strukturní jednoty, než jakou předpokládají klasické dualistické přístupy.⁹

-
- 7 Teorie osvojování řeči není tedy jen otázka psycholingvistiky a lingvopedagogických oborů, jak to je někdy chápáno. Způsob, jakým lidský jedinec nabývá schopnosti komunikovat, souvisí s ontologií předpokladů k řečové komunikaci, a tudíž i s otázkou adekvátnosti paradigmat zabývajících se verbální komunikací. Lze říci, že vývoj směřuje k jakémusi kompromisu mezi nativistickými a behaviorálními teoriemi. Nejnověji u nás srov. J. Janoušek, *Verbální komunikace a lidská psychika* (2007).
- 8 Vzájemný vztah „*langue-parolových*“ a na této opozici nezaložených paradigmat nelze chápat jako nějaký proces všeobecného opouštění *langue-parolové* hypotézy v důsledku tzv. obratu k řeči. Neplatí to nejen proto, že hrají stále významnou roli teorie na této opozici založené, ale především to, že kritérium ontologického statusu jazyka ve smyslu *langue*, popř. *langue* velmi podstatným způsobem diferencuje již např. americký deskriptivismus a distribucionalismus na straně jedné a evropské strukturalistické přístupy na straně druhé. Důležité je však i něco jiného: již některé klasické sociálněpsychologické modely nezahrnovaly ve svých schématech jazyk jako předpoklad a instrument (srov. o tom více již Lamsler, 1969), stejně tak jako klasicky založené behavioristické přístupy byly již v „dnešním“ slova smyslu interakcionistické. Lze uvést např. Balese (1950, 1970) a pochopitelně Meada (1967). Naproti tomu mnohé aparáty zahrnované pod analýzy diskurzu v žádném případě nemůžeme chápat jako důsledně interakcionistické, procesuální přístupy. To lze ilustrovat např. Martinem a Rosem (2003), kde jde v podstatě o hallidayovsky založený přístup apod.
- 9 Mám na mysli jednak procesuální modelování, srov. již Kořenský (1987), souhrnněji Kořenský (1998), dále Kořenský (1996, 2000, 2003), jednak tzv. emergentní gramatiky deklarující se v rámci funkcionálního přístupu v opozici ke generativismu a strukturalismu. Srov. již Hopper – Thompson (1980, 1984), Bybee – Pardo (1981), Hopper (1987), nověji např. Sheibman (2002).

Takto vzniklá situace má své zásadní konsekvence, pokud jde o stanovení objektu a předmětu zkoumání.¹⁰ Zvláště v případech přístupů, které mají zcela nebo alespoň zčásti charakter empirický, je třeba lišit cílový a bezprostřední předmět zkoumání. Zjednodušeně a schematicky lze říci, že dualistické přístupy spatřují cílový předmět v konstrukci jazyka ve smyslu strukturalistického langue. Empiricky bezprostředním předmětem je řečová činnost, přičemž způsoby jejího empirického zpracovávání jsou velmi různé, zhruba řečeno od tradičně excerpovaného tzv. materiálu až po dnešní počítačové korpusy, audiální a audiovizuální nahrávky. Naproti tomu pro „monistické“ přístupy je charakteristická identita cílového a bezprostředního předmětu. Zabývají se řečovou činností empiricky a konstruují, modelují na tomto základě řečovou činnost zahrnující i její široce chápané dynamické předpoklady.

Dalším paradigmatickým kritériálním hlediskem je protiklad globální a parciální zaměřenosti na jednotlivé složky řečové činnosti a jejich předpokladů. Při porovnávání různých teorií je třeba věnovat pozornost tomu, jak se zaměřují a orientují jednotlivé přístupy ve struktuře komunikace z tohoto hlediska, kterou ze složek prioritizují jako svůj cílový předmět. Ty přístupy, které více méně důsledně shledávají cílovým předmětem svého zkoumání jazyk ve smyslu langue, pochopitelně nediferencují, tj. předpokládají v rámci daného etnického jazyka „existenci jediného jazyka“, jenž ve strukturách individuální mysli i ve smyslu intersubjektivnosti je prostředkem produkce, v nějakém smyslu i recepce, a to pro řečovou činnost psanou i mluvenou, i když z hlediska empirického, se zřetelem k bezprostřednímu předmětu, příslušné diference v rámci jednotlivých přirozených jazyků vnímají, tj. z hlediska bezprostředního předmětu liší „materiál“ psaný, mluvený, nářeční, profesní, slangový aj. To platí přirozeně i pro tradiční stylistiky, rétoriky i gramatiky, které vnímají instrumentalisticky jazyk především

10 Termínem objekt označují ten segment přírodního a lidského světa, jenž je v zorném poli příslušného modelu, příslušné teorie. Termín předmět označuje tento segment interdependentně „uchopený“ příslušným modelem, příslušnou teorií. Jde v obou případech o tzv. cílový objekt a předmět. Empirické teorie a modely však mnohdy „pronikají“ k cílovému předmětu prostřednictvím předmětu bezprostředního, jenž je – na rozdíl od cílového předmětu – bezprostředně empiricky dostupný. Srov. Kořenský (2004), zejména kapitoly 5 a 6.

jako soubor jednotek a pravidel, jichž mluvčí užívá v řeči a které se „nějak“ uplatňují i v procesu recepcce. Zdůrazňuji, že tato „existence jediného jazyka“ platí pro klasické dualistické přístupy tehdy, jestliže na ně „promítneme“ komunikační schéma řečové činnosti, nikoli tedy z hlediska funkční diferenciacce národního, etnického jazyka. V tomto smyslu jde pochopitelně o langueové rozlišování funkčních jazyků, „stylotvorných prostředků“, tj. diferencí ze zorného úhlu regionálního, sociálního a funkčně komunikačního.

Naproti tomu důsledně „monistické“ přístupy mají tendenci explicitně se orientovat na některou ze složek komunikačního procesu: orientují se pak programově buď na fázi produkce, nebo recepcce, či hledají přístupy, které umožňují vyváženě modelovat všechny základní složky komunikačního procesu. Některé monistické přístupy se zaměřují na proces recepcce s převládajícím zřetelem k hledání významu, smyslu, k interpretaci sdělení mluvčího, autora z pozice příjemce. Toto je především přístup poststrukturalistických a postmoderních uměnovědných analýz psaných textů. Dosti řídké, třebaže pro „monistický“ postoj typické jsou aparáty, které usilují o diferencovanou, vyváženou, teoreticky jednotnou pozornost celku řečové činnosti. Jejich vlastností má být teoretická činnost zaměřená důsledně na interaktivitu, „hernost“, na diferenciaci široce a interdisciplinárně chápaných předpokladů produktivní a receptivní činnosti. Pokud konstruují předpoklady řečové činnosti, pak jediné jako velmi dynamické interaktivní sítě mající charakter proměnlivého sedimentu aktuálních řečových procesů.¹¹

Vedle těchto „krajních“ postojů se v současnosti setkáváme ve velkém měřítku se spíše implicitně „kompromisními“ přístupy, které do značné míry jen empiricky respektují pluralitu typů řečových činností promítající jí do předpokladu plurality „jazyků“ v rámci „jediného“ přirozeného jazyka. Pro „kompromisní“ přístupy je charakteristické, že se empiricky zaměřují na některou z fází komunikačního procesu, aniž by explicitně formulovaly svou „příslušnost“ k „langue-parolovému“, nebo „monistickému“ východisku. To je charakteristické pro celou řadu „algoritmizovaných“ postupů označovaných jako analýza diskurzu, analýza dialogu, konverzační analýzy, pokud ovšem zcela nerezignují na konstrukci jazyka

11 Viz procesuální modelování – souhrnněji v Kořenský (1998). Dále Kořenský (1994, 1996, 2000).

ve smyslu langue. Sem zřejmě patří i kognitivní sémantiky, které jsou mnohdy (překvapivě?) velmi závislé na v podstatě klasických strukturalistických lexikologických modelech.¹²

Až dosud jsem věnoval pozornost diferencím z hlediska chápání předmětu zkoumání. Tyto předměty si ovšem – jak je zřejmé – „vynucují“ podstatné difference v gnoseologických prostředcích. V této souvislosti se obvykle vychází z protikladů explicitnost – implicitnost, formálnost – neformálnost/intuitivnost. S odkazem jina¹³ budu na tomto místě konstatovat, že formální aparáty byly úspěšně realizovány spíše ve spojitosti s těmi východisky, která předpokládají dualitu jazyka a řeči, zaměřující se na modelování jazyka. Mám v této chvíli na mysli teorie představující oblast algebraické lingvistiky.¹⁴ Posoudit po této straně ty aparáty, které jsou založeny na předpokladu duality kompetence – performance, reprezentované vývojem od klasického generativismu až po současný minimalismus, není snadné. Samy sebe tyto aparáty deklarují jako modely produktivního chování s předpokladem vrozenosti jazyka, v tomto smyslu se tedy vyznačují orientací na fázi produkce v celku struktury komunikačního procesu (problémy vztahu těchto teorií a procesuálního přístupu k řeči srov. v Kořenský, 2003).

Z hlediska cílů této stati je důležité připomenout, že „monistické“ přístupy v současnosti do značné míry podléhají vlivu ne-rationálních tendencí postmoderny, což má za následek, že nejen jazykovědné ale i přírodovědné postoje mnohdy rezignují na již dosažené stupně explicitnosti a formálnosti. Za

12 Toto je velmi závažný problém, který vyžaduje samostatné posouzení. Současný kognitivismus má jednak složku, která provází rozvoj počítačích teorií a technologií, jednak složku, která je součástí vývoje analytické filozofie. Složka, kterou tu mám na mysli, není bez kontaktu se sapirovskými, vhorfovskými, případně weisgerberovskými přístupy. Právě v tomto kontextu jsou představy o sémantice řečové činnosti – např. na rozdíl od procesuálních přístupů – dosti závislé na languově pojatých deskriptivních lexikálních systémech.

13 Srov. Kořenský (2004), zejména kap. 6. Je třeba lišit tzv. formalizovanost a formálnost. Formálnost aparátu předpokládá respektování a korektní rozvíjení matematicko-logických předpokladů. Naproti tomu formalizovat v tom smyslu, že je užito nějakých symbolických prostředků při zápisu postupů, lze jakoukoli teorii, tedy i tu, která předpoklady formálnosti nespĺňuje.

14 Domnívám se, že algebraická lingvistika, která se v rámci tzv. nových metod v lingvistice rozvíjela v 60. letech 20. století, je dnes již součástí matematiky.

otevřenou otázkou je např. v tomto kontextu třeba považovat, jak interpretovat derridovskou dekonstrukci, která kriticky navazuje na explicitně formulovaná klasická východiska jazykovědného strukturalismu (srov. Prouzová, 1999).

S vědomím obecnosti a schematičnosti lze souhrnně konstatovat, že dosud se lépe daří spojovat formálnost aparátů s langue-parolovými východisky. Teorie na těchto východiscích programově nezávislé se mnohdy (možná spíše bezděčně) zapojují do proudu kritiky modernistického racionalismu s důsledky pro formálnost a explicitnost svých soudů. Proto považují již delší dobu za důležité a potřebné spojovat tyto gnoseologické tendence s úsilím o racionalitu nového typu, která je poučena postmodernistickou kritikou racionalismu, ale nehodlá se rozplynout i v rámci vědy v iracionálních diskurzích.

Při hledání řádu v chaosu současných přístupů k řečové komunikaci a jejím předpokladům lze vyjít z toho, že opozice langue – parole (kompetence – performance v některých pojetích) již není metodologické univerzále. Z toho plyne, že kritériem diferenciacie přístupů jsou rozdíly ve stanovení cílového a bezprostředního objektu a předmětu zkoumání. Přístupy se liší i z toho hlediska, zda se zaměřují na proces komunikace jako celek, nebo dávají přednost některé z jeho složek. Dalším kritériem je protiklad formálních a neformálních modelů. Pod vlivem postmoderní ideologie dochází v rámci interdisciplinarity zčásti i k odklonu od racionálních přístupů k řečové komunikaci a jejím předpokladům.

Literatura

Bales, R.F.

1950 *Interaction process analysis*. Reading: Addison-Wesley Press.

1970 *Personality and interpersonal behavior*. New York: Holt, Reinhart and Winston.

Bybee, J.L. – Pardo, E.

1981 Morphological and lexical conditioning of rules: experimental evidence from Spanish. *Linguistics*, 19, s. 937–968.

Daněk, T., Markoš, A.

2005 *Život čmelákův. Koláž o pobývání v různých světech.* Červený Kostelec.

Hopper, P. – Thompson, S. A.

1980 Transitivity in grammar and discourse. *Language*, 56, s. 251–299.

1984 The discourse basis for lexical categories in universal grammar. *Language*, 60, s. 703–752.

Hopper, P.

1987 Emergent Grammar. In: *Proceedings of the thirteenth annual meeting of the Berkley Linguistics Society.* Berkley, s. 139–157.

Janoušek, J.

2007 *Verbální komunikace a lidská psychika.* Praha: Grada.

Kořenský, J.

1986 Ke vztahu obecné a speciální teorie systémů z hlediska lingvistiky. In: *Teoretické otázky jazykovědy, Linguistica 16,* Praha: Ústav pro jazyk český.

1998 K vzájemným vztahům Pražské školy. In: *Proměny myšlení o řeči.* Praha, Filozofická fakulta univerzity Karlovy, s. 273–283.

2003 Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení. *Slovo a slovesnost*, 64, s. 1–7.

2004 *Člověk – řeč – poznání.* Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

1994 Morfologické kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči a jazyku. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 81–89.

1996 Pád pádu aneb kam s pádem v komunikativně orientované gramatice. *Slovo a slovesnost*, 57, s. 212–217.

2003 Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení. *Slovo a slovesnost*, 64, s. 1–7.

Markoš, A.

2003 *Tajemství hladiny.* Praha: Dokořán.

Lamser, V.

1969 *Komunikace a společnost.* Praha: Academia.

Martin, J.R. – Rose, D.

2003 *Working with discourse. Meaning beyond the clause.* London: Continuum.

Mead, G. H.

1967 *Mind, self, and society from the standpoint of social behaviorist.* Chicago: Chicago University Press.

Prouzová, R.

1999 Derrida a de Saussure. *Slovo a slovesnost*, 60, s. 59–66.

Scheibman, J.

2002 *Point of View and Grammar.* Amsterdam.

Slovo a slovesnost, 68, 2007, číslo 3, s. 163–169.

6 Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí

Téma konference svou šíří a komplexností přímo podněcuje k tomu, abychom se na úvod zamysleli nad problémem strukturace trajektorií, které v širších souvislostech určují vědecké myšlení o vztazích člověka, společnosti a komunikace.

Chtěl bych se proto pokusit o jistou rekonstrukci toho, co se dělo v 2. polovině 20. stol. v celku myšlení o tom, jak člověk reflektuje sebe a svůj svět vázaný bytím v přírodních danostech i v danostech, které sám utváří.

1. Klíčovou roli v tomto směru měla nepochybně celá teorie informace a jí podmíněné způsoby technického myšlení. Došlo však i ke kybernetizaci přírodovědného a humanitního myšlení vůbec. Mám tu na mysli pronikavé proměny klasických přírodovědných oborů v čele s kyberneticky orientovanou genetikou, ale i proměny fyziky, chemie. Nikoli na posledním místě je třeba uvést i takto motivovaný vznik nových vědních disciplín v oblasti sociologie, psychologie, jazykovědy, sémiotiky.

2. Proces kybernetizace se uplatnil jako stimul k interdisciplinarizaci, lze snad dokonce mluvit o cestě k nové podobě carnapovského ideálu univerzality vědního myšlení. Tato nová univerzalita uplatňovala vedle logicko-matematické formální inspirace vznik obecných teorií strukturního a systémového myšlení, především v ruském a německém prostředí. Třetím zdrojem přinášejícím zejména tendence k dynamizaci, procesualizaci a interaktivizaci systémově-strukturního myšlení byly původní holistické, bertalanffyovské základy.

3. Samostatnou ale nesmírně významnou metodologickou stimulací se jeví podněty ze strany teoretické fyziky a fyzikální chemie s explicitní „sebekritickou“ metodologickou reflexí, která po mém soudu vrcholila „prigoginovskou skepsí“. Fyzika a vůbec přírodní vědy ve svém sebekritickém metodologickém směřování k teoriím deterministického chaosu jako výsledku kritiky newtonovských axiomat, domnívám se, na půdě racionalismu řeší řadu kritických připomínek ne-racionálního postmodernismu a představují tak perspektivní východisko pro racionalitu nového typu.

4. Ze spekulativně filozofických východisek vychází postmoderní filozofie reprezentovaná negace „modernistického racionalismu“. Je to negace prakticky všech axiomat „modernistického racionalismu“, motivuje zejména v metodologii humanitních věd avšak s významným přesahem do věd přírodních (viz dále) antiracionalistické tendence.

5. Na druhé straně v souvislosti s předchozím odstavcem se otevírají přírodní vědy obraznému, hernímu, ne-racionálnímu myšlení humanitních věd. – Lze to dobře ilustrovat proměnami původně bertalanffyovských, popř. holistických biologických teorií.

6. Jakýmsi reflexem všech těchto proměn je vývoj obsahu, rozsahu a metod sémiotiky, což lze dobře sledovat na ose Peirce – Eco.

Je užitečné ukázat, jaké stopy těchto šesti znaků pohybu univerzální metodologické orientace vědního myšlení lze nalézt v jazykovědě zejména druhé poloviny 20. stol.

(1) Zejména v 60. letech se začala rozvíjet matematická, algebraická lingvistika a především aplikace obecné teorie informace. Dá se říci, že později docházelo k přesunu těchto disciplín do matematiky. Rezultátem logicko-matematických inspirací je také vývoj od klasického generativismu a transformacionismu až k teoriím současného minimalismu, což je proud v některých národních jazykovědách dominantní.

(2) Projevem tendencí k interdisciplinarismu byl zejména vznik „nových“ disciplín, jako je psycholingvistika, sociolingvistika, analýzy diskurzu, dialogu, konverzační analýzy, různé teorie textu, teorie verbální komunikace.

(3) Charakter jakýchsi lingvistických analogií 3., ale i 4. mají v jazykovědě spíše stále jen minoritní kritiky langue-parolového instrumentalistického myšlení. Mám na mysli procesuální a emergentní gramatiky (viz soubor mých statí z let 1987–2003, publikovaných převážně v *SaS*). V případech procesuálních gramatik jde o aparáty, které usilují o diferencovanou, vyváženou, teoreticky jednotnou

pozornost celku řečové činnosti, jejich vlastností má být teoretická činnost zaměřená důsledně na interaktivitu, „hernost“, na diferenciaci široce a interdisciplinárně chápaných předpokladů produktivní a receptivní činnosti. Pokud konstruují předpoklady řečové činnosti, pak jedině jako velmi dynamické interaktivní sítě, mající charakter proměnlivého sedimentu aktuálních řečových procesů. – *O emergentních gramatikách*, srov. Hopper, T., Thompson, S. A., u nás – srov. též R. Čech.

(4) V souvislosti s 4. se v jazykovědě objevují a výrazně prosazují komunikačně interpretativní tendence nově – po epoše klasického pražského strukturalismu – sblížující literárněvědní a lingvistické myšlení. Lze mluvit o jakési fenomenologizaci lingvistiky s tendencí široce kulturně-sémantických interpretací. V rámci kognitivních věd, které představují samy o sobě široké spektrum metodologických postojů od „zpětné aplikace“ teorií programování na výklad lidské mysli, řeči a komunikace přes tzv. procedurální gramatiky (např. Montegue), přes sémantické myšlení dnešní analytické filozofie až k jakýmsi neosapiroevským, neowhorfovským, popř. neoweisgerberovským způsobům myšlení, patří do těchto souvislostí právě tendence naposledy uvedené.

(5) Hledání racionální inspirace humanitních věd v přírodních vědách naráží na jejich ne-racionalistickou „vstřícnost“ (viz výše 5). Lze říci, že zatímco interdisciplinárně a přírodovědně naladění lingvisté žádají od přírodovědců, aby jim pomohli aplikovat neklasické deterministické myšlení, oni namnoze hledají inspiraci ve fenomenologizované teorii komunikace.

Při hlubším zamyšlení o 1–6 se zřetelem k vzájemným vztahům těchto vývojových trajektorií dojdeme snadno ke zjištění jakýchsi paradoxů, které jsou vlastní naznačené struktuře pohybu noetických postojů, který 1–6 vymezují.

a) Jestliže racionální/explicitní/formální myšlení opouští redukcionistické pojetí předmětu zkoumání (předmět je pojat v závislosti na „potřebách“ příslušného formálního analytického aparátu), pak zpravidla v nějaké míře, mnohdy implicitně rezignuje na svou původní formální náročnost. Klasický příklad představuje myslím vývoj logických aparátů od původního novopozitivismu

k některým pracím o dialogu a komunikaci zahrnovaných do proudu dnešní analytické filozofie. Ostatně takto se dá vykládat i vnitřní vývoj Wittgensteinův od díla *Tractatus Logico-Philosophicus* k *Philosophische Untersuchungen*. Naopak za optimální lze považovat pohyb v teoretické fyzice.

b) Dějiny noetiky vůbec, v 20. století zvláště jsou založeny na tom, že zpřesňující kritika aparátu zamýšleného jako formální a racionální produkuje mnohdy ne-racionální myšlení. V takovém vztahu je, domnívám se, klasický novopozitivismus a některé současné tendence zahrnované do proudu analytické filozofie. Takovou povahu má patrně i vztah Husserl – Heidegger – současná fenomenologie. Ostatně za hlubší pozornost stojí i role Husserlovy *Krisis* v tomto kontextu.

c) Tlak postmoderní rovnosti věd a vědění vytlačuje racionalismus na okraj i tam, kde byl původně suverénní – je třeba tomu čelit úsilím o racionalismus nového typu, racionalismus neignorující postmodernistické kritiky racionalismu.

Můj osobní paradox „na vlně“ respektu k postmoderní kritice každého racionalismu a zejména se zřetelem k výše zmíněným podnětům teoretické fyziky spočívá v tom, že volám po racionalismu nového typu, jenž se zřiká všech axiomát dosavadních racionalismů (viz *Člověk – řeč – poznání*, poslední kapitola části 1), a je tedy post-postmoderním racionalismem.

Na závěr se pokusím zodpovědět otázku, jaká je charakteristika racionalismu nového typu.

Jest se vzdát hierarchií s typologií věd, které pocházejí z předminulého století a které staví tu matematiku a logiku (kterou ovšem?), tu filozofii (viz předchozí otázka) na pomyslný vrchol hierarchie noetických aktivit či do pozice závazné metody. Neznamená to ovšem noetickou a metodologickou atomizaci způsobů věd a vědění – tzv. synkretizaci typickou pro postmodernu. Vhodnou cestou jsou formující se vědy o komplexitě nebo např. chápání matematiky jako kulturního univerzále (naší) civilizace/kultury ve smyslu prací P. Vopěnky.

Racionalita by se neměla vymezovat aprioristicky, staticky, reduktivně „uvnitř“, ale naopak směrem k vnějšku, interaktivně, dynamicky. Při pohledu na historii vědních metodologií nelze přehlédnout dialektiku racionálního a ne-racionálního, viz výše již v a) zmíněné souvislosti.

Za těchto okolností musí však existovat něco, co lze nazvat hranicemi racionalismu, hranicemi, univerzáliemi pohybu racionalismu. Za těmito hranicemi již o racionalismu hovořit nelze.

Jsou nezbytné explicitní představy o uspořádanosti – třebaže i mimo hranice klasického determinismu (tedy využití pojmu jako je deterministický chaos, negativní entropie, disipativní procesy, traktory). Systémové myšlení nesmí být ztotožňováno pouze se symetrickými, statickými, elegantními systémy, je třeba jevům rozumět skrze systémy vysoce nerovnovážné, proměnlivé co do podstaty uspořádanosti, řádu, v tomto smyslu autoregulativní, zahrnující výše zmíněné. Takto je třeba chápat i řeč, sociální struktury, lidskou psychiku.

Nezbytná je dynamika sémiotického myšlení – je žádoucí konstruktivně opouštět subjekto-instrumento-objektové, representantsové sémiotiky řeči (a nejen řeči), uskutečňovat primárně monizaci těchto původně kauzálně-lineárních relací ve prospěch sekundární důsledně interaktivní duality jako přechod k ne-metaforizovanému hernímu pojetí těchto procesuálních jevů. – Racionální konceptualizace hernosti je takto krok před zrcadlo postmoderny směrem k vysoce komplikovaným, dynamickým, autoregulativním představám komplexního charakteru bez redukcionistických tendencí např. člověka, společnosti atd. na „pouhou“ transtextualitu diskurzů.

Je třeba řešení vztahu element – vlastnost – relace ve prospěch relace v tom smyslu, že relace je vždy dynamická, vždy proces a vlastnost je relace ve smyslu Russellova „nelze smysluplně říci, že vlastnosti nejsou vztahy“ (srov. *Logicall Atomism*). Element je pak „modelové zastavení“ struktury procesu na jeho okamžitém stavu. Jde tedy o pravý opak toho, co je stále běžné i v predikátových logikách.

Graduální rozumění každé subjekto-objektové dualitě v rámci primárně monitního rozumění každému subjektu a objektu, kde je buď subjekt „zdrojem“ objektu, nebo naopak je subjekt pasivním zrcadlem objektu, přes symetrizující, interdependentní, dialektickou, kontinuální protikladnost, až po materiálně monistickou integrovanost světa a „jeho člověka“. S tím souvisí osvobození racionality z determinizace jen některými typy subjekto-objektového vztahu (např. omezující spojení racionality s tradičně senzualisticky reflexivním pojetím subjektu jako privilegovaného „zrcadla“ světa), tj. vyloučení každé jiné podoby

subjekto-objektového vztahu z racionální noetiky do ne-racionální metaforické hernosti.

Alespoň hypotetické osvobozování teorií modelů z výše charakterizované redukované představy subjekto-objektových vztahů.

Překonávání paradoxu (raději radikálního rozporu) explicitnosti, korektní formálnosti modelů jako reduktivního faktoru vzhledem k zjevné potřebě komplexity a neselektivnosti předmětů modelování. Důsledná relativizace vztahu řád – chaos: na jedné straně v rámci explicitních, formálních způsobů myšlení je deterministický chaos typ organizace, na druhé straně lze pojmu chaos rozumět jako uspořádanosti neuchopené zcela určitou (touto) teorií. Termínem chaos lze také označit důsledek nedostatečné mohutnosti určité (této) teorie, zvláště za předpokladu nereduktivního, komplexního „vnímání“ předmětu teoretické pozornosti. Mimo hranice rationality jednoznačně ovšem stojí chápání chaosu, který je ne-řádem ve smyslu vyššího stupně vědění.

Radikální odmítnutí ne-racionálního redukcionistického pojetí diskurzu jako prvního daného s vlastnostmi chaosu, právě tak jako odmítnutí tradičně racionalistického instrumentalistického pojetí jazyka. – Řeč je interakce mezi lidskou intersubjektivitou a objektem jako výsledkem sekundárního rozdělení primární monity. Ve formálním smyslu je řeč v obou těchto vztazích interdependence, dialektická relace. Řečí lidský jedinec vytváří nejen sebe sama, ale i druhého jedince, řečí vytváří svou lidskou a mezilidskou skutečnost. Současně však takováto skutečnost vytváří člověka v jeho subjektivitě i intersubjektivitě. Řeč není pro člověka jenom instrumentem reality, ale zároveň i prostředím, sémiotickým prostorem, „mateční tekutinou“ jeho existence a vývoje. Řeč je takto spíše než instrumentem člověka instrumentem reality, která i lidskou řečí uskutečňuje sebereflexi a autoregulaci v tom smyslu, že řeč je součástí sebevytváření reality, jež se uskutečňuje také (nikoli pouze) prostřednictvím interaktivního člověka. Znamená to, že řeč nemá instrumentální povahu v tradičním smyslu, ale právě ve smyslu naposled uvedeném.

V souhrnu výše uvedených tezí je racionalita nového typu deantropomorfi-zací a deantropocentrizací. Znamená to překonávat myšlení v diskrétních hodnotách, v dimenzi konečnosti, překonávání subjekto-instrumento-objektového myšlení, překonání reduktivního analogiemi při současném respektu k dynamické

strukturovanosti anomalistických zjištění, zjišťování a zároveň takto založené noetické překonávání a opouštění limitativních účinků řeči.

Literatura

Bales, R. F.

- 1950 *Interaction process analysis*. Reading: Addison-Wesley Press.
1970 *Personality and interpersonal behaviour*. New York: Holt, Reinhart and Winston.

Bybee, J. L. – Pardo, E.

- 1981 Morphological and lexical conditioning of rules: experimental evidence from Spanish. *Linguistics*, 19, s. 937–968.

Čech, R.

- 2005 Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model? *Slovo a slovesnost*, roč. 66, s. 176–179.

Daněk, T. – Markoš, A.

- 2005 *Život čmelákův. Koláž o pobývání v různých světech*. Červený Kostelec.

Heidegger, M.

- 1985 *Unterwegs zur Sprache. Gesamte Aufg. Bd 12*, Frankfurt am Mein.

Hopper, P. – Thompson, S. A.

- 1980 Transitivity in grammar and discourse. *Language*, 56, s. 251–299.
1984 The Discourse Basis for Lexical Categories in Universal Grammar. *Language*, roč. 60, s. 703–752.

Hopper, P.

- 1987 Emergent grammar. In: *Proceedings of the Thirteenth Annual Meeting of the Berkley Linguistics Society*. Berkley, s. 139–157.

Husserl, E.

- 1936 *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie*.

Jaklová, A. (ed.)

2008 *Člověk – jazyk – text*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.

Janoušek, J.

2007 *Verbální komunikace a lidská psychika*. Praha: Grada.

Kořenský, J.

1984 *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia.

1986 Ke vztahu obecné a speciální teorii systémů z hlediska lingvistiky. In: *Teoretické otázky jazykovědy, edice Linguistica 16*, Praha.

1996 Morfologické kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči a jazyku. *Slovo a slovesnost*, roč. 55, s. 81–89.

1996 Pád pádu aneb kam s pádem v komunikativně orientované gramatice. *Slovo a slovesnost*, roč. 57, s. 212–217.

1998 K vzájemným vztahům Pražské školy. In: *Proměny myšlení o řeči*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 273–283.

2003 Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení. *Slovo a slovesnost*, roč. 64, s. 1–7.

2004 *Člověk – řeč – poznání*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Markoš, A.

2003 *Tajemství hladiny*. Praha: Dokořán.

Lamser, V.

1969 *Komunikace a společnost*. Praha: Academia.

Martin, J. R. – Rose, D.

2003 *Working with Discourse. Meaning beyond the Clause*. London: Continuum.

Mead, G. H.

1967 *Mind, Self and Society from the Standpoint of Social Behaviorist*. Chicago University Press.

Montegue, R.

1970 English as a Formal Language. In: *Linguaggi nella società e nella tecnica*, Milano, s. 189–233.

Prigogine, I. – Stengers, I.

1983 *Dialog mit der Natur*. München – Zürich.

Prouzová, R.

1999 Derrida a de Saussure. *Slovo a slovesnost*, 60, s. 59–66.

Russel, B.

1905 Logical Atomism. In: *Contemporary British Philosophy: Personal Statements, First Series*, s. 356–383.

Scheibman, J.

2002 *Point of View and Grammar*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Vopěnka, P.

2001 *Meditace o základech vědy*. Praha: Práh.

Wittgenstein, L.

1971 *Tractatus Logico-Philosophicus*. London.

1953 *Philosophische Untersuchungen. Philosophica Investigations*. Oxford.

Člověk – jazyk – text. Jaklová, A. (ed.), České
Budějovice: Jihočeská univerzita 2008, s. 15–20.

7 Strukturalismus/formalismus vs. funkcionalismus/procesualismus?

Významné životní jubileum prof. PhDr. M. Komárka, DrSc., je příležitostí připomenout meritorní lingvistickou diskusi, jíž se účastnil a která probíhala do určité míry již od osmdesátých let především na stránkách *Slova a slovesnosti*. Byla to diskuse tichá, nepřilíš intenzivní,¹ byla však součástí mezinárodního kontextu, který představuje velmi zásadní spor o základní východiska jazykovědného výzkumu.

V tomto sporu, v této diskusi nejde o nic menšího, než o to, co je, či má být předmětem a cílem bádání o řeči a jazyku a co jsou, či mají být metodologická axiomata tohoto bádání.

Tato diskuse měla u nás dvě fáze:

Ta starší probíhala mezi P. Sgallem a J. Panevovou na straně jedné a autorem tohoto textu na straně druhé. Byla „vyprovokována“ jeho statěmi ze sedmdesátých let, které byly přípravou k monografii *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*². Diskuse vyvrcholila články P. Sgalla a J. Kořenského, které byly současně otištěny ve *Slově a slovesnosti*, 53, 1992. Polemika se týkala řady problémů: především „závaznosti“ pražských strukturalistických východisek, respektu k mezinárodnímu kontextu vnímanému především jako podněty zámořského strukturalismu a jeho historických dědiců a v neposlední řadě možnosti vyvozovat z podnětů klasického pražského strukturalismu směřování k tomu, co je dnes označováno jako procesuální modelování u nás a v širším mezinárodním kontextu jako funkcionalismus překonávající „tradiční“ formalismus.

Druhá fáze probíhala ve zbytku devadesátých let a na počátku jednadvacátého století. Podnětem bylo právě Komárkovo životní jubileum – tehdy to byly jeho sedmdesátiny. Motivem stati *Morfologické kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči a jazyku*³ byla následující úvaha: jestliže mají být pozitivně

- 1 Srov. její hodnocení Čech, R.: Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model? *SaS*, 66, 2005, s. 176.
- 2 Kořenský, J.: *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha 1984.
- 3 Kořenský, J.: *Morfologické kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči a jazyku*. *SaS*, 55, 1994 s. 81n.

překonány axiomatické předpoklady klasického strukturalismu spočívající v programovém lišení jazyka a řeči, přičemž cílem lingvistického usilování je nalézání podoby jazyka ve smyslu *langue*, a to důsledným funkcionalismem umocňujícím cílový zřetel k samotnému procesu řeči, pak je třeba „předvést“ nové přístupy na té části klasického strukturalistického dědictví, které je spolu s fonologií „vlajkovou lodí“ pražského strukturalismu. A tím jsou nepochybně strukturalistické systémové výklady morfologických kategorií na materiále slovanských jazyků, tedy badatelská oblast, o níž má právě M. Komárek mimořádné zásluhy. Na tuto stať navázala další, opět jubilejní, tentokrát v čísle *Slova a slovesnosti* věnovaném R. Jakobsonovi⁴.

Následoval zřetel k mezinárodnímu kontextu důsledně funkcionalistického lingvistického uvažování. Příležitostí k tomu byl Danešův překlad publikovaný v *SaS*, 57, 1996, s. 1n, Beaugrandeovy anglické stati z roku 1994 *Function and form in language theory and research*, jež byla nepochybně významnou součástí oněch mezinárodních diskusí mezi formalisty a funkcionalisty. Stať *Kam se vlna obrací aneb nikoli anti-Beaugrande*⁵ si vzala za cíl ukázat souměznost, či dokonce paralelnost metodologických usilování v domácím a mezinárodním kontextu, třebaže v našem případě je onou východiskovou bází klasický pražský strukturalismus, zatímco kontext mezinárodní vychází již také z kritiky klasických východisek reprezentovaných generativismem. Podobné cíle sledovala ostatně i mnohem pozdější stať Kořenský, *SaS*, 64, 2003, s. 1a (*Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení*). Šlo ovšem především o toto: jestliže ve vývojovém kontextu pražských strukturalistických tradic lze přesvědčivě při konstituování procesuálního pojetí řečové činnosti a jejich předpokladů navazovat na podněty klasického myšlení spočívající ve vědomí vlivu řečové činnosti na funkční dynamiku jazyka, pak tato vazba chybí v důsledném formalismu generativismu. Ve stati bylo toto zjištění ořeno o „umírněný“ formalismus Newmeyerův, *SaS*, 63, 2002, s. 81a (*Formal*

4 Kořenský, J.: Pád pádu aneb kam s pádem v komunikativně orientovaných gramatikách. *SaS*, 57, 1996, s. 212n.

5 Kořenský, J.: Kam se vlna obrací aneb nikoli anti-Beaugrande. *SaS*, 58, 1997.

linguistics and functional explanation: Bridging the gap), který zde obhajuje jistou míru vlivu řečové činnosti na strukturální vlastnosti syntaxe jazyka.

A nyní se dostáváme k jádru věci: V *SaS*, 60, 1999 publikuje M. Komárek stať *Komunikace versus systém*.

M. Komárek nejprve konstatuje, že dichotomie *langue* – *parole* nebyla ve světovém měřítku nikdy metodologické univerzále, byla však rozhodně jedním z pilířů strukturalistické teorie Pražského lingvistického kroužku. Konstatuje, že rušením této klasické dichotomie, jejímž následkem je i rušení instrumentálního charakteru *langue*, vzniká nová situace, v níž je „*langue* začleněna do struktury řeči jako její předpokladová báze“. Soudí, že se tím dichotomie *langue* – *parole* neztratila, pouze přesunula jen do jiné roviny. Považuje za pozitivní užívat v zásadě identicky termíny *langue*/systém/kód – stejně tak jako na druhém pólu původní dichotomie *parole*/řečová komunikace. Za hlavní překážku monizující integrace původní dichotomie považuje skutečnost, že řeč je nepochybně proces, zatímco kód proces není. Oběma původním složkám však přiznává rys dynamičnosti. Souhrnně řečeno – *langue* je dynamické, neprocesuální, systémové, nekonkrétní, zatímco *parole* je dynamické, procesuální, nesystémové a konkrétní. Klade velmi významnou otázku, zda není ona monizující integrace klasické dichotomie postup zavádějící do dichotomie „znovu“ původní Saussurův koncept *language*, ale vzhledem k tomu, že jeho podstatu chápe ve smyslu neutralizace protikladů daných koncepty *langue* a *parole*, odpovídá na tuto otázku negativně, neboť správně konstatuje, že „komunikační proces zůstává v tomto spojení v nadřazeném postavení“. V dalších výkladech deklaruje své setrvání na pozicích instrumentalistického pojetí *langue*/systému/kódu a binaristicko-opozitivního způsobu vymezování bazálních konceptů. Nevyhýbá se ani diskusi o problému ontologického statusu *langue*/systému/kódu. Říká: třebaže by se mohlo na první pohled zdát samozřejmým, že výsledek našeho „pátrání“ by měla být sama rekonstruovaná struktura jazyka, je ve skutečnosti výsledkem analytického snažení jen „jakási umělá racionální konstrukce“.

Na Komárkovu stať reagoval R. Čech⁶ studií *Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model?* Čech dosavadní průběh diskuse charakterizuje takto: je to „diskuse mezi funkcionalistickým pojetím odmítajícím základní strukturalistická východiska, zejména langue-parolovou dichotomií na straně jedné a přístupem strukturalistickým, jenž se však do značné míry snaží respektovat změny v jazykovědě po tzv. komunikativním obrátě, na straně druhé“. Explicitně připomíná již výše zmíněný mezinárodní kontext sporu mezi formalisty a funkcionalisty. V dalším výkladu pak rekapituluje hlavní myšlenky stati Komárkovy a zjišťuje metafyzický charakter langue, mimo jehož rámec je dichotomická strukturalistická teorie neudržitelná. Na základě dichotomickými instrumentalistickými strukturalisty přiznané nekonkrétnosti a aproximativnosti teorie langue/kódu/systému pak doporučuje všeobecně mluvit pouze o komunikaci a modelu. V monistické teorii je modelován samotný proces komunikace zahrnující imanentně předpoklady komunikace, v dichotomickém strukturalistickém pojetí je modelován metafyzický předpoklad langue. Závěrem shrnuje: „Každá komunikační událost má bezpochyby určitou strukturu, která souvisí s jinými, předcházejícími komunikačními událostmi, neexistuje však žádné empirické testování podložené oprávnění tvrdit, že naše interpretace této struktury má nějakou souvislost se skutečnou strukturou jazyka, tedy kódem (langue). Ba co víc, to, co nazýváme strukturou, není ničím jiným než naší interpretací popsateľných pravidelností daných komunikační událostí, pravidelností objevujících se právě a jen prostřednictvím těchto událostí. Tato struktura však již bezpochyby není strukturalistickým ‚systémem pravidel jednoznačného přiřazování významů ke znakům‘ a pravidel jejich vzájemné kombinace, nýbrž je to spíše soubor pravidelností svědčících o určitých tendencích (...) zkoumaného řečového jednání. Je to tedy jakási fuzzy struktura ‚vynořující‘ se v konkrétních procesech komunikace a tuto komunikaci zároveň umožňující. Výsledkem tohoto přístupu je rezignace na pojem kódu (langue) a chápání lingvistických teorií jako aproximativních modelů, které popisují pouze a jen výše zmíněné ‚vynořující‘ se pravidelnosti. Možná

6 Čech, R.: *Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model?* SaS, 66, 2005.

se tím ambice našeho poznání zmenšují, na druhou stranu se tím stávají adekvátnějšími a obhájitelnějšími.“

Výše uvedená stručná rekapitulace polemik, které rozloženy v čase možná poněkud zanikaly a žádaly si tudíž být připomenuty, zasluhuje dvojí závěr. Ten první se týká věcné stránky řešených otázek:

1. Je třeba se systematicky, hluboce a formálně korektně zabývat tím, jakým způsobem fungují předpoklady řečové činnosti „uvnitř“ aktuálních procesů řečové činnosti. K tomu nám pomohou nástroje systémového myšlení v podobě reprezentované dnes vědami o komplexitě i poznatky současné teoretické fyziky.

2. Je zároveň užitečné „překládat“ poznatky o řeči a jejích předpokladech interpretované instrumentariem klasického strukturalismu a formalismu do podoby předpokládané procesuálními teoriemi.

Ten druhý má ráz osobní: ukazuje, kterak je Miroslav Komárek jako jedna z nejvýznamnějších osobností druhé generace Pražské školy bytostně a hluboce spjatá s rozvíjením jejích myšlenek, podnětů a inspirací zároveň stále účasten hledání příštích cest jazykovědného myšlení.

8 Lingvistika po „komunikačním obratu“ a její sémiotické reflexe

Mým cílem je:

A. Schematicky rekonstruovat to, co se dělo v 2. polovině 20. stol. v celku myšlení o způsobech, jakými člověk reflektuje sebe a svůj svět vázaný bytím v přírodních danostech i v danostech, které sám vytváří.

B. Ukázat, k jakým proměnám na bázi A. docházelo v lingvistice a ve vědecké reflexi řeči a verbální komunikace vůbec.

C. Pokusit se o sémiotickou interpretaci B. na bázi A., přesněji řečeno postihnout procesy a proměny, které se v důsledku A. a B. uskutečnily v sémiotice. Zřetel k sémiotice je v kontextu současného stavu vědních metodologií významný, neboť právě sémiotika je onou „metodologickou univerzálií“, která je vedle obecné teorie systémů v podobě věd o komplexitě s to integrovat jednotlivé vědy, porovnávat jejich metodologické prostředky a představovat „etalon“ jejich vzájemných vztahů. Třebaže sémiotika není plně konzistentním systémem způsobilým jednotně a soustavně interpretovat noetické prostředky jednotlivých věd a vědních disciplin, přesto je možné dynamiku věd a disciplin z tohoto zorného úhlu zaznamenat a zároveň vnímat dynamiku vědních metodologií jako zdroj implicitních proměn v sémiotice samotné.

a. Jaké jsou základní projevy ve smyslu A.?

1. Klíčovou roli v tomto směru měla nepochybně obecná teorie informace a jí podmíněné způsoby technického myšlení. Došlo však i ke kybernetizaci přírodovědného a humanitního myšlení vůbec. Mám tu na mysli pronikavé proměny klasických přírodovědných oborů v čele s kyberneticky orientovanou genetikou, ale i proměny fyziky, chemie. Nikoli na posledním místě je třeba uvést i takto motivovaný vznik nových vědních disciplin v oblasti sociologie, psychologie, jazykovědy.

2. Proces kybernetizace se uplatnil jako stimul k interdisciplinarizaci, lze snad dokonce mluvit o cestě k nové podobě carnapovského ideálu univerzality vědního myšlení. Tato nová univerzalita uplatňovala vedle logicko-matematické formální inspirace vznik obecných teorií strukturního a systémového myšlení, především v ruském a německém prostředí. Třetím zdrojem přinášejícím zejména tendence k dynamizaci, procesualizaci a interaktivizaci systémově-strukturního myšlení byly původní holistické, bertalanffyovské základy.

3. Samostatnou ale nesmírně významnou metodologickou stimulací humanitních věd se jeví podněty ze strany teoretické fyziky a fyzikální chemie s explicitní „sebekritickou“ metodologickou reflexí, která po mém soudu vrcholila „prigoginovskou skepsí“. Fyzika a vůbec přírodní vědy ve svém metodologickém směřování k teoriím deterministického chaosu jako výsledku kritiky newtonovských axiomat domnívám se na půdě racionalismu řeší řadu kritických připomínek ne-racionálního postmodernismu a představují tak perspektivní východisko pro racionalitu nového typu.

4. Ze spekulativně filozofických východisek vychází postmoderní filozofii reprezentovaná negace modernistického racionalismu. Je to negace prakticky všech axiomat „modernistického racionalismu“, motivuje zejména v metodologii humanitních věd avšak s významným přesahem do věd přírodních (viz dále) antiracionalistické tendence.

5. V souvislosti s předchozím odstavcem se otevírají přírodní vědy obraznému, hernímu, ne-racionálnímu myšlení humanitních věd. – Lze to dobře ilustrovat proměnami původně bertalanffyovských, popř. holistických biologických teorií.

b. Jaké stopy výše uvedených šesti znaků pohybu univerzální metodologické orientace vědního myšlení lze nalézt v jazykovědě a vědách o řeči a verbální komunikaci zejména druhé poloviny 20. stol.? – jaká může být jejich sémiotická interpretace?

(1) Zejména v 60. letech se začala rozvíjet matematická, algebraická lingvistika a především aplikace obecné teorie informace. Dá se říci, že později docházelo k přesunu těchto disciplín do matematiky. Výsledkem logicko-matematických

inspirací je také vývoj od klasického generativismu a transformacionismu až k teoriím současného minimalismu, což je proud v některých národních jazykovědách dominantní. – Tento vývoj v lingvistice nejprve upevnil klasické pojetí sémiotiky především v podobě saussurovské a morrisovské teorie znaku spočívající v představách založených na diskrecii, bilateralismu, v představě soustavy atomárních, elementárních, komplexních znaků s konkatenačním pojetím znakové komplexity, s lišením diadických a triadických strukturací znaku, s pojetím reference ve smyslu duality (denotace – designace, význam – smysl, extenze – intenze, ...), s dominací slova v teorii významu, s konkatenačním pojetím syntaxe a pragmatikou limitovanou triadickou teorií znaku.

(2) Projevem tendencí k interdisciplinarismu byl zejména vznik „nových“ disciplín jako je psycholingvistika, sociolingvistika, analýzy diskurzu, dialogu, konverzační analýzy, různé teorie textu, teorie verbální komunikace. – Tyto faktory nepochybně uvolňují vazbu sémiotického myšlení na jeho klasickou podobu. Jestliže v klasickém období sémiotiky je dominantní dimenze syntaktická, teorie výrazové složky znakového vztahu a budování základů sémantiky, ovšem především se zřetelem k atomárním a elementárním formám výrazu, pak v těchto souvislostech počíná dominovat dimenze pragmatická. Dominantní je vývoj od novopozitivistické sémiotiky k sémiotice založené na mluvních aktech.

(3) Charakter jakýchsi lingvistických analogií 3. mají v jazykovědě spíše stále jen minoritní kritiky langue-parolového instrumentalistického myšlení. Mám na mysli procesuální a emergentní gramatiky (viz soubor mých statí z let 1987–2003, publikovaných převážně v *Slově a slovesnosti*). V případě procesuálních gramatik jde o aparáty, které usilují o diferencovanou, vyváženou, teoreticky jednotnou pozornost celku řečové činnosti. Jejich vlastností má být teoretická činnost zaměřená důsledně na interaktivitu, „hernost“, na diferenciaci široce a interdisciplinárně chápaných předpokladů produktivní a receptivní činnosti. Pokud konstruují předpoklady řečové činnosti, pak jediné jako velmi dynamické interaktivní sítě, mající charakter proměnlivého sedimentu aktuálních řečových procesů. (*O emergentních gramatikách*, srov. Hopper, T., Thompson, S. A., u nás

– srov. též R. Čech). – V polemice s langue – parolovou dualitou se ukazuje nutným položit otázku, zda explicitní saussurovská proklamace této duality není v klasickém období provázena jejím implicitním respektováním i v logických sémiotikách. Odpověď na tuto otázku je patrně kladná, což znamená, že typologie znaků představují repertoáry languových potencialit (v unilaterálním nebo bilaterálním smyslu) s více nebo méně explicitně formulovanými teoriemi „užívání“ znaků s narůstajícím zřetelem ke konkretizaci uživatele (význam – smysl), postupně i v kontextu s dominací zřetele k pragmatické dimenzi. Charakteristický je tu vývoj Wittgensteinův. Herní interpretace sémioze klade nebývalé nároky na reinterpretaci sémiotiky v její klasické podobě, „smrt“ znaku provází akt „zrození“ interakce značení, sémioze jako procesu monisticky zahrnujícího původní znak a jeho instrumentální realizaci.

(4) V souvislosti s 4. se v jazykovědě objevují a výrazně prosazují komunikačně interpretativní tendence nově – po epoše klasického pražského strukturalismu – sblížující literárně-vědní a lingvistické myšlení. Lze mluvit o jakési fenomenologizaci lingvistiky s tendencí široce kulturně-sémantických interpretací. Také v rámci kognitivních věd, které představují samy o sobě široké spektrum metodologických postojů od „zpětné aplikace“ teorií programování na výklad lidské mysli, řeči a komunikace, přes tzv. procedurální gramatiky (např. Montegue), přes sémantické myšlení dnešní analytické filozofie až k jakýmsi neosapiroevským, neowhorfovským, popř. neoweisgerberovským způsobům myšlení, dochází k procesům v 4. charakterizovaným. – Sémiotika se stává z abstraktně racionální disciplinou široce a nekonturovaně kulturologickou, původní vztah znak – „objekt světa“ se mění na vztah znak – znak v sémantickém, nikoli syntaktickém smyslu, sémioze se uskutečňuje ve světě znaků s oslabovaným zřetelem k produkci a původnímu principu (po)užívání, s narůstajícím zřetelem k nikdy nekončící, kontextuální interpretaci sémioze recipientem, jenž je tvůrcem významů. Viz U. Eco – *A Theory of Semiotics*. Po epizodě heideggerovské transformace kódu jako instrumentu na subjekt, přičemž původní subjekt se stává instrumentem (*Unterwegs zur Sprache*), jde o jakousi postmoderní fenomenologizaci sémiotiky (*Derridovy kritiky strukturalistické sémiotiky, ...*), kde otázka vztahu tohoto procesu

k vnitřnímu vývoji Husserlovu je otázkou otevřenou a spíše než interpretovanou desinterpretovanou. Pokud jde o neformální kognitivní lingvistiky, setrvávají na tradiční neformální sémiotice s dominancí tradiční lexikální sémantiky.

(5) Hledání racionální inspirace humanitních věd v přírodních vědách naráží na jejich ne-racionalistickou „vstřícnost“ (viz výše 5). Lze říci, že zatímco interdisciplinárně a přírodovědně naladění lingvisté žádají od přírodovědců, aby jim pomohli aplikovat neklasické deterministické myšlení, oni namnoze hledají inspiraci ve fenomenologizované teorii komunikace. – Tyto tendence způsobují, že podněty „fenomenologizované“ sémiotiky přijímá lingvistika z přírodních věd, paradoxně tedy ze svého tradičního zdroje formálnosti a explicitnosti.

c. Pokusím se na závěr zformulovat základní signifikantní trajektorie vývoje sémiotiky, jak je ovlivněna metodologickým vývojem věd o řeči a verbální komunikaci.

1. Znak jako diskrétní entita, jako kódem vázaný instrumentální potenciál s vágní teorií používání v determinaci a limitě dané právě kódem pozbývá v sémiotice svého primárního postavení.

2. Primárního postavení nabývá samotná sémioze jako proces značení, znakového chování. V „extrémních“ případech je sémioze deinstrumentalizována, znakové chování je spíše produkce než užívání, je to produkce v podmínkách a limitách konvencí s důrazem na interaktivitu tohoto procesu.

3. Ve smyslu 2. pojatý „původní“ znak působí v rámci kontextuálních sítí (textů), které představují původní syntax, přičemž základní „syntaktické jednotky“ jsou teoreticky interpretovány v sémantickém a pragmatickém smyslu, nikoli pouze pravdivostně (původní pravdivostní hodnoty – pravdivostní podmínky).

4. Dimenze sémiotiky představují celek, jenž může být teoreticky nazírán a modelován směrem z kterékoli z nich – postupně nabývá na významu zřetel pragmatický těsně spjatý s dimenzí sémantickou. Osamostatňování jednotlivých

dimenzí, zejména pragmatiky do podoby izolovaných lingvistických disciplin představuje opouštění „půdy“ sémiotiky.

5. Herní interpretace semiózy, třebaže poměrně široce přijímaná představuje z vědně racionálního hlediska spíše úkol než propracovaný rezultat. Konceptualizace herního přístupu by znamenala návrat k formální korektnosti, která byla vlastní klasické novopozitivistické sémiotice.

6. Racionální herní interpretace semiózy je antipodem eseizující konfúzní kulturalizace sémiotiky, ať již v podobě neformální kognitivní lingvistiky nebo v podobě uměnovědných analýz a teorií.

7. Je žádoucí konstruktivně opouštět subjekto-instrumento-objektové, representansové sémiotiky řeči (a nejen řeči), uskutečňovat primárně monizaci těchto původně kauzálně-lineárních relací ve prospěch sekundární důsledně interaktivní duality jako přechod k demetaforizovanému hernímu pojetí těchto procesuálních jevů.

8. Racionální konceptualizace hernosti je takto krok před zrcadlo postmoderny směrem k vysoce komplikovaným, dynamickým, autoreglativním představám komplexního charakteru bez redukcionistických tendencí např. člověka, společnosti, atd. na „pouhou“ transtextualitu diskurzů.

Literatura

Bales, R. F.

1950 *Interaction process analysis*. Reading: Addison-Wesley Press.

1970 *Personality and interpersonal behavior*. New York: Holt, Reinhart and Winston.

Bybee, J. L. – Pardo, E.

1981 Morphological and lexical conditioning of rules: experimental evidence from Spanish. *Linguistics*, 19, s. 937–968.

Čech, R.

2005 Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model? *Slovo a slovesnost*, 66, s. 176–179.

Daněk, T. – Markoš, A.

2005 *Život čmelákův. Koláž o pobývání v různých světech.* Červený Kostelec.

Heidegger, M.

1985 *Unterwegs zur Sprache. Gesamte Aufg. Bd. 12, Frankfurt am Main.*

Hopper, P. – Thompson, S. A.

1980 *Transitivity in grammar and discourse. Language, 56, s. 251–299.*

Hopper, P. – Thompson, S. A.

1984 *The discourse basis for lexical categories in universal grammar. Language, 60, s. 703–752.*

Haopper, P.

1987 *Emergent Grammar. In: Proceedings of the thirteenth annual meeting of the Berkley Linguistics Society. Berkley, s. 139–157.*

Husserl, E.

1936 *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phenologie.*

Janoušek, J.

2007 *Verbální komunikace a lidská psychika.* Praha: Grada.

Kořenský, J.

1984 *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze.* Praha: Academia.

1986 *Ke vztahu obecné a speciální teorie systémů z hlediska lingvistiky. In: Teoretické otázky jazykovědy, Linguistica 16.* Praha: Ústav pro jazyk český.

1994 *Morfologické kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči a jazyku. Slovo a slovesnost, 55, s. 81–89.*

1996 *Pád pádu aneb kam s pádem v komunikativně orientované gramatice. Slovo a slovesnost, 57, s. 212–217.*

1998 *K vzájemným vztahům Pražské školy. In: Proměny myšlení o řeči. Praha: Filozofická fakulta univerzity Karlovy, s. 273–283.*

2003 *Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení. Slovo a slovesnost, 64, s.1–7.*

2004 *Člověk – řeč – poznání.* Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Markoš, A.

2003 *Tajemství hladiny*. Praha: Dokořán.

Lamser, V.

1969 *Komunikace a společnost*. Praha: Academia.

Martin, J.R. – Rose, D.

2003 *Working with discourse. Meaning beyond the clause*. London: Continuum.

Mead, G. H.

1967 *Mind, self, and society from the standpoint of social behaviorist*. Chicago: Chicago University Press.

Montegue, R.

1970 *English as a Formal Language. Linguaggi nella società e nella tecnica*. Milan, s. 189–233.

Prigogin, I. – Stengers, I.

1983 *Dialog mit der Natur*. München – Zürich.

Prouzová, R.

1999 Derrida a de Saussure. *Slovo a slovesnost*, 60, s. 59–66.

Russel, B.

1905 *Logical Atomism. Contemporary British Philosophy: personal Statements*. First Series, s. 356–383.

Scheibman, J.

2002 *Point of View and Grammar*. Amsterdam.

Vopěnka, P.

2001 *Meditace o základech vědy*. Praha: Práh.

Wittgenstein, L.

1953 *Philosophische Untersuchungen. Philosophical Investigations* Oxford.

1971 *Tractatus Logico-Philosophicus*. London.

Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie.
Banská Bystrica 2010, s. 63–71.

9 Systém – teleologie – imanence – funkce

V příspěvku se budu zabývat výše uvedenými termíny a koncepty se zřetelem k jejich úloze a vzájemným vztahům v metodologických východiscích a konstantách Pražské jazykovědné školy. Je žádoucí sledovat proměny jejich úlohy a jejich vzájemné vztahy v souvislosti s vývojem a proměnami metodologických postojů v Pražské škole, které byly dány jednak vnitřními podněty, jednak vnějšími metodologickými vlivy.

Lze předběžně říci, že slovo funkce vyjadřuje (a) jednak působení, chování nějakého systému zpravidla vně tohoto systému, (b) jednak se tímto slovem označují výrokové formy, předpisy, která pak v rámci aplikací jsou klasifikována do nejrůznějších tříd. Lze to dobře ilustrovat citací hesla ve filozofickém slovníku: „Je-li možné různé způsoby chování dynamických (a zvláště kybernetických) systémů popsat pomocí matematických či logických funkcí, pak pojem funkce uvedený pod bodem (a) spadá v jedno s pojmem funkce popsaným pod bodem (b) a pojetí funkce podle bodu (a), který se týká chování systému, je vyčerpávající. Pojem funkce je proto nejen ústředním pojmem matematiky a moderní logiky, ale i teorie poznání a filozofie vůbec.“

Podívejme se nejprve, jak se vyvíjely způsoby užívání slova funkce v pražských jazykovědných teoriích. V daných souvislostech je třeba vyjít z jisté syntetizující ale zároveň zhrubující rekonstrukce.

Již od časů *Tezí* je zřejmé, že ve čtveřici pojmů jazyk – systém – funkčnost – řeč je klíčovým pojmem „erbovní“ pojem funkčnosti, jenž je ovšem těsně spjat s ostatními základními pojmy a v tomto smyslu je pojmem vztahovým a strukturujícím. (Řeč je zatím o funkčnosti – ne o funkci.) Je třeba připomenout, že funkčnost je především hledisko, metodologický postoj, způsob zkoumání jazyka, nikoli klíčové hypostazované a priori, kolem něhož by se budoval nějaký abstraktní pojmový systém určený důsledným, či dokonce dogmatickým aplikacím. V tomto kontextu pak není zcela snadné sledovat jednak způsob, jakým se

jednotlivá užití slova funkce směrem od osy funkční/funkčnost zavádějí, jednak uspořádanost, popř. uspořadatelnost vývoje těchto užití.

Zdá se, že:

a. Funkčnost byla vymezována v rámci osy nástroj, prostředek – úloha, účel, cíl užití.

b. Časově primárně se vyvíjely vyhraněné představy a pojmy tzv. funkcí vnějších, tedy funkcí výrazů a sdělení mimo systém jazyka, avšak pro způsob výkladu a pojetí tohoto systému určujících. Teorie těchto „vnějších“ funkcí byla specifikujícím výkladem pojmu účel.

c. Při výkladech organizace systému prostředků se postupně vyvíjel pojem funkcí vnitřních, tj. výklad významů a platností prostředků v rámci organizace systému jazykových prostředků (viz formálně, explicitně založené modely Sgallova typu).

d. Do představ o vnitřních funkcích v různé míře a v různých souvislostech zasahovalo pojetí vztahů forma – funkce i z glosematiky, především však z amerického strukturalismu a generativismu a do značné míry i matematicko-logické pojetí funkce. To bez pochyby zvyšovalo obtížně „kontrolovatelnou“ heterogenost způsobů užívání slova funkce i v kontextu pražské strukturalistické tradice.

e. Souhrnně lze říci, že podstata pražského funkčního hlediska tkvěla ve studiu podmínek, okolností a způsobů, jakými aktuálně „přecházejí“ jazykové prostředky – především ve smyslu výrazu – do řeči. Důsledně uplatňované funkční hledisko však předpokládá, že systémová organizace těchto prostředků bude založena právě na způsobech, jakými se úmysl mluvčího v procesu jejich „přechodu“ do řeči, jejich uplatnění v řeči projevuje. V souvislosti s uvedeným jde tedy primárně o užití slova funkce ve smyslu a., a to ve vyhraněně instrumentalistickém smyslu, i když to ovšem není obligatorní podmínkou tohoto užití. Užití ve smyslu d. měla ve velmi omezené míře nespornou platnost matematicko-logických

užití, naprostá většina užití ve smyslu b. a c. však má povahu hjelmslevovského pojetí „uprostřed“, tj. v tom smyslu, že nelze spolehlivě určit, zda jde o formálně korektní užití slova funkce (tedy v zásadě ve smyslu d.), či „pouze“ ve smyslu a. popř. b. Hjelmslev, který primárně vymezuje užití slova funkce jako závislost, která splňuje podmínky určité analýzy, připouští, že lze výraz funkce přijmout i v tom smyslu, který leží uprostřed mezi matematicko-logickým a v jeho terminologii „etymologickým“ Srov. Hjelmslev, 1972.

Jestliže projdeme výklad platností termínu funkce u autorit formální logiky i lingvistiky (např. Tarski, Reichenbach, Russell, Tondl, Hjelmslev – srov. Kořenský, 2004), pak zjistíme, že vedle formálně matematicko-logických užití se uplatňují i užití, která mají charakter odkázání „vně“ nějakého formálně-logického systému definovaného ze sémiotického hlediska syntakticky, a to směrem k pragmatickým hodnotám. Tady se pak užívání slova funkce nápadně přibližuje užitím strukturalisticky lingvistickým. Zdá se, že tato nerozhodnutelnost je vždy tam, kde jde v rámci nějakého systému o relaci mezi prvky navzájem různých subsystémů (tzv. různých rovin jazykového systému) založených na neidentické definiční strategii. Projevuje se pak zvláště tam, kde materie, substrát předmětu formalizujícího vyjádření (tj. vyjádření splňujícího kritéria logicko-matematického užití slova funkce) není „sám o sobě“ spolehlivě explicitně pojat. To odpovídá výše uvedenému Hjelmslevovu užití etymologickému.

Jestliže asi není sporu o tom, že v pražské strukturalistické tradici má ve struktuře termínů/pojmů jazyk – systém – funkčnost – řeč termín funkčnost klíčovou pozici, pak se lze setkat i se stanoviskem, že tato základní pojmová struktura není úplná, neboť v ní chybí termín/pojem teleologie.

Při posuzování konceptuality termínu teleologie je nejhodnější postup, při kterém si klademe otázku, jak se užívá slova teleologie s příslušnými slovně-druhovými deriváty a jak se jeho užívání v čase proměňuje. Za zvlášť závažnou považuji otázku, která jeho užití jsou redukovatelná na užití jiných konceptuálně významných slov/termínů v tomtéž paradigmatickém kontextu.

Všimněme si nejprve, čím se slovo teleologie ekvivalentuje: je to především slovo účelovost, srov. Leška, 1986. Právě on také za „zřetelná (cizojazyčná)

synonyma“ alespoň u Jakobsona označuje výrazy *zielbewust, goul-oriented, means-ends model*. Ponechme zatím stranou otázku stupně jejich synonymie – na tu můžeme odpovídat až po zjištění jednotlivých způsobů užití slova teleologie. Necháme-li pro tuto chvíli stranou komponent *-end*, pak je jasné, že se musíme zamyslet co (všechno) znamená užití komponentů *Ziel/goul*. Zajímavé odpovědi nalezneme u P. Osolsobě, 2003: Citát z Jakobsona na s. 122 mluví o rozdílech mezi cílem běžného (*gewöhnlich*) jazyka a básnického jazyka. Na s. 123 cituje Osolsobě jinou Jakobsonovu myšlenku, která konstatuje, že věda dosud hledala příčiny, nikoli cíle, což by mělo být programovým principem teleologicky orientované vědy. Na s. 124 se pak dovolává Trnky, který s odkazem na Engliše připomíná, že proti logické regularitě stojí teleologická funkcionalita. Konečně na s. 125 Osolsobě cituje Mukařovského: „přijímáme teleologickou definici hodnoty jako schopnosti nějaké věci sloužit dosažení jistého cíle“. Budeme-li chápat poněkud zkratkovitou formulaci Jakobsonovu ve smyslu Mukařovského „sloužit dosažení jistého cíle“, pak se dovidáme, že jde o vědecké postupy, které předměty svého zkoumání hodnotí podle jejich způsobilosti sloužit dosahování nějakého cíle, nikoli podle logické regularity, která tu zřejmě má být chápána zejména jako princip kauzálního nexu, i když nikoli pouze. Jinak řečeno, je tu charakterizován funkční přístup, jehož úplné vymezení skvěle prezentuje první odstavec *Tezí*. P. Osolsobě argumentuje i přesnými a průzračnými formulacemi Trnkovými ze soukromého dopisu: „Logická zákonitost...musí být doplňována zákonitostí teleologické funkčnosti. Psal o ní K. Engliš jako o nazírací formě, kterou si uvědomujeme a kterou chápeme zkušenost reálného světa řazeného ne podle příčiny a účinku, nýbrž podle prostředku a cíle, tedy řekl bych funkčně.“ (s. 124) Je naprosto jasné, že Trnkovo použití adjektiva teleologická ve spojení teleologická funkčnost je pro toho, kdo chápe podstatu funkčního přístupu, redundantní, a celá Trnkova formulace ukazuje, že máme příležitost k uskutečnění terminologické redukce s vyloučením slova teleologický. Zůstane pak skutečnost, že tato Trnkova formulace je variantou vymezení daného v prvním odstavci *Tezí*, domnívám se, že s explicitním odkazem k ontologické podstatě funkčního principu.

Vzniká otázka, kdo nebo co je nositelem vztahu prostředek – cíl. To je ovšem opět dokonale zřejmé z prvního odstavce *Tezí*. Ostatně Engliš významně

připomíná, že je třeba uznat i zamýšlené, imaginární, žádoucí cíle a cíle normativní, s čímž opět nemá první odstavec *Tezí* problém.

Na druhé straně je tu však již připomenutá formulace Jakobsonova, která mluví o cílech toho nebo onoho (funkčního) jazyka. Jestliže ji totiž nebudeme chápat tak, jak jsme to udělali výše, pak to znamená, že ten nebo onen (funkční) jazyk je cosi vědoucího o svých cílech. To však je nepochybně další, jiný smysl funkční povahy věci. Je tu třeba opravdu (viz Osolsobě) hledat souvislost se středověkým pojetím božích intencí. Ty pozitivistická věda nahradila principem kauzálního nexu, jenž považuje funkcionalistická věda za nedostatečný. Je třeba zdůraznit, že za nedostatečný, nikoli neplatný – Osolsobě správně připomíná, že právě ruský formalismus a český strukturalismus byl přístupný dialektickému sjednocení obou ontologických, a tedy i explanačních principů. Zdá se, že tam, kde teleologie není „jen“ jednoslovným ekvivalentem „popisu“ relace prostředek – záměr/účel/cíl, dochází k tomu, že je pozitivní vědě nabízena možnost původně boží intence. Dochází k tomu, že vlastností původně boží intence se dostává strukturálně chápaným věcem samým. Ony se tak stávají subjektem, jenž je předmětem zkoumání. Právě takto se stávají strukturami vědoucími o svých směřováních. Právě tento pohled, pokud jde o jazyk, patrně nebyl cizí Jakobsonovi, v tomto ohledu mluví Leška o jeho teleologickém dogmatismu.

Jestliže budeme pražskému funkcionalismu rozumět ve smyslu prvního odstavce *Tezí*, pak je teleologie jednoslovným synonymem pro dynamickou funkční strukturu prostředek – záměr/účel/funkce. A není tedy třeba ji chápat jako jeden ze základních pojmů pražské školy. Jestliže budeme však chápat věc tak, že jazyk je především imanentní struktura „vědomá si“ intenčně svých směřování k cílům, pak je teleologie jedním ze základních pojmů Pražské školy. V prvním případě jde o vztahy prostředek – záměr/účel/funkce, v druhém je zcela náležité mluvit o cíli.

Shrňme: Základní konceptuální soustavu pražské strukturalistické tradice je možno chápat přinejmenším dvojím způsobem.

(1) Centrálním konceptuálním prostředkem v tradicích pražského strukturalismu je termín/pojem funkce. Ten svým charakterem odpovídá ve většině případů onomu hjelmslevovskému pojetí být uprostřed mezi formálně korektním a „etymologickým“ pojetím funkce. Klíčový charakter mají ony „funkce vnější“

(srov. v úvodu této stati (a) a v dalším výkladu specifiky vývoje systémového myšlení v pražské tradici b.). Uplatňují se však i tendence k formálně korektnímu pojetí (srov. v úvodu k této stati (b)). Nositelem na funkci založených procesů je komunikant. Tento způsob chápání pak nezahrnuje do základní konceptuální soustavy termín/pojem teleologie, neboť jde o termín synonymní s popisem struktury fungování jazyka, jak je charakterizován v prvním odstavci *Tezí*.

(2) Jestliže však chápeme vztah funkce a teleologie v jakobsonovském smyslu, tedy tak, že fungování a dynamika struktury je vědoucím směřováním k apriorním cílům (nositelem na funkci založených procesů je systém jazyka), pak je dominantním prvkem základní konceptuální soustavy termín/koncept teleologie.

Literatura

Engliš, K.

1930 *Teleologie jako forma vědeckého poznání*. Praha: Topič.

Faltýnek, D.

2007 Samoorganizace řeči? Několik poznámek k lingvistickému a biologickému strukturalismu. *Slovo a slovesnost*, 68, s. 38–45.

Hjelmslev, L.

1972 *O základech teorie jazyka*. Praha.

Jakobson, R.

1963 *Efforts towards a Means-Ends Model of Language in Interwar Continental Linguistics. Trends in European and American Linguistics 1930–1960, II*. Utrecht, s. 481–485.

Jirsová, A.

1988 K pojetí systému a struktury v klasickém období české lingvistiky. *Slovo a slovesnost*, 49, s. 155–164.

1989 K pojetí systému a struktury v současné české lingvistice. *Slovo a slovesnost*, 50, s. 238–248.

Kořenský, J.

- 1988 *K vzájemným vztahům a vývoji základních pojmů Pražské školy. Slovo a slovesnost, 49, s. 206–212.*
- 1998 *Proměny myšlení o řeči.* Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- 2007 *Paradigmata zkoumání řečové komunikace. Slovo a slovesnost, 68, s. 163–169.*
- 2004 *Člověk – řeč – poznání.* Olomouc: Univerzita Palackého.

Klaus, B. – Buhr, M.

- 1985 *Filozofický slovník.* Praha. Překlad z německého Philosophisches Woerterbuch.

Leška, O.

- 1986 *Poznámky k teleologickému pojetí jazyka.* In: *Linguistica 16: Teoretické otázky jazykovědy*, Praha, s. 63–100.

Nekula, M. (ed.)

- 2003 *Prager Strukturalismus: Methodologische Grundlagen/Prague Structuralism: Methodological Fundamentals.* Heidelberg.

Osolsobě, P.

- 2003 *A Source of Teleological Thinking for the Prague Linguistic Circle.* In: Nekula, M. (ed.): *Prager Strukturalismus: Methodologische Grundlagen / Prague Structuralism: Methodological Fundamentals*, Heidelberg.

Sériot, P.

- 1999 *The Impact of Czech and Russian Biology on the Linguistic Thought of the Prague Linguistic Circle.* In: E. Hajičová – T. Hoskovec – O. Leška – P. Sgall – Z. Skoumalová, eds.: *Travaux du Cercle linguistique de Prague/ Prague Linguistic Circle Papers 3.* Amsterdam – Philadelphia, s. 15–24.

Vachek, J. (ed.)

- 1929 *U základů pražské jazykovědné školy. Teze předložené prvnímu sjezdu slovanských filologů v Praze 1929.*

Izzivi sodobnega jezikoslovja. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete 2010, s. 151–156.

10 Formalismus vs. funkcionalismus

Vyjděme z konstatování, že spor formalismu (akcentace apriorismu, imanentismu a instrumentalismu předpokladů řeči, langue, systému, kompetence) a funkcionalismu (akcentace procesu řeči jako dynamického, aktualizujícího zdroje předpokladů řeči, tento proces je zdrojem vlastností předpokladů k řeči) je pro současný stav gramatických teorií charakteristický a zároveň významný, neboť v mnohosti a spleti různých dnes v lingvistice uplatňovaných přístupů usnadňuje svým zásadním principiálním charakterem základní orientaci. Projevuje se různě se zřetelem: a) k jednotlivým lingvistickým „národním“ a metodologickým tradicím, b) k jednotlivým jazykům a jejich skupinám (jazyky slovanské, jazyky románské a germánské). V souvislosti s těmito naposled uvedenými rozdílly se někdy mluví také o sporu strukturalismu a procesualismu, což platí např. pro českou lingvistiku.

Budu nejprve charakterizovat základní znaky diferencující přístupy formalistní a funkcionální, a to v podobě teorií reprezentujících zkoumání zaměřené na jazyky germánské a románské (např. Beaugrande, Hopper, Thompson, Newmayer) nebo naopak slovanské („česká“ diskuse – Komárek, Sgall vs. Čech, Kořenský aj.).

Např. Newmayer (2002) liší jednak autonomii gramatiky (příčemž gramatikou rozumí strukturální systém obsahující principy vztahů mezi zvuky a významy), jednak autonomii syntaxe, příčemž syntaktická pravidla se chápou jako imanentní systém, jenž nepředstavuje referenci k významu, diskurzu, nebo k užívání jazyka. V obou těchto případech mluví pak o formalistické nebo generativní orientaci. Konstatuje však, že i funkcionalismus, jenž mimo jiné ztotožňuje s Mathesiovskou inspirací ve vyústění v pracích Sgalla, Hajičové a Panelové (což je ovšem velmi problematické), je vlastní akceptace principu autonomie gramatiky. Tento názor na klasickou a „sgallovskou“ podobu pražského přístupu lze považovat za oprávněný, právě pokud jde o autonomii gramatiky, vezmeme-li v úvahu celou sérii diskusí mezi Sgallem a Kořenským. Právě tento respekt k principu autonomie gramatiky však řadí přístupy Sgallova týmu někam na přechodné pásmo

mezi důsledným formalismem a funkcionalismem. Newmeyer v tomto kontextu pak řeší otázku kompatibility autonomie syntaxe a funkcionalismu. Dochází ke zjištění, že autonomie syntaxe – podle něho právem předpokládaná formálním přístupem – nevyklučuje vliv užívání jazyka na vlastnosti gramatiky. Newmeyerův formalismus je tedy v tomto smyslu rovněž umírněný, kompromisní.

Provedme nyní určitou terminologickou operaci, která zajistí možnost konceptuální komparace s aparátem emergentních a procesuálních gramatik. Je zcela zřejmé, že jde o otázku kompatibility langového předpokladu v jeho důsledně instrumentalistické variantě s alespoň „mírným“ funkcionalismem, jenž např. v klasické pražské podobě modeloval působení řečových procesů, parole (užívání jazyka, diskurzu) v podobě „zpětného“ působení řečové činnosti na apriorní a v zásadě se imanentně (tedy autonomně) organizující systém jako jakýsi „ohlas“ systému na jeho vnější funkce. Konceptuálně se tu uplatnily pojmy jako terapeutické změny, opozice příznakovosti a bezpříznakovosti a jako důsledek v rámci systému princip centra a periferie. Z toho je zřejmé, že zatímco zásady procesuálního modelování představují důsledný funkcionalismus, právě provedená rekapitulace klasické pražské koncepce znamená otevřenou cestu k důslednému funkcionalismu/procesualismu z pozic formalismu/strukturalismu, zatímco Newmeyerova úvaha klade samu otázku možnosti kompatibility instrumentalisticky chápaného langového apriorismu a funkcionalismu. Procesuální teorie pak je důsledným funkcionalismem, jenž obrací „řád věcí“ ve prospěch parole, řečové činnosti, diskurzu, významu a v tomto smyslu také ve prospěch každé původní příznakovosti, perifernosti.

Pokusme se nyní podobně zrekonstruovat metodologický invariant nesmírně dramatické historie chomskyánského myšlení, je v tomto rozmezí složitý, na této složitosti se nepochybně podílí i vědní obdoba „tržních mechanismů“, která pro udržení pozornosti vyžaduje periodické obměny dizajnu teorií. Z našeho hlediska je ovšem podstatné něco jiného: jisté je, že posloupnost teorií nesusoucí označení např. standardní teorie, rozšířená standardní teorie, teorie principů a parametrů (teorie řízenosti a vázání, teorie bariér, minimalismus) mají své konstanty, chceme-li noetické univerzálie, a své proměnné. Pro nás pak jsou v této chvíli podstatné právě ony konstanty. Lze soudit, že těmito konstantami jsou:

Předmětem generativní (chomskyánské) gramatiky je jazyková kompetence jako abstraktní jazykový systém, u něhož se předpokládá univerzální gramatika založená na formalizovatelných aplikacích binárních parametrů je množina zákonitostí, principů a parametrů.

Různost jazyků je dána růzností realizace komplexu univerzálních principů a parametrů.

Pevnou součástí této koncepce je již výše zmíněná autonomie syntaxe, kterou je třeba chápat jako nezávislost jazykového systému na „jazykově externích faktorech“.

Třebaže zejména pokud jde o sémantiku a pragmatiku, jsou značné potíže s jejich „odstíněním“ od sémiotických faktorů, se kterými chomskyánské teorie v rámci svých modelů pracují, patří vše, co souvisí s užíváním jazyka, někam jinam, do samostatných jiných vědních oborů, než je lingvistika. Kategoričnost tohoto postoje v našich souvislostech znamená, že působení performance, diskurzu, řečové činnosti atp. na „jazyk“ není v takto pojatých teoriích ani předpokládáno, tím spíše není předmětem modelačních aktivit, může však být předmětem zkoumání jiných věd, aniž by ovšem výsledky dosažené těmito vědami měly nebo mohly mít nějaký vliv na lingvistické teorie sensu stricto.

Je tedy zřejmé, že – za předpokladu platnosti těchto zmíněných konstant – zařazuje se jakákoli fáze chomskyánských teorií do té třídy teorií, které jsou na opačném pólu než procesuální a emergenční gramatiky, zatímco výše uvedené postoje Newmayerovy – přes skutečnost, že chomskyánská východiska v principu respektují – ve jménu funkcionalismu je činí předmětem relativizující diskuse. Platí-li uvedené chomskyánské konstanty, pak je zřejmé, že existuje jakýsi obecný konflikt languového, kompetenčního, syntaktického, gramatického apriorismu na jedné straně a funkcionalismu na straně druhé, přičemž póly tohoto konfliktu jsou univerzalizmus a princip vrozenosti (obojí nedotknutelné procesy aktuální řeči, parole, diskurzu atd.) a mezní funkcionalismus podřizující každý apriorismus jazyka, každý instrumentalismus faktické i modelačně-teoretické prioritě řeči před jazykem.

Naskýtá se otázka, zda přes důsledný apriorismus není motivem proměn chomskyánských teorií právě konflikt s funkcionalismem. Tato otázka musí

v našich souvislostech zůstat stranou, pouze poznamenám, že odpověď na ni by bylo třeba hledat tam, kde se odehrává konflikt apriorismu se sémantickou a pragmatickou dimenzí – tedy např. ve vývoji chomskyánských názorů na lexikon, v oblasti pojmu logická forma chápaného ve smyslu modelově kompatibilní formální sémantiky v 70. letech (srov. též interpretativní modul logické formy, modul teorie pádů, modul teorie „tematických vztahů“ apod.). I před zevrubnějším zkoumáním této otázky však soudím, že dynamické faktory chomskyánských teorií jsou uvedeným konstantám natolik věrné, že jejich proměny jsou motivovány tendencemi modelační ekonomie (to je zcela patrné u minimalismu), řešením teoretické vícekolejnosti a řešením teoreticko-formulačních rozporů, tedy jde o motivy ryze epistémické a v tomto smyslu skutečně „dizajnové“.

Zamysleme se však nad myšlenkami Beaugrandeovými (1994). Nejprve je opět nutná jejich stručná reprodukce.

Autor např. soudí, že není žádoucí striktně rozlišovat jevy gramatické a jevy (lexikálně) sémantické, stejně tak jako není žádoucí vést striktní hranici mezi gramatickými pravidly (omezeními) a sociálními normami včetně faktorů etiketních a emotivních. Neshledává vhodným nadále axiomatizovat princip rovinného, komponentového modelu jazyka. Shledává žádoucím potřebu opustit langue-parolovou dichotomii, principy formální a funkční je třeba interpretovat spíše v jejich jednotě než odděleně. Výklady by se neměly omezovat „přísně“ lingvisticky, budoucí gramatiky by měly být koncipovány nikoli univerzalisticky, nýbrž se zřetelem k dílčím, specifickým cílům, funkční popis je možné ukončit teprve tehdy, až poskytne relevantní a netriviální vhled do praxe diskurzu, formalizovatelnost uskutečnitelná pomocí dosavadních a dostupných aparátů nemůže být kritériem zavádění pojmů do teorie a konečně fakta řeči, diskurzu, komunikace se musejí stát předmětem teoretické formulace v maximálně autentické podobě.

Bez dlouhého rozboru je myslím nepochybné, že tyto postoje jsou velmi blízké pozicím procesuálních gramatik, které byly u nás prezentovány v základních rysech v letech 1988–1994 (srov. v této souvislosti zejména Kořenský, 1997, 2003, 2007, 2008). Důležité přitom je, že Beaugrande rovněž vychází z klasicky

strukturalistických a formálně-generativistických východisek (srov. jeho rekonstrukce a kritika tzv. u.s.a. modelů, jeho kritika metody tzv. zmrzlých ostrovů při konstrukci gramatik, kritika ontologizace modelů a teorií aj.). Beaugrandeova stanoviska představují zcela zřetelně úspěšnou cestu ke skutečnému a důslednému funkcionalismu, a to i přesto, že jim lze vytýkat např. nežádoucí modelový paralelismus důsledně funkčního teoretického myšlení právem kritizovaným schémátům u.s.a. modelů.

Podívejme se nyní na českou podobu konfrontace formalismu a funkcionalismu, v podobě polemiky strukturalismu a procesualismu (podrobně Kořenský, 2009).

M. Komárek (1999) nejprve konstatuje, že dichotomie langue – parole nebyla ve světovém měřítku nikdy metodologická univerzálie, byla však rozhodně jedním z pilířů strukturalistické teorie Pražského lingvistického kroužku. Konstatuje, že rušením této klasické dichotomie, jejímž následkem je i rušení instrumentálního charakteru langue, vzniká nová situace, v níž je v rámci procesuálních gramatik langue začleněna do struktury řeči jako její předpokladová báze. Soudí, že se tím dichotomie langue – parole neztratila, pouze přesunula do jiné roviny. Považuje za pozitivní užívat v zásadě identicky termíny langue/systém/kód – stejně tak jako na druhém pólu původní dichotomie parole/řečová komunikace. Za hlavní překážku monizující integrace původní dichotomie považuje skutečnost, že řeč je nepochybně proces, zatímco kód není. Oběma původním složkám však přiznává rys dynamičnosti. Souhrnně řečeno – langue je dynamické, neprocesuální, systémové, nekonkrétní, zatímco parole je dynamické, procesuální, nesystémové a konkrétní. Klade velmi významnou otázku, zda není ona monizující integrace klasické dichotomie postup zavádějící do dichotomie „znovu“ původní Saussurův koncept langage, ale vzhledem k tomu, že jeho podstatu chápe ve smyslu neutralizace protikladů daných koncepty langue a parole, odpovídá na tuto otázku negativně, neboť správně konstatuje, že komunikační proces zůstává v tomto spojení v nadřazeném postavení. V dalších výkladech deklaruje své setrvání na pozicích instrumentalistického pojetí langue/systému/kódu a binaristicko-opozitivního způsobu vymezování bazálních konceptů. Nevyhýbá se ani diskusi o problému ontologického statusu langue/systému/kódu. Říká: „Třebaže by se mohlo na první pohled zdát

samozřejmým, že výsledek našeho „pátrání“ by měla být sama rekonstruovaná struktura jazyka, je ve skutečnosti výsledkem analytického snažení jen „jakási umělá racionální konstrukce“ (Komárek, 1999).

Na Komárkovu stať reagoval R. Čech (2005). Čech dosavadní průběh diskuse charakterizuje takto: je to „diskuse mezi funkcionalistickým pojetím odmítajícím základní strukturalistická východiska, zejména langue-parolovou dichotomií (...) na straně jedné a přístupem strukturalistickým, jenž se však do značné míry snaží respektovat změny v jazykovědě po tzv. komunikativním obratu, na straně druhé“. Explicitně připomíná již výše zmíněný mezinárodní kontext sporu mezi formalisty a funkcionalisty. V dalším výkladu pak rekapituluje hlavní myšlenky stati Komárkovy a zjišťuje metafyzický charakter langue, mimo jehož rámec je dichotomická strukturalistická teorie neudržitelná. Na základě dichotomickými instrumentalistickými strukturalisty přiznané nekonkrétnosti a aproximativnosti teorie langue/kódu/systému pak doporučuje všeobecně mluvit pouze o komunikaci a modelu. V monistické teorii je modelován samotný proces komunikace zahrnující imanentně předpoklady komunikace, v dichotomickém strukturalistickém pojetí je modelován samotný proces komunikace zahrnující imanentně předpoklady komunikace, v dichotomickém strukturalistickém pojetí je modelován metafyzický předpoklad langue. Závěrem shrnuje: „Každá komunikační událost má bezpochyby určitou strukturu, která souvisí s jinými, předcházejícími komunikačními událostmi (...), neexistuje však žádné empirické testováním podložené oprávnění tvrdit, že naše interpretace této struktury má nějakou souvislost s konečnou strukturou jazyka, tedy kódem (langue). Ba co víc, to, co nazýváme strukturou, není ničím jiným než naší interpretací popsatelných pravidelností daných komunikačních událostí, pravidelností objevujících se právě a jen prostřednictvím těchto událostí. Tato struktura však již bezpochyby není strukturalistickým (a dodejme ni generativistickým, pozn. J. K.) „systémem pravidel jejich vzájemné kombinace“, nýbrž je to spíše soubor pravidelností svědčících o určitých tendencích (...) zkoumaného řečového jednání. Je to tedy jakási fuzzy struktura „vynořující“ (připomeňme zde stanoviska emergentních gramatik, pozn. J. K.) se v konkrétních procesech komunikace a tuto komunikaci zároveň umožňující. Výsledkem tohoto přístupu je rezignace na pojem kódu (langue) a chápání lingvistických teorií jako aproximativních modelů,

kteře popisují pouze a jen výše zmíněné ‚vynořující‘ se pravidelnosti. Možná se tím ambice našeho poznání zmenšují, na druhou stranu se tím stávají adekvátnějšími a obhájitelnějšími.“

Na závěr polořme otázku: v čem spočívá podstata sporu mezi formalismem a funkcionalismem (strukturalismem a procesualismem)? V čem spočívá jeho význam pro úspěšnou rekognoskaci složitě pluralizované metodologické situace dnešních věd o řeči a jejích předpokladech? Tento spor má své konstanty a své proměnné: konstantou je axiomatizovaný předpoklad duality jazyka a řeči vs. jeho dialektické popření, rozporuplný předpoklad imanentní teleologie předpokládající jakousi absolutní, či alespoň relativizovatelnou (Newmayer) nezávislost jazyka na řeči vs. předpoklad danosti integrovaného, monizovaného jazyka/kódu/systému procesu řeči. Z těchto konstant pak plynou proměnné týkající se ontologického a ne-ontologického statusu (re)konstrukcí jazyka (viz výše komunikace vs. model) a různé varianty nahrazující absolutní formalismus a funkcionalismus určitými kompromisy (viz citovaný Newmayer a konec konců i principy klasického pražského strukturalismu).

Literatura

Beaugrande, R. de

1994 Function and form in language theory and research. The tide is turning. In: *Foundation of Language*, 1, s. 163–200.

Čech, R.

2005 Komunikace verus systém, nebo komunikace versus model? *Slovo a slovesnost*, 66, č. 1, s. 176–179.

Hopper, P.

1987 *Emergent Grammar*. In: *Proceedings of the Thirteenth Annual Meeting of the Berkley Linguistics Society*, 13. Berkley: Berkley Linguistics Society, s. 139–157.

Hopper, P. – Thompson, S. A.

1984 The discourse basis for lexical categories in universal grammar. *Language*, 60, č. 4, s. 703–752.

Komárek, M.

1999 Komunikace versus systém? *Slovo a slovesnost*, 60, s. 187–193.

Kořenský, J.

1997 Kam se vlna obrací anebo nikoli anti-Beaugrande. *Slovo a slovesnost*, roč. 58, s. 161–173.

2003 Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení. *Slovo a slovesnost*, roč. 64, s. 1–7.

2007 Paradigmata zkoumání řečové komunikace. *Slovo a slovesnost*, 68, č. 3, s. 163–169.

2008 Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí. In: *Člověk – jazyk – text*. České Budějovice: Jihočeská univerzita 2008, s. 15–20.

2009 Strukturalismus/formalismus versus funkcionalismus/procesualismus. In: *Bohemica Olomoucensia*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 73–77.

Newmeyer, F. J.

2002 Formal Linguistics and functional explanation: Bringing the gap. *Slovo a slovesnost*, roč. 63, s. 81–97.

Jazyk a komunikácia v súvislostiach III. Bratislava,
Univerzita Komenského v Bratislave 2011, s. 20–26.

11 Vznikově rozvojové principy, diachronie, synchronie, pružná stabilita

Vznikově rozvojové principy jsou způsoby, kterými dochází k proměnám řečové činnosti v čase. Je třeba je hledat a formulovat právě v konceptuálním prostředí pojmů výše uvedených.

Vysvětlováním jazykových změn se zevrubně zabývá J. Dolník, 2009, pochopitelně v návaznosti na dřívější své a další práce z této badatelské oblasti. Liší objektivistický a subjektivistický přístup k jazyku, přičemž tato opozice je založena na protikladu pozorovatele a prožívatele. Východiskem úvah o vzájemných vztazích těchto přístupů je princip arbitrárnosti jazykového znaku, který umožňuje, že obě složky znaku se mohou, ale nemusejí měnit, přičemž existují „nějaké síly“, které za určitých okolností mění možnost na nutnost. Tento předpoklad je v souladu spíše s objektivistickým než subjektivistickým přístupem. Tento objektivistický přístup se historicky vzato inspiroval kauzalizmem pozitivistické přírodovědy, jejíž podstatou je hledání a formulace nutných kauzálních vztahů. Nazírání řeči a jejích předpokladů jako sociálně kulturního fenoménu vede postupně k tomu, že kauzalistická explanace se doplňuje o postupy teleologické explanace. Teleologická explanace je spjatá s funkčním výkladem, východiskem je myšlenka, že jazykové změny mají jistý účel, který spočívá v tom, že se jimi optimalizuje funkčnost jazyka. Musí tedy docházet k zúčelňování jazykové struktury, neboť to vyžaduje další fungování jazyka. J. Dolník důsledně liší jazykové a mimojazykové faktory jazykových změn a přijímá stanovisko, že změny jsou výsledkem obou těchto faktorových souborů. Podstatným úkolem tedy je zkoumat součinnost těchto tříd faktorů. Předkládá výčet faktorů mimojazykových, přičemž vzhledem k problematice kooperace vnějších a vnitřních faktorů akcentuje princip rozporů v obecně filosofickém smyslu, zvláště v podobě rozporu jednoty formy a nejednoty významu. Liší vývojové tendence a trendy v oblasti vývojových procesů. Za ryze subjektivistický přístup označuje koncepci, podle níž jazykové změny vyplývají důsledně z interakce komunikantů.

V dalších výkladech mi nepůjde o polemiku, ostatně bude patrný značný pozitivní průnik přístupů, ale bezpochyby vylpynou i jisté diference, které se v závěru pokusím shrnout.

Zásada zavádění pojmů do textu vyžaduje, aby bylo nejprve ujasněno, co se rozumí pod pojmem princip. Slovo princip bývá užíváno několikerým způsobem:

1. Aristotelicky, ve smyslu začátku, výchozího bodu, základu (chápáno ve smyslu gnoseologickém), popř. též ontologicky jako materie, zdroj, který je východiskem vývojových procesů.
2. Jako výsledky abstrakční činnosti, zjištěné a uskutečňované teoretickou i praktickou činností člověka.

V tomto textu budeme slovo princip užívat ve smyslu 2., půjde o jisté teoremy, které lze odvodit a zobecnit teoretickou činností zaměřenou na řečovou činnost a její předpoklady a které odhalují způsoby, jakými se řečová činnost a její předpoklady proměňují v procesech fungování v lidské společnosti.

Další nezbytností je uvést, v jakém způsobu myšlení o řeči a jejích předpokladech chceme o proměnách řečové činnosti v čase uvažovat. S odkazem na zevrubnější výklady (srov. např. Kořenský, 1998, s. 231–260; Kořenský, 2000, s. 251–259; Kořenský, 2003, s. 1–7; Kořenský, 2004, s. 21–24) budu vycházet z monistického překonání duality řeči a jazyka, tedy z monistického překonávání langue-parolové hypotézy. Řeč, řečová činnost, řečové chování je netoliko empirickým předmětem zkoumání, ale také předmětem cílovým. Lze tedy teoreticky uchopit, modelovat předpoklady řečové činnosti v nejšířším slova smyslu pouze v rámci a kontextu teorie řečové činnosti. Proměny řečové činnosti v čase mají své příčiny, které obecně vzato mohou být chápány i jako imanentní, tedy jako imanentní teleologie proměn, „zvnějšíšku“ neovlivnitelných. Monistické překonání lingvistické duality řeči a jazyka v sobě zahrnuje však názor, že řečovou činnost nelze chápat izolovaně od činností společenského člověka opět v nejšířším slova smyslu. Nelze tedy oddělovat – pokud jde o příčiny proměn – tzv. vnitřní a vnější

příčiny, třebaže vývojové a dynamizační procesy vyvolané sdělovacími potřebami vykazují nespornou strukturalitu, která může mít charakter dynamického řádu a nabízí se k teleologicko-imantistickému výkladu.

Východisko těchto stanovisek lze nalézt – nikoli překvapivě – už v úvodním odstavci tezí pražského lingvistického kroužku věnovaných 1. Mezinárodnímu sjezdu slavistů.

„Jazyk jako výsledek lidské činnosti sdílí se s ní o záměrnost. Ať analyzujeme jazyk jako výraz nebo jako sdělení, úmysl mluvčího jest vysvětlení, které je nejvíce nasnadě a je nejpřirozenější. Proto jest při lingvistické analýze dbáti stanoviska funkčního. Z funkčního stanoviska je jazyk systémem účelných výrazových prostředků.“

Je patrné, že „klíčová slova“ vyslovené myšlenky jsou slovní spojení lidská činnost, její záměrnost, úmysl mluvčího. Sémioticky je „jazyk“ charakterizován jako relace výrazu a sdělení. Je tedy zcela zřejmé, že přes skutečnost, že se tu z našeho hlediska „ještě“ mluví o jazyce (nikoli ovšem v extrémně instrumentalistickém smyslu), jsou již zde vysloveny námi výše uvedené předpoklady: jazyk je – můžeme říci sedimentem – výsledkem činnosti, která je záměrná a účelná. Sémiotická interaktivní relace výrazu a sdělení má díky tomu rovněž ryze činnostní charakter.

Vydeme dále z toho, že společenský člověk má v tomto myšlenkovém kontextu vyjadřovací a sdělovací potřeby dané stupněm civilizačního vývoje. Tyto potřeby kladou stále větší nároky na rozlišovací schopnosti výrazových prostředků, vedou k jejich rozhojňování, ale také k dialektické transformaci obsahových prostředků na prostředky výrazové. Na určitém stupni civilizačního vývoje vzniká i potřeba variantnosti vyjadřovacích prostředků, tj. potřeba, aby bylo možné též segment referované reality vyjádřit různým, variantním způsobem, přičemž tato podoba variantní reference je spojena s různou mírou sémantických hodnot, a tento vývoj směřuje spíše k subtilnosti těchto diferencí. Je-li „výchozí stav“ charakterizovatelný symetričností relace výraz – význam (jako hodnota a platnost sdělení), pak je tento strukturní prvek narušován působením Karcevského asymetrického dualismu, neboť množství vyjadřovacích prostředků vždy „zaostává“ za diferencními potřebami sdělení. Vyjadřovací a sdělovací potřeby

činí tedy systém předpokladů řečové činnosti nerovnovážným, z hlediska jeho „symetrické elegance“ narušeným a v tomto smyslu náchylným ke změnám obnovujícím původní princip strukturace. V těchto souvislostech nelze přehlédnout, že tu jsou zřetelné systémově strukturní paralely s pojmovým instrumentářiem teoretické fyziky v její „ponewtonovské“ vývojové fázi, jejímž konceptuálním jádrem je pojem deterministického chaosu. Obnovení původní strukturace ovšem nikdy není prostá restituce, ale vždy kvalitativně nový funkčně strukturní stav, jenž je při zachování „původní“ funkčně strukturní symetrické i asymetrické kvality novým prvkem dynamického procesu řečové činnosti.

Např. právě tradičně staticky deskriptivně chápaná soustava slovních druhů může být dynamicky vyložena jako proces narušování a obnovování symetrické relace výrazu a významu. Odkážme na výklady v Kořenský, 1984, s. 64–68, kde je ilustrováno, kterak proces neustálého narušování a obnovování jedno-jednoznačnosti znaku, tj. symetrie znaku, je zdrojem vzniku a rozvoje gramatických výrazových prostředků a vzniku výrazových prostředků z prostředků původně významových. Podstata vznikové rozvojových procesů spočívá v transpozičním charakteru těchto procesů, interpretovaných ve formálních teoretických systémech obvykle substitučně. Citujme: „Toto neustálé narušování a obnovování jednoty obsahu a formy je základním a velmi obecným principem rozvoje a fungování přirozeného jazyka. Proces narušování a obnovování jednoty obsahu a formy v rámci jednotlivých funkčních pozic se realizuje v souvislostech se zákonem negace, zákonem jednoty a rozporu protikladů, zákonem dialektického vztahu struktury a funkce aj. Soudíme, že touto cestou lze interpretovat sémantické a funkční vlastnosti syntaktických kategorií větných členů a morfologických kategorií, např. sekundárních slovních druhů (srov. především strukturu kategorií slovesa). Jejich ‚vznik‘, sémantiku a funkce lze vyložit zprostředkující úlohou ve vztazích základních obsahových jednotek k základním jednotkám výrazové struktury i slovtvorné sémantiky.“

Základem vznikové rozvojových procesů je princip vzniku a rozvoje analogických subsystémů tradičních slovních druhů vzhledem k bazálnímu systému slovních druhů (tj. v jazycích jako je čeština nebo slovenština schopnost jednotlivých základních slovních druhů vytvářet ve větší či menší míře funkční pole

analogické soustavě základních plnovýznamových slovních druhů, přičemž tato schopnost je nejvíce rozvinuta u slovesa). Uplatňuje se princip slovnědruhových transpozicí, které směřují k diferenciaci primárních a sekundárních funkcí slovních druhů a ke vzniku sekundárních výrazových prostředků jednotlivých slovních druhů.

Příkladem vývoje obsahově-sémantických hodnot do podoby výrazových prostředků je vývoj přirozeného rodu v kategorii gramatického rodu nebo selekce z potenciálně možných obsahových podob kvantování a počitatelnosti do podoby gramatické kategorie čísla, která spolu s gramatickým jmenným rodem konstituuje výrazovou paradigmaticku substantivní deklinace a má takto funkčně ryze výrazový charakter, aniž by však zcela „mizela“ obsahová hodnota.

Vedle těchto základních procesů se uplatňuje princip otevřenosti a uzavřenosti slovního druhu – charakteristický např. pro předložky (primární a sekundární předložky), pro syntaktické spojovací prostředky (primární spojky, spojkové a spojovací výrazy), dále plurifikace funkcí slovního druhu (výrazový prostředek slovního druhu zůstává funkčně sám sebou a zároveň plní další funkce – srov. slovnědruhový původ částic).

Podrobně jsou tyto věci vyloženy v *Mluvnici češtiny 2* a v monografické literatuře tam uvedené. Podstatným rysem asymetrizačních a symetrizačních procesů je skutečnost, že žádná z relací výraz – obsah jako sdělovací hodnota se systémově vzato neztrácí, pouze se vnitrosystémově funkčně přehodnocuje a koexistuje spolu s předcházejícími a následnými funkčními relacemi téže vznikově rozvojové řady, pochopitelně v kontextu systému jako celku. Výrazové prostředky, které se mnohdy „nahodile“ objeví mezi prostředky funkčně redundantními, se obvykle postupně zapojí do výše zmíněných procesů rozhojňování výrazových diferenčních potencialit.

Důležitou součástí správného porozumění vznikově rozvojovým procesům je rovněž porozumění „hranicím“ mezi pružnou stabilitou a diachronicky chápaným vývojem předpokladů řečové činnosti. (Srov. Kořenský, 1998, s. 267n) Tam byla formulována parametrická kritéria rozlišení vývojových procesů a pružně stabilních oscilací předpokladů řečové činnosti. Byly spatřovány v dimenzi časové (protiklad dlouhodobosti a krátkodobosti proměn a oscilací), lišení proměn

majících zřetelně směr, tendenci a výsledek, což jsou změny vývojové, a proměn, které představují jakousi oscilaci bez zjevného směru a tendence k výsledku, které mají charakter funkční dynamiky.

Z hlediska úvah v tomto textu však jde o to, že vznikové rozvojové principy jsou z pohledu systémové dynamiky nadřazeny jak vývoji, tak i pružně stabilním oscilacím.

Závěr

Pokusil jsem se „minimalisticky“ shrnout základní principy vzniku a rozvoje systému řečové činnosti a jejích předpokladů. Základním zřetelem a přístupem je respekt k sdělovacím potřebám, jejich civilizačně, historicky a kulturně podmíněné dynamice. Způsoby, jakými se řečová činnost a její předpoklady proměňují v čase, jsou modelovatelné prostřednictvím poznatků teoretické fyziky v té fázi jejího vývoje, kdy konceptuální základnou jsou pojmy jako deterministický chaos zahrnující argumentaci disipativními procesy a atraktory. Přírodní a lidský svět, v kterýchžto dimenzích je řeč a její předpoklady rozprostřena, je rovněž uchopitelný vědami o komplexitě jako aktuálním stupněm rozvoje systémového myšlení.

Literatura

Dolník, J.

2009 *Všeobecná jazykověda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. Bratislava: Veda.

Kořenský, J.

1984 *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia, s. 62–68.

1998 *Proměny myšlení o řeči*. Praha: Filozofická fakulta UK, s. 231–266.

2000 *Procesuální gramatika a linearita textu*. In: *Člověk a jeho jazyk I. Jazyk ako fenomén kultúry*. Bratislava: Veda 2000, s. 258–259.

2003 *Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení*. *Slovo a slovesnost*, 64, s. 1–7.

2004 Co můžeme/máme/musíme zkoumat – jazyk nebo komunikací?
In: *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*.
Banská Bystrica, s. 21–24.

Vachek, J. (ed.)

1970 *U základů pražské jazykovědné školy. Prameny české a slovenské lingvistiky*. Praha: Academia.

Jazykoveda v pohybe. Bratislava: Univerzita
Komenského v Bratislave 2008, s. 53–58.

II

1 K procesuálnímu modelování řečové činnosti

1. Procesuální přístup ke zkoumání řečové činnosti a jejích předpokladů ve funkční i gnozeologické jednotě je založen na následujících filozoficko-metodologických východiscích:

1.1 Řečová činnost a její předpoklady (tj. potenciální kreativita a perceptibilita) je prostřednictvím komunikantů jako sociálních subjektů strukturální částí objektivní reality a je takto, tj. prostřednictvím objektivního biologického a společenského bytí člověka a společnosti, účastna „sebereflexe“ objektivní reality. Tímto tvrzením je formulováno materiálně monistické určení řečové činnosti a jejích předpokladů v rámci materiální jednoty světa, v rámci kategorie objektivní reality. Řečová činnost a její předpoklady (přirozeně, že v systémové vázanosti na myšlení a vědomí) sémioticky reaguje na úplnost materiálního světa, je zároveň součástí úplnosti tohoto materiálního světa, je součástí reflexe materiálního světa, reflexe, jejímž materiálním nosítkem je společenský člověk.

1.2 Řečová činnost jako sémiotické reagování je uskutečňování znakových vztahů mezi jistými fyzikálními kvalitami zvukové/grafické povahy a substrukturami objektivní reality. Společenský člověk víceméně stabilně, prostřednictvím jistých obsahových faktorů referuje k substrukturám dynamické objektivní reality, která ho determinuje a kterou spoluvytváří. Struktura řečové sémiotické reakce zahrnuje společenského člověka jednak jako produktora, tj. subjekt, který referuje k určitým substrukturám objektivní reality se zřetelem (tj. s aktivním postojem) k subjektu percipienta, jednak jako percipienta, který přijímá a vyhodnocuje artikulovanou materiální složku znakového vztahu se zřetelem k produktorovi a referované realitě. Na těžce relační struktuře sémiotické reakce probíhá tedy kreace i recepcce. Materiálně monistické chápání společenského člověka a jeho sémiotického reagování je z hlediska rekonstrukčního procesu potenciální kreativity a perceptibility založeno právě na schématu základní sémiotické reakce. Jde o vztah přiřazování (a „vyhodnocování“ tohoto přiřazení) jistých akustických a grafických „artikulů“ (segmentů) jistým substrukturám objektivní

reality určitými substrukturami objektivní reality jako produkující a percipující „nejvyšší“ organizovanou, sémioticky reagující hmotou, lidským vědomím. Lidské vědomí je chápáno z hlediska důsledně materiálně monistického jako objektivní realitě imanentní, vnitřní, interpretátor (ve smyslu produkce, kreace i ve smyslu percepce, vyhodnocování) objektivní reality. Teprve za těchto okolností je z materiálně monistického hlediska „oprávněné“ relativní gnozeologické oddělení dvojího subjektu od objektu, tj. subjektu produktora, podavatele a subjektu příjemce, percipienta od „ostatních“ strukturních částí objektivní reality, z nichž některé jsou aktuálně referovány jako objekt komunikace. Po tomto oddělovacím, gnozeologickém kroku je možno chápat strukturu sémiotické reakce následujícím způsobem:

Produktor určuje objekty komunikace tím, že nejen obsahově, ale i výrazově, tj. přiřazením výrazových artikulů artikulům obsahovým, interpretuje jisté substrukтуры objektivní reality, a to v zaměření na příjemce.

Percipient provádí vyhodnocující výrazově-obsahovou segmentaci vyslané a k němu zaměřené sémiotické reakce. V zaměření na podavatele a na referovanou substrukтуру objektivní reality interpretuje obsahovou, zprostředkující složku sémiotické reakce a v zaměření na podavatele a referovanou substrukтуру objektivní reality takto interpretuje tuto substrukтуру. Sémiotická reakce je tedy jednotou těchto procesů: (1.) procesu nazírání dané substrukтуры objektivní reality, její interpretace cestou obsahové artikulace vyznačující se aktivní účastí tvořící subjektivity, která zahrnuje její vztah k percipující subjektivitě i k dané substruktuře objektivní reality, (2.) vyslání artikulovaného proudu materiální složky výrazové stránky sémiotické reakce ve směru daném zaměřením na příjemce, (3.) percepce přijatého proudu materiální složky výrazové stránky vyslané sémiotické reakce, (4.) výrazově-obsahové segmentace strukтуры sémiotické reakce se zjištěním, identifikací referované substrukтуры objektivní reality; tento proces je procesem jednoty i rozporu dvojí interpretace: interpretace sémiotické reakce samé a interpretace referované substrukтуры objektivní reality se zaujetím aktivního postoje k referované realitě i k produktorovi.

2. Pod pojmem procesuální modelování jazyka a řeči rozumíme takové teorie zabývající se podstatou, fenomény a okolnostmi přirozeně řečového

sémiotického reagování, jejichž základní ideou je tvrzení, že teoreticky cílovým objektem je řečová činnost jako proces produkce textu, jenž je teoreticky cílovým objektem právě jen jako proces „svého“ vznikání; „jazykové, languové předpoklady“ řečové činnosti jsou nazírány jako integrální součást procesu řečové činnosti, jako vytvářivý a vytvářený předpoklad řečové činnosti modelovaný systémově jednotným způsobem spolu s řečovou činností. Je tedy programově rušen nejen protiklad langue – parole, ale i – při vědomí celé řady příznivých rysů z hlediska procesuálního modelování – protiklad kompetence – performance. Teoreticky cílovým objektem je globální, systémově homogenně nazíraný objekt zahrnující proces přirozeně řečového sémiotického reagování (řečové činnosti) v jednotě předpokladů a rezultatů, vytvářenosti a vytvářivosti. Jedině za těchto podmínek je možné lišit v rámci tohoto globálního objektu dílčí objekty, tj. (1.) vlastní proces řečové činnosti, (2.) text (jako rezultat tohoto procesu) a (3.) předpoklady řečové činnosti (potenciální kreativitu a percetibilitu subjektů komunikace). V rámci globálního objektu je pak možné mezi dílčími objekty definovat jednotlivé vztahy vytvářenosti a vytvářivosti; dialektická jednota vytvářenosti a vytvářivosti je základním systémově integračním principem globální představy objektu. Proces řečové činnosti vytváří text a je vytvářen potenciálem řečové kreativity a percetibility, která je řečovou činností v procesu vytváření textu dotvářena a rozvíjena.

Procesuální modelování řečové činnosti lze v rámci uvedených východisek uskutečnit v těchto fázích:

2.1 Procesuální modelování předpokládá zcela neklasický přístup k jazykové „empirii“, k „faktům“ řečové činnosti, tradičně řečeno k jazykovému materiálu. Materiálovým předpokladem procesuálního modelování je shromažďování reprezentativních korpusů rozsáhlých psaných textů, zejména však audiovizuální záznamy mluvené, především spontánní komunikace s možností bezprostředních audiovizuálních zpracování. Jde o výzkum obsahové stránky řečové činnosti, o výzkum univerzálních, relativně konstantních, ale zejména vysoce variabilních sémantických i pragmatických faktorů přirozeně řečového sémiotického reagování, tj. obsahových hodnot, které nejsou jednoduše identifikovatelné standardními výrazovými prostředky.

2.1.1 Výzkum jazykové, řečové, komunikativní empirie musí být orientován reprezentativní typologií řečových činností, tzv. funkčních řečí,¹ které jsou vymezeny specifikou a mírou společenské relevance pragmatických faktorů komunikace, začleňujících příslušný proces sémiotického reagování, příslušnou komunikativní aktivitu v rámci struktury společenského (politického, ekonomického, kulturního, ...) života.

2.1.2 Empirickouází procesuálního modelování přirozeně řečového sémiotického reagování je tedy úhrn společensky relativních typů komunikačních vztahů, v nichž je řečové chování zachyceno a evidováno jako součást účelových, záměrných činností společenského člověka v rámci struktury fungování společnosti. Procedury analýzy řečové činnosti musejí být adekvátní záměru vyloženému v 1. Tímto požadavkem jsou určeny předpoklady fáze teoreticko-konstrukční.

2.2 Základním krokem fáze teoreticko-konstrukční je vypracování algoritmovaných analytických procedur interdisciplinárního charakteru bezprostředně zaměřených na proces řečové činnosti. Tyto analytické procedury obsahují uspořádanou soustavu sociologických, sociálně-psychologických a lingvistických konceptuálních prostředků, jejichž aplikace zaručuje, že řečová činnost, funkční řeč bude interdisciplinárně dešifrována a modelována jako proces; znamená to, že faktory produkce a percepce budou analyzovány, aniž by soustava těchto faktorů byla ve výsledku teoretické činnosti zbavena sociálně-psychické konkrétnosti, aktuálnosti a své procesuálně funkční uspořádanosti.²

2.2.1 Výsledky analýz z 2.2 jsou základem a východiskem pro zcela konkrétně a aktuálně chápanou „rekonstrukci“ konkrétně pojaté potenciální kreativity a perceptibility konkrétních funkčních jazyků, pro jejíž označení lze z řady klasických termínů užívat nejspíše termín komunikační kompetence.

1 *Koncepty funkční řeči, funkční jazyk. Uzákladů pražské jazykovědné školy. Teze předložené prvnímu sjezdu slovanských filologů v Praze 1929.*

2 Návrh takových analytických procedur srov. Kořenský, J. – Hoffmannová, J. – Müllerová, O. – Jaklová, A.: *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. Vysokoškolský učební text. České Budějovice: PF 1987. Upravené vydání: Kořenský, J. – Hoffmannová, J. – Müllerová, O.: *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2013.

2.2 a 2.2.1 znamená tedy vytvoření systémově homogenního aparátu analýzy aktuálního procesu řečové činnosti jako aktuálního procesu sémiotického reagování a syntézy aktuálně chápané potenciální kreativity a perceptibility, komunikativní kompetence.

3. Modelová rekonstrukce komunikativní kompetence (potenciální kreativity a perceptibility) z aktuálního procesu řečové činnosti (komunikační události)³ má tedy charakter modelové rekonstrukce aktuálních sémiotických reakcí, jejichž strukturální síť uskutečňuje příslušnou komunikační událost.

3.1 Sémiotická reakce je znakový poukaz historicky, sociálně a psychicky konkrétního produktora, podavatele k objektům komunikace zaměřený sociálně a psychicky konkrétním způsobem na percipienta, příjemce, který je rovněž historicky, sociálně a psychicky konkrétní subjektivitou. Příslušný znakový vztah je aktuálním dynamickým vztahem označujícího (výrazové prostředky), zprostředkujícího (pragmaticko-sémantické obsahové hodnoty) k označenému (struktura objektů komunikace) a/také k percipientu, příjemci. „A/také“ znamená, že:

a) z rekonstrukčního hlediska nelze apriorně oddělovat sémantickou a pragmatickou složku sémiotické reakce,

b) v některých sémiotických reakcích je určujícím faktorem složka sémantická (interpretující) vztah k objektům komunikace), v jiných složka pragmatická (sociálně-komunikační) – vztah mezi podavatelem a příjemcem.

3.2 Rekonstruované strukturální sítě aktuálních sémiotických reakcí je třeba zachycovat jako aktuální sémiotické faktory komunikace a nepřístupovat k jejich předčasnému zobecnování, typizaci. Výše naznačený počet faktorů (historických, sociálně-ekonomických, psychických, obecně kognitivních, jazykově sémiotických a pragmatických, ...), ostatně počet a charakter těchto faktorů je patrný ze struktury analytické procedury, zakládá dynamickou specifčnost jednotlivých elementárních sémiotických reakcí, jejich strukturálních sítí (svazků a průniků); předčasné zobecnování by způsobilo nedostatečnou reprezentativnost typů, vedlo by navíc k teoretické petrifikaci příslušných faktorů sémiotického

3 Komunikační událost je průběh komunikace v konkrétní komunikační situaci v její úplnosti (srov. dále).

chování a tím k praktickému porušení zásad procesuálního modelování; vedlo by to k víceméně „jednotkovému“ a „vzorcovému“ pojetí komunikační kompetence ve smyslu tradičního pojetí jazyka.

3.3 Zobecňování, typizace aktuálně pojaté komunikativní kompetence musí být uskutečňováno jako posloupnost kroků, které směřují k rekonstrukci obecněji pojatých představ strukturních sítí uskutečňujících řečovou komunikaci v příslušných společenských kontextech. Rekonstrukční procedura musí být proto posloupností kroků vedoucích k dílčím cílům, jejichž splnění zakládá dosažení „posledního“ cíle rekonstrukce, tj. rekonstrukci potenciální kreativity a perceptibility aktuálního procesu řečové činnosti na sociologicky žádoucím stupni obecnosti.

Prvním cílem rekonstrukční procedury je rekonstrukce aktuálních sítí elementárních sémiotických reakcí utvářejících příslušnou komunikativní událost.

Druhý cíl rekonstrukčního procesu směřuje k odhalení principů vzájemné podmíněnosti jednotlivých strukturních faktorů průběhu sémiotické reakce.

Třetím cílem rekonstrukčního procesu je typizace sémiotických reakcí a typizace příslušných sítí těchto sémiotických reakcí. Předpokladem typizace je provedení reprezentativního počtu analýz z aktuálních rekonstrukcí různých typů komunikačních událostí. Typizace nesměruje však k staticky chápané teorii vzorců odpovídajících typům komunikačních událostí; typizace je procesem rekonstrukce univerzality sémiotických vztahů, přesněji řečeno procesem stanovení míry univerzality a variability jednotlivých faktorů struktury sémiotické reakce. Takto pojatý typizační proces odhalí některé faktory jako konstantní, nepodmíněně univerzálie komunikační kompetence, jiné faktory jako vysoce variabilní proměnné se složitou soustavou vzájemné podmíněnosti v rámci struktury sémiotické reakce a příslušných sítí sémiotických reakcí.

Čtvrtým cílem je uspořádání soustavy konstant, proměnných a principů strukturní podmíněnosti proměnných v rámci rekonstrukce potenciální kreativity a potenciální perceptibility; toto uspořádání znamená formulovat soustavu konstant, proměnných a principů strukturní podmíněnosti proměnných v explicitních termínech systémového myšlení.

4. Empirickým a exemplifikačním východiskem dalších výkladů je komunikační událost nakupování v obchodě s textilní metráží. Text v základním replikovaném členění viz přílohu 1.

4.1 Daná komunikační událost byla podrobena analýze na základě analytické procedury, srov. zde 2.2 Výsledky této analýzy srov. přílohu 2. V příloze 2 je provedeno členění na repliky (R), obsahově-pragmatické jednotky (OPJ) a jsou stanoveny komunikační funkce (KF) příslušných segmentů.

Pod pojmem obsahově-pragmatické jednotky rozumíme syntakticky a významově relativně ucelený úsek komunikační události s určitou komunikační funkcí. Komunikační funkce je elementární komunikační záměr mluvčího realizovaný v komunikační události obsahově-pragmatickou jednotkou. Komunikační událost (KU) je výsek reálné skutečnosti, v němž došlo ke komunikaci, průběh této komunikace v konkrétní komunikační situaci. Tyto pojmy a uskutečněné analýzy ve smyslu 2.2. srov. Kořenský – Hoffmannová – Jaklová – Müllerová (1987).

Na tomto základě lze provést příslušné kroky směřující k realizaci prvního cíle rekonstrukce (tj. rekonstrukce aktuálních sítí elementárních sémiotických reakcí). Lze přijmout gnozeologickou konvenci, že první cíl rekonstrukce komunikační kompetence je splněn tím, že se struktura OPJ vyloží jako síť základních sémiotických reakcí.

4.2 Druhý cíl rekonstrukce spočívá v odhalení principů vzájemné podmíněnosti jednotlivých strukturních faktorů základních sémiotických reakcí. Komunikační událost lze v této fázi zapsat následujícím způsobem:

4.2.1 Komunikantka B (kupující) jako sociálně i psychicky konkrétní subjekt vstupuje za určitých sociálně-ekonomicko-historických podmínek do prostoru, v němž se uskuteční komunikační událost. Nazvěme sociálně-ekonomicko-historické podmínky H-kontextem, prostor, v němž se uskuteční komunikační událost, K-scénou.

4.2.2 Dominujícím osobnostním faktorem komunikantky B je záměr koupit látku (textilii); tento pragmatický faktor obsahuje potenciální, neurčitý sémantický poukaz k potenciálnímu objektu komunikace v podobě druhu látky, neurčitá představa potenciálního objektu komunikace je determinována

dalším pragmatickým faktorem (záměrem) vytvořit/nechat vytvořit z látky šaty („šaty“ mají opět z hlediska referenčního potenciálně sémantický charakter). Tato záměrová, pragmaticko-sémantická struktura je konstrukčním schématem chování komunikantky B, je konstrukčním schématem vzniku dané komunikační události. Nazveme toto globálně-strategické konstrukční schéma S-scénářem B.⁴ Bude-li komunikační událost založena i na dalších, např. i „protisměrné“ zaměřených S-scénářích, bude vzhledem k charakteru komunikační události S-scénář komunikantky B v této KU dominantní.

4.2.3. Z hlediska dané komunikační události jsou dominantní faktory K-scény komunikantka A (prodavačka) a komunikační objekty (látky, aparatura⁵ potřebná při úpravě látky k prodeji, pokladní blok atd.).

4.2.4. Strukturačním principem S-scénáře je tedy záměr dosáhnout koupě látky, která jako referenční objekt bude určena procesem zpřesnění potenciální představy (jako sémantické) hodnoty. Lze říci, že v procesu S-scénáře dochází postupně k referenčnímu určení potenciální sémantické hodnoty „látka“. Se zřetelem k objektové struktuře K-scény dochází takto k selektivnímu určení objektu (tj. objekt, který je v pragmatickém smyslu konstrukčním objektem scény, nábývá ústřední funkční hodnoty v rámci komunikační události). K dosažení svého cíle hodlá B využít prezentace určité sémantické hodnoty v podobě představy šatů. Cíle dosahuje dialogickou komunikací a komunikantkou A.

4.2.5. Průběh této komunikace má sémioticky následující strukturu:

Komunikantka B (kupující) vstupuje na K-scénu, dochází k rituální reakci čistě pragmatického charakteru (pozdrav). Pozdravový rituál je charakteristický tím, že prvý pozdravový signál vysílá komunikantka A, čímž signalizuje svou připravenost k interakci. Vstupem komunikantky B je vzhledem k charakteru scény

4 Termíny H-kontext, K-scéna, S-scénář připomínají některé koncepty z klasických prací procedurální sémantiky, srov. již Fillmore (1977); užíváme je pouze při uskutečnění 2. fáze (při realizaci 2. cíle) rekonstrukce, jejich výklad ve smyslu uskutečnění 4. cíle musí být řešen samotnou studií.

5 Pod pojmem aparatura rozumíme předměty, jejichž prostřednictvím se realizuje působení účastníků společné činnosti na cílový předmětný objekt (cílový předmětný objekt je předmět, na jehož přetváření je zaměřena společná činnost jedinců v určité společenské situaci). Pojem společné činnosti srov. Janoušek (1984).

(obchodní provozovna) pro obě komunikantky předem dáno sémiotické schéma komunikační události; zároveň je determinován i S-scénář komunikantky A; z celkového průběhu komunikační události je zřejmé, že základní charakteristikou S-scénáře komunikantky A je napomáhat při realizaci scénáře komunikantky B. Komunikantka A v souladu se svou sociální rolí určenou H-kontextem a charakterem K-scény tedy plně přijímá roli vzhledem k ní předpokládá S-scénář komunikantky B. Určujícím faktorem zůstane však S-scénář komunikantky A.

Kupující zahajuje realizaci svého S-scénáře tím, že s úsilím o maximální sdělnost (s předznamenáním signálem zdvořilé žádosti) uplatňuje sémantickou hodnotu představy šatů, která má určit výběr látky (sémantický potenciál („šaty“) je určen rysy „pro koho“, „módnost“).

Sémantický potenciál chápeme zcela ve smyslu teorie sémantické báze, to znamená, že komunikant aktivuje jistý bázový význam relační povahy, uskutečňuje jeho realizaci vyjádření potenciálně použitelnými lexikálními, syntagmatickými a větnými prostředky. V našem případě je sémantický potenciál realizován a vyjádřen takto:

„látku“ (vyjádřeno „něco“) „pro vnučku“	relační kvalifikace vyjádřená pádovým tvarem
„na šaty“	relační kvalifikace vyjádřená pádovým tvarem
„co se teďko nosí“	kvalifikace vyjádřená větnou konstrukcí

(Pro kvalifikační faktory zde užijeme termín sémantické rysy.) Komunikantka A vyžaduje uvedení dalších sémantických rysů. Komunikantka B udává další („roční doba, pro niž jsou šaty určeny“, „pohodlnost“, „příjemnost“) určující sémantické rysy, specifikující představu šatů, která determinuje proces určení dominantního referenčního objektu komunikační události (látku). Komunikantka B doprovází upřesnění specifikujících rysů zdvořilostní pragmatickou reakcí

fakultativně rituálního charakteru, která má zvýšit zainteresovanost komunikantky A na účasti při realizaci S-scénáře B.

Komunikantka A považuje specifikaci sémantické představy šatů jako determinátoru výběru látky za dostatečnou. Zahajuje referenční specifikaci látky poukazem na podmnožinu látek nalézajících se v K-scéně (bavlny), v rámci této podmnožiny pak specifikuje (modrotisky); celý proces má charakter ostentivní definice; orientaci selekce motivuje odkazem na rys módnosti (tedy jeden z rysů, který specifičtě uplatnila komunikantka B).

Komunikantka B nepřijímá plně sémiotickou orientaci komunikantky A nebo ji ne plně zpracovala) a referenčně se zaměřuje na celou množinu (nebo podmnožinu) látek, přičemž tuto orientaci doprovází signálem nejistoty orientace výběru. Vzápětí přijímá sémiotickou orientaci komunikantky A a žádá další odůvodnění jejího výběru zavedením dalšího rysu, který by odůvodňoval správnost volby materiálu vzhledem k sémantické představě šatů. Tázací forma vyžaduje od komunikantky stvrzení (nebo popření, to je však vzhledem k dosavadnímu průběhu komunikace nepravděpodobně) rysu „globální estetická hodnota“.

Komunikantka A stvrzuje platnost nově zavedeného rysu „globální estetická hodnota“ tím, že mu přiřazuje rys „poptávka“; tento rys je realizován a vyjádřen výrazně dynamicky a má řadu zajímavých vlastností: jde o sémantickou veličinu, která je formulována „pragmaticky“, formou potenciální „stylizované“ akce samotné nákupní aktivity s obsahovou hodnotou „uskutečněte svou nákupní akci o hodinu později a přesvědčíte se, že zde již modrotisk nebude“.

Komunikantka B se na základě tohoto rysu rozhoduje uskutečnit koupit modrotisku. Identifikace modrotisku jako objektu směny byla ukončena; zákonitě následuje stanovení množství materiálu: Komunikační iniciativu si ponechává komunikantka B, žádá informaci od komunikantky A, pokud jde o množství materiálu.

Komunikantka A žádá dodatečné zpřesnění sémantické charakteristiky zamýšlených šatů, charakteristika se týká též střihu šatů. Požadavek informace uskutečňuje návrhem dvou střihových variant (jako sémantických kvalit), přičemž žádá volbu ze strany komunikantky B. Komunikantka B přijímá

kvantitativní údaj. Konvenčním způsobem uzavírá komunikaci. Tato sémiotická akce je zároveň definitivním přijetím vybrané, tedy referenčně určené látky.

Komunikantka A zahajuje proces aktu vlastní směny (měření, stříhání, výpis blokového účtu); akce je uzavřena verbálním rituálem obsahujícím interakční účast komunikantky B.

Z postupného popisu souvztažností v rámci sémiotické sítě zakládající danou komunikační událost lze odvodit sémiotickou strukturu jednotlivých základních sémiotických reakcí, které jsme identifikovali s jednotlivými OPJ. Interpretace byla zaměřena na zprostředkující obsahovou složku znakových vztahů a na identifikaci struktury skutečnosti, k nimž znakové vztahy referují.

4.3. Třetí cíl rekonstrukčního procesu (typizace) je přirozeně závislý na provedení reprezentativního počtu analýz, v našem případě aktů nakupování. Nemůže být tedy proveden na základě jedné komunikační události.⁶ Lze však naznačit, jakým způsobem bychom postupovali: Je třeba znovu připomenout, že jde o typizaci (typizační diferenciaci) sémiotických reakcí, jejich sítí a svazků. V tomto kontextu bude proto stanovena univerzalita (konstantnost) a variabilita jednotlivých sémiotických reakcí.

Zcela nejvyšší stupeň univerzality, obecné platnosti přísluší přirozeně sociálně-ekonomickým „pravidlům“ maloobchodní směny, tento ústřední rámec aktuální komunikační události determinuje svou vysokou mírou konstantnosti, obecné platnosti a globální závaznosti další faktory dané komunikační události. Jde vlastně o jistý fragment celkového H-kontextu.

Odlíšný charakter má K-scéna: V základním schématu je vysoce univerzální – současně však s vysokou variabilitou jednotlivých provedení (v jakési analogii s lingvistickou opozicí type – token), za jistých okolností může být variabilita komunikačně a vůbec sémioticky relevantní (srov. např. vliv nevyhovujícího řešení prodejny na průběh nakupovací komunikační události). Mimořádnou pozornost z hlediska typizace vyžadující S-scénáře: S-scénář jako pojem je absolutní

6 Stejně tak může dojít k tomu, že prodávající není zainteresován na konstruktivní účasti při realizaci S-scénáře kupujícího a konstruuje tedy svůj S-scénář jako „protiakci“, tj. usiluje, aby kupující co nejrychleji nákupní prostor opustila, bez zřetele k úspěšné realizaci jejího S-scénáře.

obecninou sociálního a přirozeně i komunikačního jednání. Teorie S-scénářů nemůže ovšem být založena na jednoduché představě protikladu obecné – zvláštní. Rozmanitost typů a variant S-scénářů je dána H-kontextem, soustavou H-kontextových funkcí historicky konkrétních subjektů dané společensko-historické struktury. Lze ovšem na této složité struktuře provádět jisté zhrubení zobecňujícího a typizačního charakteru: lze totiž typizovat i S-scénáře se zřetelem k opozicím obecné – zvláštní, konstantní – variabilní, typické – specifické.⁷

Právě takovou sociální rolí je role kupujícího a prodávajícího. S-scénář kupujícího je dán záměrem dosáhnout formou směny žádaného objektu, S-scénář prodávajícího je dán účastí na směně z profesionálních důvodů. Již toto zadání (které není založeno na principu symetrie nebo inverze asymetrické relace) dává možnost, že v realitě se mohou S-scénáře prodávajícího a kupujícího rozmanitě prostupovat, překrývat i míjet s různými sociálně-psychologickými i komunikačními důsledky. Zatímco míra závislosti S-scénáře kupujícího na specifických rysech H-kontextu je menší, v případě S-scénáře prodávajícího v prodejní instituci je tato vazba významnější: jde o výrazné diference v charakteru a míře zainteresovanosti prodávajícího na uskutečnění S-scénáře kupujícího. V závislosti na této variabilitě se pak vytvářejí rozmanité vztahy mezi oběma typy scénáře a vytváří se tak soustava komplexnějších struktur. Důsledky této variability se projevují jako sociální a komunikační faktory variability nakupovacích komunikačních událostí. Jednotlivé sémiotické reakce, jejich svazky a sítě utvářející prostřednictvím interakce S-scénářů příslušnou komunikační událost představují v základním schématu obecnou a univerzální, tj. pro různé typy komunikačních událostí univerzálně platnou, ale ve svém reálném průběhu vysoce variabilní soustavu.

4.3.1 Těžiště základního výzkumu sémiotických reakcí není ovšem v jejich typizaci, ale ve zkoumání procesuality jejich průběhu, ve výzkumu procesuálních mechanismů a dialektických vytvářivých vztahů mezi intenzionálními a extenzionálními faktory zprostředkující složky znakové reakce; typizační výzkum, výzkum z hlediska konstantnosti a variabilnosti se musí

7 Jinými slovy řečeno, je třeba nejprve „shromažďovat“ variabilitu S-scénářů a z nich teprve odvozovat typologie rolí, nikoli naopak. O důsledný empirismus tohoto typu je třeba také opírat deduktivní teorii obecnosti, konstantnosti a typičnosti.

zaměřovat hlavně na intenzionální sémantickou složku, především však na složku výrazovou; zjištění příslušných vlastností intenzionálních a výrazových faktorů aktuálních sémiotických reakcí se musí dít na základě neustálého respektování relační struktury celých sémiotických reakcí. (Analyzovaná komunikační událost např. poskytuje zajímavý materiál pro výzkum procesuálních vazeb mezi referentem a intenzí čili pro výzkum referenčního určení objektu na základě intenzí v procesu sémiotické reakce.)

4.4 Splnění prvního až třetího cíle (typizace) je postupnou sémiotickou interpretací výsledků analytické procedury; čtvrtý cíl představuje uskutečnění vlastního záměru rekonstrukce potenciální kreativity a perceptibility (komunikační kompetence).

4.4.1 Již třetí cíl (typizace) je vedle závislosti na reprezentativním počtu analýz spojen s řadou teoretických problémů spjatých se „zrušením“ tradičních přístupů k modelování předpokladů řečové činnosti. Tím spíše je celá řada otevřených otázek spjata s uskutečněním čtvrtého cíle.

4.4.2 V dalším výkladu proto zformulujeme jen hlavní gnozeologické zásady vlastní rekonstrukce:

4.4.2.1 Rekonstrukce musí respektovat koncepční východiska, viz zde 1. a 2.

4.4.2.2 Nejde tedy o apriorní gramatiku „languového typu“ jako víceméně stabilní soubor tzv. jazykových prostředků, jednotek (minimálních a komplexních), vzorců, jejichž komunikanti „funkčně využívají“ v komunikaci.

4.4.2.3 Nelze apriorně a záměrně lišit „jazykovou“ a „nejazykovou“ složku komunikační kompetence.

4.4.2.4 Značné problémy jsou spjata s typizací takových faktorů třetího cíle rekonstrukce, jako je H-kontext a S-scénář zahrnující komunikačně relevantní normy sociálně-psychologického chování v nejširším smyslu: je to otázka teoretického řešení vztahu mezi obecným a zvláštním, konstantním a variabilním, specifickým a univerzálním v procesuálním modelování, zejména pokud jde o přechod od realizace třetího cíle k realizaci čtvrtého cíle. (Těmto otázkám bude věnována pozornost v samostatné stati.)

4.4.2.5 Základními strukturačními faktory vlastní rekonstrukce komunikativní kompetence (čtvrtý cíl) je schéma sémiotické reakce, hodnotové prostory (složka sémantická a pragmatická) a výrazové limity.

4.4.2.6 Základní strukturální schéma sémiotické reakce je dáno v 1.2 a 3.1.

4.4.2.7 Veškeré obsahové hodnoty sémantické i pragmatické povahy je třeba chápat jako hodnotové prostory, které vznikají a rozvíjejí se v procesu vzniku, vývoje a rozvoje řečové komunikace. Tyto hodnotové prostory představují celé spektrum obsahů vědomí komunikantů zahrnující faktory sociálních, psychologických a komunikativních norem (jako faktorů pragmatických) i faktory „souboru vědomostí a znalostí o stavu světa“, jejichž prostřednictvím komunikanti reflektují a projektují referovanou objektivní realitu (faktory sémantické).

4.4.2.8 Aktuální sémiotická reakce je proces průchodu poukazu výrazových prostředků (zvukových a grafických artikulů) k referovaným objektům jako substrukturám objektivní reality, a to právě těmito hodnotovými prostory. Platí přitom princip vytvářejícího charakteru sémiotických reakcí vzhledem k hodnotovým prostorům obsahového charakteru. Aktuální sémiotické reakce vytvářejí, dotvářejí, modifikují tyto hodnotové prostory, a to jednak tím, že „posouvají“ jejich dynamické hranice, ale také tím, že upevňují jejich jádro vysokým počtem průchodů danou oblastí hodnotového prostoru nebo naopak určité části prostorů destabilizují, restrukturuji. V teorii hodnotových prostorů je možné s úspěchem využít klasického pojmu pružné stability a dialektiku centra a periferie systému.⁸

4.4.2.9 Výrazové faktory⁹ řečového sémiotického reagování se chovají jako limity směřování sémiotických reakcí obsahovými hodnotovými pro-

8 Chápání „systému jazykových prostředků“ jako systému dynamického a otevřeného je právě v těchto klasických teoremech implicitně přítomno. Jde však o to, aby se naprosto důsledně respektovala dialektická jednota řečové činnosti a jejích předpokladů v konstrukčních principech lingvistické teorie.

9 U minimálních výrazových prostředků má limitativní charakter vlastně forma, která z celkového potenciálu („materie“) zvukových a grafických možností člověka vybírá příslušné zvukové nebo grafické artikuly, od nichž směřuje poukaz k referovaným objektům v rámci aktuální sémiotické reakce. U komplexnějších a velmi komplexních výrazových limit je tato vlastnost složitě komplikována dialektikou výrazu a významu.

story; jejich teorie musí být v souladu s postupem rekonstrukce organizována směrem od globálních syntakticko-textových výrazových faktorů k elementárním, nikoli jak je tomu tradičně, tedy naopak. Také výrazové prostředky jako limity průchodu aktuálních sémiotických reakcí obsahovými hodnotovými prostory jsou procesem aktuálního sémiotického reagování dynamizovány, jsou vytvářeny, dotvářeny a rozvíjeny v procesu vzniku a rozvoje komunikační kompetence. Vzájemný vztah dynamiky limitativního účinku výrazových faktorů a dynamiky obsahových hodnotových prostorů je možné modelovat v návaznosti na princip asymetrie výrazu a významu (princip asymetrického dualismu jazykového znaku).

4.4.2.10 Adekvátní konstrukční systémové principy výrazových limit a obsahových hodnotových prostorů mohou být nalezeny v návaznosti na dostatečný počet reprezentativních analýz komunikačních událostí; jejich základním konceptuálním paradigmatem je obecná teorie systémů (celá soustava aktuálního sémiotického reagování je modelovaná prostřednictvím systémů nejvyšší složitosti); je třeba zkoumat možnosti využití teorie grafů, matematických principů teorie neurčitosti atd.

4.4.2.11 Těžiště problémů formulace procesu sémiotického reagování ve výše uvedeném smyslu nebude pravděpodobně v oblasti teorií obsahových hodnotových prostorů (zde vytvářejí četné nelingvistické vědy, ale i poznatky nejnovější sémantiky, pragmalinguistiky, textové lingvistiky atd. dobré předpoklady), ale spíše v oblasti teorie výrazové složky, která je stále zatížena tradičními přístupy. Především je třeba rozlišovat silné, stabilní výrazové limitační faktory (tj. výrazy těsně svázané s jistými, zpravidla konstantními obsahovými prostory vysoké obecnosti – tradiční gramatické významy) a slabé, variabilní limitační faktory: je třeba počítat s tím, že výrazově silně limitované faktory se chovají vůči slabým, variabilním, obsahovým hodnotovým prostorům jako výrazové prostředky (dialektika výrazu a obsahu uplatňovaná i ve stratifikačních modelech jazyka).

4.5 Na závěr naznačíme formulaci procesu sémiotického reagování konstituujícího výše analyzovanou komunikační událost v termínech naposledy

vyložených; upustíme od formulace sociálně psychologických presupozicí vzniku dané komunikativní události, jako je schopnost komunikantů projektovat svoji intencionalitu v sociálním smyslu, standardní schopnost sémioticky reagovat, konstruovat aktuální K-scénáře atp. Omezíme se na formulaci sémiotické reakce z hlediska jejího pohybu v sémantických hodnotových prostorech, tedy na proces identifikace referenčního objektu (předmětu směny).

Vědomí (chceme-li soubor vědomostí a znalostí) komunikantky B obsahuje v kontextu jejího S-scénáře určenou hodnotu „vnučka“ a ryze intenzionálně sémantickou hodnotu „šaty určené vnučce“. Scénář se rozvíjí na základě tohoto přiřazení tím, že komunikantka B potřebuje disponovat látkou, z níž budou na základě intenzionální sémantické představy mutačního procesu „šití“ (jeho strukturu, především jeho realizátora nemůže komunikantka A ani teoretický interpretátor komunikační události identifikovat) vytvořeny šaty určené vnučce. Předpokladem pro tuto míněnou mutační procesuální sémantickou reakci je mutační proces obstarávání látky směnou. Aby mohl být realizován zmíněný mutační proces šití šatů, musí být realizován, „materializován“ mutační proces obstarávání látky směnou. Aby mohl být realizován mutační proces směny, musí být referenčně určena výchozí sémantická kvalita („šaty pro vnučku“). Toto vše, zejména pak postupný proces „materializace“ referenčního určení této sémantické hodnoty, je podstatou K-scénáře komunikantky B, a tedy i celé sítě sémiotických reakcí dané komunikační události.

Komunikantka B aktivizuje intenzionální představu „šatů“ kvalifikovaných „pro vnučku“ a „módní“, zakládá sémiotickou reakci přiřazením příslušných výrazů a zaměřením se na komunikantku A. Tato sémiotická reakce procházející (aktivizující) daný intenzionálně sémantický prostor směřuje ve smyslu scénáře, přesněji ve smyslu příslušných mutačních procesů „látko – „ušít“ – „šaty“ do prostoru „látky“ v této chvíli komunikantky B zhruba, mlhavě zkušenostně členěného, ale z hlediska dané komunikační události dosud nestrukturovaného.

Komunikantka A přebírá (internalizuje) tento sémiotický proces, tj. „vypouští“ převzatý směr sémiotické reakce do vlastního hodnotového intenzionálně sémantického prostoru „látky“, bezpochyby zcela jinak (patrně „dokonaleji“, kvalifikovaněji) strukturovaného: přebírá úkol (daný příslušnou sociální rolí) restrukturovat tento svůj prostor ve smyslu dané sémiotické reakce, tj. se zaměřením

na B a její intence, jejichž internalizací ze strany A má dojít k žádoucímu průniku příslušných sémantických hodnotových prostorů obou komunikantek. A toho není schopna a žádá proto další sémantické rysové určení intenze „šaty“ („pro vnučku“, „módní“). Dostává se jí určení „na léto“, „pohodlné“, „příjemné“.

„Zapouští“ tyto informace znovu do svého intenzionálně sémantického prostoru „látky“ a aktuálně jej referenčně identifikuje s množinou látek „na pultě“. Tímto aktem aktuálně pragmaticky, referenčně zcela sblíží (ve smyslu určité ekvivalence) příslušné hodnotové prostory obou komunikantek, prostřednictvím referenčně konkrétně určeného souboru látek na pultě strukturuje aktuální společný intenzionálně sémiotický prostor a provádí selekci příslušného typu látky ostenzivní definicí; je třeba zdůraznit směry pohybu sémiotické reakce mezi intenzemi a extenzemi: na základě dostatečné explikace představy šatů ze strany B je u A konstituována představa určité látky, na základě vytvoření aktuální ekvivalence intenzí obou komunikantek a na základě přiřazení souboru extenzí je určen reálný objekt „ležící na pultě“ a tímto referenčně konkrétním objektem je zpětnovazebně určena intenze „látka na (příslušné) šaty“.

Komunikantka B internalizovala aktuální ekvivalenci intenzí obou individuálních hodnotových prostorů, přijala i identifikaci tohoto prostoru s ostenzivně určenou extenzí určitého zboží na pultě, v pragmatickém smyslu realizuje určitou gestiku „svobodné volby“, přijímá však v zásadě volbu A, ale žádá další odůvodnění volby. A volí odůvodnění velmi komplexním, pragmaticko-sémanticky utvářeným rysem „poptávka“, jehož specifika byla již výše charakterizována.

Obdobně by bylo možno analyzovat sémiotické reakce určující (opět pomocí intenzionální hodnoty stříhu šatů) množství látky, tedy opět faktor referenčně konkrétní.

5. Rekonstrukce sémantických hodnotových prostorů zakládajících v sémantickém smyslu segment jednoduché komunikační události dobře ukazuje několik skutečností:

5.1 V procesu aktuálního sémiotického reagování dochází k velmi intenzivním proměnám sémantických hodnotových prostorů jednotlivých komunikantů; proto je tak důležité respektovat teorém, že aktuální sémiotická reakce

vnáší do těchto prostorů informace (srov. 4.4.2.8), které se ukládají do paměti těchto prostorů a s různou mírou trvalé platnosti tyto prostory modifikují.

5.2 V procesu komunikace dochází k jednostrannému nebo vzájemnému aktuálnímu modifikování sémantických hodnotových prostorů komunikantů, dochází k procesům aktuální identifikace jejich hodnotových prostorů, k různým typům ekvivalenci hodnotových prostorů komunikantů. Tyto procesy jsou spjaty s 5.3.

5.3 Aktuální sémiotické reakce jsou procesy referenční materializace intenzionálně sémantických hodnot, mající aktuální charakter a podílející se spolu s faktory 5.1 a 5.2 zpětněvazebně na modifikacích sémantických hodnotových prostorů.

5.4 Lze předpokládat, že na srovnatelných principech probíhají procesy vztahů mezi aktuální sémiotickou reakcí, pragmatickými hodnotovými prostory a výrazovými limitami. Půjde však o výrazné diference, z hlediska aktuální dynamizace příslušných pragmatických obsahových hodnotových prostorů a výrazových limit průběhem aktuálních sémiotických reakcí, jinými slovy řečeno, půjde o odlišný charakter těchto faktorů komunikativní kompetence z hlediska stability, konstantnosti a variability. Těmto složkám komunikativní kompetence bude věnována samostatná analytická a experimentální pozornost.

Příloha 1

- 1A *dobrý den*
- 2B *dobrý den prosím vás já bych potřebovala pro vnučku na šaty něco co se teďko nosí*
- 3A *a na jaké šaty by to mělo být?*
- 4B *no na takový letní no na léto to víte no aby se to dobře nosilo prostě můžete mohla byste mi poradit slečno?*
- 5A *podívejte se tady na ty bavlny tady máme teď i modrotisk ten je teďko moderní ten by se určitě líbil*
- 6B *tak já nevím co vzít (ukazuje na modrotisk) a je to opravdu hezký na šaty?*
- 7A *teď jsme ho dostali přidejte za hodinu a už tady nebude*
- 8B *tak jo a kolik bych asi tak toho měla vzít?*

- 9A *chcete s rukávem nebo bez?*
 10B *jen tak na ramínka*
 11A *tak to stačí metr a půl*
 12B *tak jo ste hodná že ste mi poradila*
(měření, stříhání, psaní bloku)
 13A *tak tady je to prosím*
 14B *děkuju vám*
(zákaznice jde k pokladně)

Příloha 2

R	OPJ	KF
1A	1 dobrý den	pozdrav zahájení rituálu
2B	2 dobrý den	pozdrav rituál
	3 prosím vás já bych potřebovala pro vnučku na šaty/ něco co se teďko nosí	žádost nakupovací zahajovací stereotyp
3A	4 a na jaké by to mělo být?	potřeba informace
4B	5 no na takový letní no na léto to víte/no/aby se to dobře nosilo	sdělení informace
	6 můžete mohla byste mi poradit slečno?	prosba o radu
	7 podívejte se tady na ty bavlny tady máme teď i modrotisk ten je teďko moderní ten by se určitě líbil	rada
6B	8 tak já nevím co vzít (ukazuje na modrotisk)	vyjádření nerozhodnosti

	9 <i>a je to opravdu hezký na šaty?</i>	potřeba utvrzení
	10 <i>teď sme ho dostali přďte za hodinu a už tu nebude</i>	utvrzení o kvalitě
8B	11 <i>tak jo/</i>	rozhodnutí
	12 <i>a kolik bych asi tak toho měla vzít?</i>	potřeba inf. a rady
9A	13 <i>chcete s rukávama nebo bez?</i>	potřeba doplňující informace
10B	14 <i>jen tak na ramínka</i>	doplňující informace
11A	15 <i>tak to stačí metr a půl</i>	informace + nabídka množství
12B	16 <i>tak jo/</i>	přijetí nabídky
	17 <i>ste hodná že ste mi poradila (měření, stříhání, psaní do bloku)</i>	vyjádření vděčnosti
13A	18 <i>tak tady je to prosím</i>	ukončení ukončovací rituál
14B	19 <i>děkuji vám (zákaznice jde k pokladně)</i>	poděkování

Literatura

Fillmore, CH. J.

1976 Pragmatics and the descriptions of discourse. In: *Pragmatics 2*. Ed. S. J. Schmidt, München, s. 83–104.

Janoušek, J.

1984 *Společná činnost a komunikace*. Praha 1984.

Kořenský, J.

1984 *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha 1984.

Kořenský, J. – Hoffmannová, J. – Jaklová, A. – Müllerová, O.

1987 *Komplexní analýza komunikativního procesu a textu*. České Budějovice.

Vachek, J. (ed.)

1970 *U základů pražské jazykovědné školy. Teze předložené prvnímu sjezdu slovanských filologů v Praze 1929.* Praha.

Slovo a slovesnost, 48, číslo 3, 1987, s. 177–189.

2 K otázce procesuálního pojetí slovní zásoby

V jazykovědných tradicích našeho kontextu se vyskytuje názor, že lexikologická teorie a tím spíše lexikografická praxe je zcela nebo alespoň do značné míry nezávislá na metodologických diferencích celkového pojetí řeči a jazyka. Z hlediska tradičních stratifikačních modelů se to zpravidla chápe tak, že lexikální systém rovinově chápaného jako gramatický ve vlastním slova smyslu, je jím formován směrem k procesu řeči smyslu usouvztažnění a naplňuje jej sémantikou daného jazyka ve smyslu pojmenování. Vývoj a diferenciacie lexikologických a lexikografických teorií však ukazuje,¹ že míra ovlivnění lexikologických a lexikografických teorií celkovou metodologickou situací jazykovědy je značná, což znamená, že proměny koncepčních a metodologických názorů v samotné lexikologii nejsou zdaleka jen věcí vnitřního vývoje tohoto oboru. Důkladnější rozbor by ukázal, že vázanost dynamiky lexikologických teorií (pokud se pochopitelně programově jakékoli vývojové dynamiky nezříkají) překračuje hranice institucionalizované jazykovědy určité koncepčně-metodologické oblasti a je dána – nebo by měla být dána – koncepčně-metodologickými souvislostmi, které je nejlépe formulovat v nejobecnějších sémiotických pojmech.

Z těchto důvodů budeme uvažovat o vztahu lexikologických teorií a celkového metodologického pojetí teorií řeči a jazyka v kontextu „postpeirceovského“ a „postmorrisovského“ stavu sémiotických teorií zejména potud, jak je reflektují v teoriích řeči a jazyka z období vzniku a vývoje pádových gramatik, procedurálních sémantik a pragmatik, soustavných teorií textu, komunikativně orientovaných teorií řeči, nových poznatků získaných a vytvořených pod hesly psycholinguistika, sociolinguistika atd. Vycházíme z přesvědčení, že v oblasti chápání sémiotických dimenzí a jejich vzájemných vztahů tyto jinak různě orientované teorie mají řadu shodných rysů a znamenají zřejmou a výraznou tendenci ve vývoji pojetí sémiotiky řeči a jazyka.

---

1 Srov. k těmto otázkám Kořenský, 1989, kap. IV., s. 3.

Vývoj lingvistického myšlení z hlediska obecně sémiotického lze charakterizovat následujícím způsobem: Původně vyhraněné „syntaktické“ myšlení vyznačující se dominujícím zřetelem k výrazové stránce jazyka (a redukující pozornost k sémantickým jevům na jevy bezprostředně spjaté s formálně gramatickými prostředky jazyka) se vyvíjelo směrem k období „sémantickému“ s rozhodujícím zaměřením pozornosti na vytváření komplexních teorií kognitivních jazykových významů, s úsilím o typologizaci významů v termínech designace, denotace, konotace, smysl, reference, Bedeutung, Meinung, Sinn aj. V další fázi se lingvistika „pragmatizovala“, tj. pozornost byla upírána na sociálně-psychologické aspekty řečového chování. V těchto souvislostech se zákonitě musel prohlubovat i mezioborový charakter jazykovědy (zejména směrem k sociálním a psychologickým vědám, aniž by tím ovšem byl oslaben trend k matematice a logice, čehož syntetickým projevem jsou lingvistické teorie založené na pojmech kognitivní vědy a umělého intelektu). V souvislosti se společensko-psychologickým mezioborovým zaměřením se výrazně prosazuje sklon učinit výlučným předmětem lingvistických teorií řečovou činnost v neširším sociálním a psychologickém rámci, aniž by se v tomto nově a explicitně řešil statut tzv. jazyka, tj. systému prostředků a pravidel jsoících předpokladem aktuální řečové činnosti.

Podrobnější analýza ukazuje, že sémiotické dimenze jsou funkčně velmi těsně svázány, což se projevuje tím, že jde spíše než o jakési komponenty jazyka o úhel pohledu na jednotlivé typy jazykových prostředků. Dominance jedné z dimenzí znamená zcela určitou interpretaci dimenzí zbývajících, znamená zpravidla jejich podřízení nebo zahrnutí dimenzí dominující. V „pragmatickém období“ jazykovědy je pragmatika tedy úhel pohledu, způsob hodnocení, interpretace jazykových prostředků a jejich funkčních vlastností. Pragmatická dimenze se stala východiskem ucelených lingvistických teorií, řada klíčových sémantických pojmů je teoreticky důsledně pragmatizována (znak, význam, smysl, reference, presupozice, kontext, ...).

Je nepochybné, že tento stav myšlení o řeči a jazyku představuje nutnost znovu a zásadně zkoumat i postavení slova v řeči a jazyce, znovu formulovat jeho vlastnosti paradigmatické, tj. uspořádání v systému prostředků a kombinační potenciality vzhledem k řeči a textu, jeho vlastnosti sémantické (tzv. systémové

sémantické potenciality) a pragmatické (způsoby „užití“ slov jako systémových potencialit v řeči a textu).

Nepřekvapuje proto, že nejvýznamnější představitelé výše souhrnně charakterizovaných tendencí vývoje myšlení o řeči a jazyku se k „statutu“ slova v řeči a jazyce vyjadřovali zásadním způsobem. Tak např. již Fillmore (1977) řeší otázky lexikální sémantiky v kontextu základních pojmů umělé inteligence s důslednou psychologizací dané problematiky a v souvislosti se známými pojmy, jako je scéna, rámec, schéma, popis, šablona, scénář, prototyp, model. V tomto kontextu se pak nově chápou i takové tradiční pojmy jako nejednoznačnost, vágnost, protiklad obecnosti a konkrétnosti významu, synonymie, antonymie, konverze, Grundbedeutung atd. Stejně tak již Winograd (1976) žádal, aby lexikologie byla založena na sociologii a psychologii výběru lexikálních prostředků. Obecněji lze konstatovat, že sémantika „pragmatického období“ teorií řeči a jazyka je chápána jako procedura aktuálně uskutečňovaná komunikanty, tedy důsledně v rámci dimenze pragmatické.²

Z hlediska naší badatelské tradice určitý problém však spočívá v tom, že využití připomenutých inspirací teorií „pragmatického období“ naráží na skutečnost, že jde vesměs o teorie, jejichž východiskem je spíše než evropské jazykovědné a lexikologické myšlení transformacionalismus, generativismus a jejich prostřednictvím i původní deskriptivismus, distribuionalismus a pochopitelně americká sémiotika. Budeme proto problémy chápání sémantických a pragmatických „vlastností“ slov ve výše uvedeném teoretickém kontextu – poněkud schematickým způsobem a pro názornost velmi vyostřeně – formulovat na pozadí myšlení o jazyce a řeči, které v našem domácím lingvistickém prostředí převládá. Jde zhruba o následující východiska a předpoklady:

2 Dynamické, procedurální chápání sémantiky je ovšem starší, v zásadě vyplývá již z univerzálního pojetí znaku (srov. k otázce univerzálnosti a bilaterálnosti znaku Novák, 1978). V lingvistické literatuře byly jeho základy položeny – domníváme se – již Melčukem a jeho spolupracovníky, srov. např. Melčuk – Žolkovskij (1969).

(1) Jazyk se chápe jako soubor diskretních jednotek s danou potenciální referencí k souborům v podstatě izomorfne diskretních a izomorfne organizovaných jednotek tzv. vnější skutečnosti.

(2) Užívání jazyka je vybírání jednotek (slov) při respektování daných potenciálních referencí těchto slov v procesu řeči; toto vybírání uskutečňuje uživatel jazyka, jenž jím disponuje jako instrumentem.

(3) Řeč je aktuální referování k tzv. vnější skutečnosti založené na dodržování pravidel potenciální reference a uskutečňované v procesu užívání jazyka.

Charakterizovaná představa o jazyce a řeči je tedy založena na principech protikladní subjektu (uživatel jazyka) a objektu (referovaná skutečnost) a z toho plynoucí instrumentalistické metafoře (jazyk jako soubor potenciálních prostředků). Zejména slovo je v tomto kontextu instrument, jehož uživatel jazyka stojí před objekty, z nichž sestává tzv. vnější, vnějazyková skutečnost, vůči těmto objektům sémiotiky užívá.

Nezbytnou součástí tohoto pojetí jazyka je silný a do značné míry striktně chápaný předpoklad víceméně stabilního lexikálního významu. Při respektování takové teorie dochází často, objektivně a s vysokou četností k užití slova, které je pocítováno v daném komunikačním okamžiku jako jsoucí v rozporu s potenciální referencí reprezentovanou předpokládaným lexikálním významem, tedy s jakousi „doslovností“. Příčiny tohoto faktu jsou v nemožnosti být zároveň potenciaálně sémanticky „disciplinovaný“, „doslovný“ a sémioticky úspěšný. Být „disciplinovaný“, „doslovný“, znamená fakticky být sémiotiky nehybný nejen vůči dynamickému světu, ale i vzhledem k dynamice vlastního uživatelevo rozumění a chápání tohoto světa. Poněkud extrémně, nikoli však zcela nesprávně řečeno, být potenciaálně sémanticky „disciplinovaný“, „doslovný“, znamená referovat stav světa, jenž již byl zachycen lexikografickou deskripcí a také kopírovat již uskutečněná rozumění světa a chápání světa. Jestliže je určité porušení lexikálního významu zachyceného příslušným lexikografickým popisem „obecněji“ přijato, jestliže si komunikační intersubjektivita na toto porušení zvykne, reaguje

lexikograf zpravidla tím, že zavede aditivně nové pravidlo, spíše však nový, další popis potenciální reference jako rozlišení souboru dosavadních popisů. V lepším případě dokonce přestrukturuje tento soubor jako celek. Znamená to, že vžitá nebo vžívající se „nedoslovnost“ je „uložena do paměti slovníků“ jako nová doslovnost. Jestliže nedojde k tomuto obecnějšímu přijetí porušení původní „doslovnosti“ nebo jestliže lexikografická kodifikace z nějakých důvodů toto doplnění svých popisů neuskuteční, pak se příslušné porušení, příslušná „nedoslovnost“ chápe jako příležitostné aktuální oživení řeči³ nebo jako chyba.

V každém případě však mnohá plnovýznamová slova vykládaná touto teorií nemohou sociálně, pragmaticky fungovat bez těchto porušení popisem fixovaných potenciálních referencí, neboť tato teorie předpokládá víceméně konstantní interakce diskretních jednotek jazyka, především právě slov s izomorfně uspořádanými diskretními jednotkami tzv. vnější mimojazykové skutečnosti. Důsledně vzato nejde tedy primárně o vlastnost lingvistické teorie, ale tato lingvistická teorie je kauzálně motivována zcela určitým pojetím světa lidí a věcí, jehož kořeny jsou v předaristotelském platonismu, třebaže během dlouhého času byly složitě formovány myšlenkovým vývojem od původního nominalismu až k novopozitivismu. Slova však skutečně fungují na pozadí této teorie vlastně do značné míry jen proto, že tuto teorii porušují, a to do té míry že se jeví samo toto porušování jako sémioticky závažnější, prakticky významnější, teoreticky pozoruhodnější než samotná porušovaná základní pravidla a popisy užívání slov na principu potenciální referenčnosti.

Existují však i teorie jazyka a řeči, které nezakládají teorii sémióze na výše uvedených zásadách myšlení o jazyce a řeči a liší se od nich tímto způsobem:

(1) To, co je předmětem klasické teorie jazyka, je chápáno jako součást komplexu předpokladů k řečové činnosti, řečového chování, které zahrnují určitým způsobem strukturovaný soubor obsahových předpokladů, tedy způsobílost formovat obsahové předpoklady k řeči. V těchto teoriích dochází k oslabení „jednotkového“

3 Otázka „nedoslovnosti“ jako oživení řeči souvisí s problematikou tzv. básnických figur, přirozeně že nikoli pouze v rámci tzv. básnického jazyka. Srov. k tomu z našeho hlediska Kořenský (1990).

myšlení, k relativizaci představ o jazyce jako souboru víceméně konstantních diskrétních jednotek. Východiskem je představa dynamického kontinua obsahových předpokladů se specificky modelovanou dimenzí sémantickou (sémantická báze předpokladů) a pragmatickou (pragmatická báze předpokladů). Systémová organizace tohoto kontinua je reflexem, interpretací a projektem tzv. vnější skutečnosti, která je chápána jako vysoce dynamický, složitě organizovaný proces. K slovům, syntagmatům, větám, ... vedou několikastupňové formační procedury, jsoucí výrazem individuálního rozumění a chápání vnější skutečnosti a spočívající v tom, že složky obsahového kontinua jsou formovány jako slova, syntagmata, věty, ...⁴

(2) Na místě výše charakterizovaného tradičního pojmu užívání jazyka je tedy aktuální formace prvků obsahového kontinua do podoby slov, syntagmat, vět, ..., přičemž jsou výrazné definice v pravděpodobnosti, četnosti této formace. Faktory četnosti a pravděpodobnosti liší výrazně jednotlivé typy formace; tyto diference podmiňují skutečnost, že produktor a recipient lexikální a některé typy syntagmatické formace může pocítovat jako zřetězování těchto jednotek podle určitých pravidel; zejména vysoké pravděpodobnostní charakteristiky lexikálních formací posilují instrumentalistickou představu o jazyce. Řeč a její předpoklady uvedené teorie chápou primárně neinstrumentalisticky, produktor a recipient řeči jsou částí „vnější“ skutečnosti, řeč je interakčním procesem „uvnitř“ této skutečnosti. Lidské rozumění této skutečnosti a chápání této skutečnosti, budoucnostní projekty této skutečnosti a s tím spjaté interpretativní procesy a tedy i řečové zvnějšnění těchto procesů pojaté ve smyslu (1) a (2) je vnitřní funkcí monisticky pojaté skutečnosti.⁵

Tento přístup k řeči a jazyku zároveň podává i vysvětlení některých vlastností onoho pojetí jazyka a řeči, jež jsme charakterizovali výše a jež je možno v našem duchovním a vědeckém kontextu označit jako klasické. V tomto klasickém přístupu byla totiž sémantická dimenze interpretována původně fakticky výlučně lexikální zásobou, tj. v terminologii přístupů, které jsme charakterizovali na druhém místě, výlučně v podobě lexikálních a vysoce častých syntagmatických

4 Podrobnější výklad těchto procesů srov. Kořenský (1984).

5 Podrobněji srov. Kořenský (1989), zejména kapitoly I. a IV.5.

formačních procesů sémantické báze předpokladů. Vysoká četnost a pravděpodobnost uskutečněných formací v procesu řeči „nutí“ klasickou teorií evidovat tuto formaci v podobě diskrétních a víceméně konstantních obsahově výrazových, bilaterálních znakových jednotek a toto jejich pojetí pak vede zákonitě k instrumentalismu. Pokud se ve vývoji klasických teorií, v naší tradici v podobě stratifikačních modelů jazyka, objevují i jiné sémantické představy, např. v podobě roviny kognitivních významů, tektogramatické roviny, v podobě teorie sémantických vzorců apod., pak již jde vlastně o transformaci klasické teorie směrem k teoriím jiným.⁶ V klasické teorii je sémantická dimenze zákonitě reprezentována široce pojatým lexikálním a slovotvorným systémem, někdy je též v těchto souvislostech definována teorie pojmenování. Kognitivní sémantika je takto vložena jako široce pojatá sémantika lexikální. (Syntaktickou dimenzi v sémantickém smyslu představuje vše, co souvisí s usouvztažením slov, tedy vlastní syntax a formální tvarosloví. Pragmatické obsahové hodnoty byly touto teorií reflektovány pouze v té míře, v jaké jsou těsně spjaty s vyjadřovacími prostředky zpravidla v podobě tzv. gramatických, zejména morfologických kategorií.)

Aby byl dostatečně zřejmý rozdíl obou pojetí se zřetelem k teorii slova, pokusíme se o určitý druh komparace teorie slova a lexikálního významu.

Pro účely této komparace je zvláště vhodná monografie Filipce a Čermáka (1985), která rozvíjí klasické přístupy k teorii lexikálních významů a zároveň ve značném rozsahu reflektuje ty vývojové tendence v jazykovědě, o kterých jsme výše hovořili. Vztah obou přístupů znázorníme nejprve jednoduchou tabulkou a komentářem k ní.

V následující tabulce jsou na stejných, číselně stejně označených horizontálních úrovních rekonstruovány operace komunikantů založené na příslušných

6 Tento problém je velmi zajímavý a zasloužil by si podrobnější rozbor. Jde o to, že v okamžiku, kdy byly do stratifikačních modelů klasického typu zaváděny roviny, jako je rovina smyslu, tektogramatická rovina apod., znamenalo to „konkurenci“ důsledně lexikalistickému pojetí sémantiky přirozeného jazyka. Znamenalo to, že vedle klasické komponentové, „horizontální“ struktury lexikálního systému se objevila „vertikální“ struktura, v jejímž rámci byly určité obecné sémantické hodnoty definovány jako větné a výpovědní významy. Totéž se týká i zavádění sémantických větných vzorců jako „jednotek“ globálního větného významu. Bylo pak třeba definovat strukturní a funkční vztahy mezi klasicky pojatým lexikálním významem a významy větnými; v řešení těchto úloh se lexikální a syntaktičtí sémantici zpravidla lišili.

pojmech srovnávaných teorií. Je zřejmé, že operační úrovně si zhruba odpovídají, což znamená, že oba teoretické přístupy evidují srovnatelné fáze sémiotického reagování komunikantů. V čem tedy spočívají diference srovnávaných přístupů? V klasické lexikální teorii jde o soubory entitativně chápaných diskretních konceptů, zahrnující prostředky k identifikaci minimálních sémantických jednotek (sémém), jejich komplexů mimoslovních (polysémický lexém) i víceslovných (vícečlenný lexém) i příslušné výrazové prostředky včetně důsledně „émicky“ pojatých entit sloužících k identifikaci systémových jednotek ve výpovědích a textu (exempláře, alolexy). Řešení je tedy klasicky systémové, langueové émické, „fonologické“, odlišení funkční diference podavatele a příjemce není definováno.

Procesuální teorie	Komparační rekonstrukce teorie (podle Filipce – Čermáka, 1985)
Podavatel	
1. Volba ze struktur sém. předpokladů	1. Volba sémémů
2. Lexikální, event. syntagmatická artikulace	2. Volba
Četnostně řízená:	
a) realizace	a) lexii
b) vyjádření	b) lexémů

(proces probíhá v rámci komplexnějších faktorů realizace a vyjádření)

Příjemce	0. zjištění alolexu
1. Pravděpodobnostně řízená identifikace forem vyjádření	1. identifikace lexému
2. Pravděpodobnostně řízené přiřazení struktur sémant. předpokl. báze	2. Volbu lexii a příslušných sémémů v textovém a komunikačním kontextu

Procesuální model naproti tomu předpokládá naprostou jednotu systémové organizace langueových předpokladů a funkčních mechanismů v procesu komunikace.⁷ Východiskem je báze sémantických předpokladů organizovaných bez přímé závislosti na vyjadřovacích prostředcích jazyka, sloužící myšlení i řeči, zahrnující tzv. soubory znalostí a zkušeností, komplexu „sedimentů“ dosavadního zakoušení světa atd. Podavatel v aktuální sémiotické interakci formuje subjektivní předpoklady sémantické báze v rámci celého procesu formace zahrnující i formace zahrnující větné a textové ve smyslu lexikální a zčásti též syntagmatické (vícečlenné lexémy) realizace a vyjádření. „Lexikální zásobou jazyka“ je tedy z tohoto hlediska soubor příslušných formačních pravidel a průběžně proměnlivý stav jejich aktuálních výsledků. Je přitom respektována skutečnost, že každý aktuální akt realizace a vyjádření jako součást aktuální sémiotické interakce je strukturačním zásahem do organizace sémantické báze. Příjemce na základě svých znalostí vysoce četných, pravděpodobných⁸ způsobů vyjádření – v našem případě máme opět na mysli dimenzi lexikální, ale tento proces je opět součástí širšího komplexu – identifikuje ekvivalentní báze významy ve svém vědomí. Klasický lexikografický popis zachycuje právě vysoce pravděpodobné, časté způsoby formace jako soubor diskrétních entit.

Z hlediska procesuálního pojetí řeči a jejich předpokladů by měl popis „slovní zásoby jazyka“ mít následující vlastnosti:

Především je třeba konstatovat, že samotný termín popis není vhodný; jde spíše o uložení dynamicky pojatého souboru informací odpovídajícím způsobem. Z hlediska adekvátnosti tohoto uložení je třeba vzít na vědomí další dvě skutečnosti. Způsob uložení by měl respektovat spíše subjektivní než intersubjektivní stránku věci, zvláště pokud máme na mysli obsahovou, sémantickou stránku. Stejně tak by způsob uložení měl respektovat funkční diference mezi pozicí podavatele a příjemce. To se týká především operačních pravidel lexikální formace, tj. realizace a vyjádření báze významů. Je zřejmé, že nemáme

7 Viz odkazy v literatuře v pozn. 4 a 5.

8 Termínů četnost a pravděpodobnost tu užíváme v následujícím smyslu: se zřetelem k podavateli mluvíme o četnosti určitých formačních procedur. U příjemce o pravděpodobnostní anticipaci, expektaci těchto formačních procedur. Formální zpřesnění těchto pojmů necháváme mimo rámec této stati.

v tomto případě na myslí klasický lexikografický popis, ale lexikální bázi uloženou na počítači. Toto uložení předpokládá několik složek. Především komplex textů, otevřenou množinu textů, z níž jsou průběžně čerpány údaje sémantické báze uložené prostřednictvím informačního jazyka nezávisle na daném přirozeném jazyce. Lze říci, že sémantickou bázi zpracovanou oním informačním jazykem by měly „procházet“ soubory textů, jejichž výběr bude určen statisticky principy reprezentativnosti, tak, aby byla tímto způsobem reprezentována intersubjektivita tzv. znalostí, dovedností atd. odpovídající příslušnému společenství. Dále musí být uložena formační pravidla lexikální realizace a vyjádření daného přirozeného jazyka a identifikační pravidla příjemce. Třetí složkou budou pravidla reprezentující základní informace o konstrukci textu jako ekvivalent gramaticko-stylistických údajů v klasickém slovníku.⁹ Dále je třeba zdůraznit dvě skutečnosti: Vložený komplex textů nelze chápat jako tradiční lexikografický materiál, který bude předmětem excerpčního zpracování, ale jako skutečnou fungující složku celého systému. Na druhé straně uvedený systém nelze chápat jako pokus o modelování řečové činnosti být jen její lexikální složky; jde pouze o důsledně funkčně chápaný ekvivalent klasického velkého výkladového slovníku, který je řešen tak, že nemůže být zpracován a uložen jinak než pomocí počítačové techniky. Musí být neustále doplňován, „sycen“, a to dvojím způsobem: za prvé průběžným doplňováním funkčních korelací vztahů mezi formačními pravidly (pravidly realizace a vyjádření lexikálních prvků v textu) a sémantickou bázi. Tím je v optimální míře realizován požadavek funkční jednoty těchto složek, které klasická teorie označuje za potenciální lexikální význam a za jeho užití v textu, a to v tom smyslu, že „každé“ souborem textů zaznamenané užití vnáší strukturními informacemi do komplexu sémantické báze a do souboru formačních pravidel. Takto pojatý „velký výkladový slovník“ může pak být základem pro zpracování tradičně pojatých specializovaných slovníků.

9 Zpracování těchto pravidel představuje velmi náročný úkol. Nejprve je třeba teoreticky zpracovat morfologické, syntaktické a stylistické charakteristiky z tradičních gramatik a stylistik do procesuální podoby a pak zavést ve formě příslušných pravidel, která nahradí gramaticko-syntaktické údaje u jednotlivých lexikálních hesel v klasickém výkladovém slovníku.

Představa procesuálně pojatého „velkého výkladového slovníku“ vyplývá z širšího, výše již zmíněného kontextu myšlení o řeči a jazyce. Celkový rámec je dán procesem postupného oslabování a rušení oddělenosti sémantického (tradičně lexikálněsémantického) a gramatického, což se projevovalo v mezinárodním kontextu již od 60. let především sémantizací generativních modelů, vznikem procedurálních sémantik, v našem kontextu rovněž již zmíněným zaváděním specifických syntakticko-sémantických dimenzí do rovinových vzorcových modelů jazyka. To mělo vliv i na chápání těsnějších souvislostí mezi způsobem výkladu systematiky lexikálních významů a jejich funkčních větných a textových charakteristik. Systematika lexikálních významů byla původně opřena o tradičně logické pozitivní charakteristiky. Zásadou psychologických výzkumů vycházejících z behavioristické metodologie a experimentálně ověřujících tato logizující východiska asociativními výzkumy docházelo k vytváření komplikovanějších představ o struktuře lexikálních systémů (sémantický diferenciál, distinktivní rysy, komponentové analýzy, sémantické sítě atp.) To byl i přirozený zdroj subjektivizace představ o slovníku. Nejde tu jen o pozoruhodné výsledky zkoumání „subjektivního, individuálního uložení“ lexikálního systému ve vědomí jednotlivce, o zjištění podstatných souvislostí tohoto uložení s takovými faktory individuálního vědomí, které jsou teoreticky reprezentovány pojmy jako soubor znalostí o světě, „mentální encyklopedie“ apod., ale především o zjištění funkční spjatosti mezi tím, co lze považovat za sémantický potenciál jako takový, a tím, co je „pouze“ věcí jeho aktuálního užívání. Jde o zjištění, která se projevovala jako kontextualizace, pragmatizace představ o sémantickém potenciálu.¹⁰ Souhrnně řečeno, ukázala se systémově funkční jednota potenciálu a užití, sémantického a gramatického, ukázala se i míra relevance subjektivního ve způsobu „existence“ lexikálněsémantického potenciálu.

V této souvislosti vzniká zákonitý, objektivní rozpor mezi předpoklady klasického výkladového slovníku a stavem teoretického poznání řeči a jazyka vůbec a jeho lexikálněsémantické složky zvlášť.¹¹ Klasický výkladový

10 Geneze a souvislosti pojmů z této oblasti srov. Nebeská, 1985.

11 Stejný rozpor vyvstává ovšem i v oblasti vztahů mezi současným stavem poznání řeči a jazyka a klasickými popisnými gramatikami.

slovník předpokládá značný stupeň svébytnosti jednotlivého lexikálního významu, značný stupeň nezávislosti lexikálněsémantického potenciálu na charakteristikách užití, kontextu, vysoký stupeň intersubjektivní „objektivní existence“ lexikálněsémantického potenciálu. Jestliže má dosáhnout výše vyložených opačných systémově-funkčních vlastností, nelze pravděpodobně trvat na jeho klasické podobě, která spočívá v tom, že jde o abecedně uspořádané, dlouhodobě vznikající, dlouhodobě platné knižně realizované dílo. Výše charakterizovaný způsob materiální existence slovníku pochopitelně předpokládá, že bude možné s tímto slovníkem pracovat na základě rozšířené možnosti terminálových vstupů; bez této možnosti je pouhou utopií. Splňuje všechny systémově-funkční předpoklady (procesualitu uložení, jednotu sémantického a pragmatického, potenciálního a kontextového, obsahově-sémantického a gramatického), ovšem za předpokladu dořešení řady otázek z oblasti procesuální reinterpretace tradiční gramatiky v takové podobě, aby slovník byl vybaven skutečně fungujícími „textotvornými“ charakteristikami produktora i charakteristikami „dekódování“ ze strany recipienta.

Otevřeným problémem zůstává význam „subjektivní existence“ slovníku, tedy již zmíněný rozpor mezi subjektivní existencí a potřebou jeho univerzální intersubjektivní prezentace. Soudíme, že tento problém by byl řešen právě vztahem souboru znalostí o světě (odvozeného na základě obsahových analýz zpracovávaných textů a formálně uloženého na způsob expertního systému) a pravidel lexikální formace a vyjádření, jimiž by uživatel aktuálně operoval na obsahovém potenciálu. Je zřejmé, že úspěšnost této stránky procesuálního slovníku je závislá na vyřešení mnoha teoreticko-praktických otázek spojených nejen s vypracováním formálního systému uložení souboru znalostí o světě, ale i na konkretizaci a specifikaci realizačních a vyjadřovacích procedur, které dosud byly charakterizovány jen velmi obecně (srov. Kořenský, 1984, 1987).

Cílem této stati pochopitelně nebylo vystoupit s konkrétním návrhem lexikologické koncepce, tím spíše ne s návrhem řešení úkolů praktické lexikografie.

Cílem této stati bylo:

(1) Diskutovat otázku, jaké by bylo řešení lexikálního komponentu v rámci procesuálních modelů řeči a jazyka; návrhy řešení komponentu gramatického budou vyloženy při jiných příležitostech.

(2) Ukázat místo takového řešení lexikálního komponentu v kontextu vývoje myšlení o řeči a jazyce v širším mezivědním rámci v období posledních tří desetiletí.

Literatura

Filípec, J. – Čermák, F.

1985 *Česká lexikologie*. Praha: Academia.

Fillmore, G. J.

1977 Topics in lexical semantics. In: *Current Issues in Linguistic Theory*. Bloomington and London, s. 76–138.

Kořenský, J.

1979 K procesuálnímu modelování řečové činnosti. *Slovo a slovesnost*, 40, s. 179–189.

1984 *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia.

1989 *Teorie přirozeného jazyka (interdisciplinarita, aplikace, prognózy)*. Praha: Academia.

1990 Dvě poznámky k problému metafory v jazyce vědy. In: *Úlohy metafory ve vědeckém poznávání a vyjadřování*. Praha.

Mel'čuk, I. A. – Žolkovskij, A. K.

1969 K postrojeníu dejstvujuščej modeli jazyka „smysl – tekst“. In: *Mašinnyj perevod i prikladnaja lingvistika*, 11, s. 5–35.

Nebeská, I.

1985 K problematice subjektivního slovníku. *Slovo a slovesnost*, 56, s. 299–304.

Novák, P.

1978 Některé přednosti tzv. unilaterálního pojetí (jazykového) znaku. *Slovo a slovesnost*, 39, s. 215–217.

Winograd, T.

1976 Towards procedural and understanding a semiotics. *Revue Internationale de Philosophie*, No 117–118, 3–4. Bruxelles, s. 260–303.

Slovo a slovesnost, 53, 1992, s. 265–272.

3 Morfologické kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči

Věnováno Miroslavu Komárkovi k sedmdesátinám

Zdá se, že dnes jde i v naší lingvistice stále méně o abstraktní teorie jazyka ve smyslu langue, tedy o abstraktně a z intersubjektivního hlediska velmi univerzálně pojaté předpoklady k řeči, které jsou „pouze“ jazykové povahy, a naopak stále více jde – jde-li vůbec o teorie a modelování předpokladů k řeči – o to, co přes vysokou míru diferencí v pojetí a složitý vývoj je označováno termínem kompetence. Tento pojem-termín byl přece jenom ve všech svých modifikacích chápán v nějakém smyslu a se zřetelem k procesu řeči konkrétněji, individuálněji, zejména v podobě psycholingvistických a sociolingvistických přístupů. Dá se – zjednodušeně – říci, že dnes jde méně o apriorní abstraktní představy intersubjektivních gramatik v užším smyslu slova a více o psychologicky a sociologicky konkrétní předpoklady k řeči v úplnosti všech souvislostí, se zřetelem ke zvláštnostem produkce a recepce a se zřejmou skepsí, pokud jde o identitu „gramatiky mluvčího“ a „gramatiky posluchače“.¹

Zásluhy o tento vývoj chápání předpokladů k řeči mají především „nelingvistické“ teorie, tedy kognitivní vědy, teorie programování, inspirace jdoucí od sociologie, psychologie a filozofie.

Za těchto okolností filologicky vzdělání a filologicky citící jazykovědci někdy namítají, že z hlediska klasické strukturní lingvistiky mnoho z toho, co se považuje za nezrušitelné teoretické konstanty, za neodmyslitelné atributy jazykovědy jako takové, je opomíjeno, nedoceňováno, „rušeno“. Týká se to často určitých klasických poznatků lexikologických, a zejména pak teorií gramatických, tzv. morfologických kategorií. Může tu pochopitelně hrát nemalou roli skutečnost, že teorie komplexních předpokladů k řeči, teorie komunikativní

¹ Charakteristika vývoje pojmu kompetence, jeho vztahů ke klasickému evropskému pojmu langue, včetně způsobů, jakými je tento pojem chápán v naší jazykovědě, srov. u Turbové, 1988.

kompetence² a další pojmy s nimi soumězné jsou konstruovány „na materiálu“ jazyků neslovanských, zejména angličtiny, čímž je pochopitelně menší zřetel k „osudu“ tvaroslovného významosloví v netradičních modelech dán typologicky. V takovém případě jsou zmíněné námitky oprávněné, neboť jistě není správné při výzkumu předpokladů komunikace uskutečňované ve slovanském verbálním prostředí mechanicky přenášet strukturní modely z prostředí s typologicky odlišnými řečovými charakteristikami. Jindy se lze setkat s tím, že se termínu kompetence sice užívá, ale nejrůznější parcializující indexace tohoto termínu pomocí adjektiv (srov. lexikální kompetence, gramatická kompetence, sémantická kompetence, stylistická kompetence apod.) prozrazuje, že jde pouze o tradiční oddíly jazykovědy, o tradiční roviny jazykového systému často v nepříměliší pozměněné podobě. Ale ani v těchto souvislostech z důvodu výše uvedených speciální pozornost gramatickým, morfologickým kategoriím věnována nebývá. Na zmíněné námitky je možno pochopitelně odpovědět konstatováním, že teorie předpokladů k řeči velmi široce, mezioborově chápané (např. ve smyslu komplexně, široce chápané komunikační kompetence) jsou natolik odlišným způsobem výkladu předpokladů k řeči, že nelze uplatnění pojmů obvyklých v tradičních systémových teoriích jazyka očekávat. Komunikativně, procesuálně pojaté teorie předpokladů k řeči v důsledku své široce sémiotické, psychosociální orientace mohou někdy ve svém celku ke škodě věci specificky jazykové faktory, k nimž nepochybně u jazyků typu češtiny právě oblast tvaroslovného významosloví patří, pomíjet. Toto „nedopracování“ teorií ve směru k výrazně diferencovaným specifickým předpokladům k řeči mívá za následek, že za implicitní součást globálních aparátů jaksi „mlčky“ považují netransformované, tradiční, celkovému charakteru modelu neadekvátní výklady specificky jazykových jevů, mezi něž morfologické kategorie bezpochyby patří.

V této stati chceme ilustrativně přispět k otázce zapojitelnosti řečových jevů, které jsou klasickými gramatickými teoriemi interpretovány jako morfologické kategorie, do komunikativně, procesuálně pojaté teorie předpokladů k řečové činnosti.

2 Komplexně, integrativně chápaný pojem komunikativní kompetence v našem pojetí srov. Kořenský, 1987.

Konkrétně se chceme věnovat těmto otázkám:

1. Jak lze transportovat klasicky pojaté morfologické kategorie, aby byly způsobilé „transplantace“ do procesuálně, komunikativně orientovaných teorií a aby se nesetkaly s „imunologickou reakcí“ zmíněných aparátů.

2. Jak jsou zvláště z hlediska češtiny klasické teorie morfologických kategorií „připraveny“ na tuto „transplantaci“.

V klasické strukturní lingvistice jsou gramatické kategorie chápány jako samostatně definované znakové entity systémově určené na základě několika klasifikačních stupňů:

Z hlediska jejich rovinové příslušnosti, přičemž kritériem rovinového „zařazení“ kategorie bývá spíše tvaroslovná povaha příslušných vyjadřovacích prostředků než jejich funkční podstata. Tím pochopitelně vznikají i difference v rovinovém pojetí týchž kategorií v různých jazycích, mající typologické příčiny. Vznikají i rozdíly spočívající v různé míře zřetele k funkčnímu nebo výrazově-formálnímu kritériu rovinového „zařazení“. Na základě rovinové příslušnosti se liší kategorie syntaktické, morfologické, lexikální atd.

Z hlediska slovnědruhové příslušnosti, tj. z hlediska toho, kterému slovnímu druhu primárně „slouží“ při uskutečňování a vyjadřování vztahů ve větě a textu. Liší se pak kategorie substantiv, sloves, adjektiv, zájmen, číslovek.

Z hlediska globálních, funkčních charakteristik. Liší se např. funkce systémové (tj. právě ty, které se podílejí na hodnocení a klasifikaci z výše uvedených hledisek), odrazové (tj. sémantické), výpovědní, komunikativní apod.

V komunikativně orientovaných výzkumech řeči a jazyka je třeba tradiční pojem gramatické kategorie vůbec a jednotlivé gramatické kategorie zvláště nově interpretovat, a to na základě následujících kritérií:

(1) Nelze je chápat jako zcela samostatnou třídu jevů na straně jedné a zároveň jako závislé atributy, rysy, příznaky ohebných slovních druhů na straně druhé. Nelze je vidět jako systémové faktory, které mohou vytvářet funkční vztahy pouze navzájem nebo v rámci jednotlivých slovních druhů.

(2) Východiskem jejich hodnocení a výkladu a kritériem jejich zavádění do lingvistických teorií je právě hledisko funkční, které se při tradičním hodnocení a klasifikování uplatňuje vedle jiných a v různé míře.

(3) Komunikativně orientovaná reinterpretace gramatických kategorií vychází z následující diferenciací funkcí:

- funkce strukturační, tj. vlastní organizace výrazů linearitě a celkové organizaci textu;
- funkce kognitivní, tj. funkce podílející se v řeči na vytváření obrazu těch částí světa, o nichž komunikace probíhá;
- funkce komunikační, tj. funkce přímo účastné procesu komunikace ve smyslu interakcí mezi komunikanty a ve smyslu jejich vztahů k okolnostem komunikace.

Tyto tři typy funkcí lze také označit pomocí sémiotických termínů za syntaktické, sémantické a pragmatické. Viděno ze zřetele komunikačního, lze říci, že funkce komunikační (pragmatické) jsou bezprostředně spjaty s procesem komunikace, tj. jejich prostřednictvím fungují výrazové prostředky vyjadřující vztahy mezi komunikanty navzájem, vztahy komunikantů k referované realitě, s tím obojím spjaté psychické, emotivní stavy komunikantů atd. Funkce kognitivní (sémantické) jsou přímo účastny interpretace referované skutečnosti ze strany komunikantů a tímto prostřednictvím rovněž i komunikace. Funkce strukturační (syntaktické) mají ty výrazové prostředky, které slouží vnitrotextové organizaci a na komunikaci se podílejí takto zprostředkovaně.

Vznikají nyní dvě otázky:

(1) zda lze z uvedených hledisek charakterizovat tradiční soustavu např. morfologických kategorií češtiny jako celek,

(2) zda lze z tohoto hlediska jednoznačně funkčně charakterizovat jednotlivé tradiční morfologické kategorie slovních druhů v češtině „beze zbytku“.

Na otázky (1) a (2) se pokusíme odpovědět nejprve souhrnně a pak na základě výsledků této souhrnné odpovědi uvedeme podrobněji příklad reinterpretace některých morfologických kategorií pro potřeby komunikativně orientovaných lingvistických teorií. Jestliže vyjdeme z tradičně rozlišovaných morfologických kategorií v češtině, pak lze rámcově některé kategorie charakterizovat takto:

Morfologické kategorie s funkcemi komunikativními:

- a) slovesný způsob – vyjadřuje postoje mluvčího k adresátu a k obsahu výpovědi;
- b) gramatický čas – strukturuje komunikační vztahy výpovědi a okamžiku komunikačního aktu na ose času.

Morfologické kategorie s funkcemi strukturačními:

- a) pád – pořádá participanty globálních významů slovních řetězců v rámci základových větných struktur a jejich derivátů;
- b) slovesný rod – pořádací prostředek hierarchizace participantů globálního významu řetězců slov (ve smyslu syntaktického pojmu diateze);
- c) gramatická osoba – umožňuje funkční identifikaci participantů globálních sémantických struktur věty a textu s účastníky komunikačních vztahů.

Toto funkční „zařazení“ tradičních morfologických kategorií nelze ovšem považovat z hlediska výše uvedených otázek za uspokojivé: na otázku (1) lze tedy odpovědět kladně, na otázku (2) nikoli. Tak např. pád a slovesný rod jsou z hlediska vznikově-rozvojových principů v té podobě, jak se uplatňovaly v češtině, prostředky prvotně kognitivní, které se v souvislosti s postupným vznikem a ustálením větných a textových globálních sémantických prostředků staly „pouze“ prostředky strukturačními. Přesto se mnohdy v mluvnicích považuje stále ještě zapotřebí vykládat je jako vysoce obecné sémantické prostředky.

Jiné z tradičně rozlišovaných morfologických kategorií je třeba již přímo označit za funkčně smíšené:

a) gramatický jmenný rod – reflektuje zejména z vznikově-rozvojového hlediska přirozené diference v pohlaví; v tomto smyslu si uchovává funkce kognitivní. V průběhu vývoje češtiny se velmi významně zapojil do systému těch prostředků, které vytvářejí, strukturují deklinační soustavu českých substantiv, a tímto prostřednictvím i při vyjadřování vztahů ve větě a textu (shoda a kongruence).

b) gramatické číslo – ve své podstatě, zejména ze vznikově-rozvojového hlediska, má funkci kognitivní; postupem času převzalo významné funkce strukturační, účastní se diferenciaci deklinačních a konjugačních prostředků a tímto prostřednictvím i vztahů ve větě a textu.

Předběžně shrneme: Tradičně rozlišované morfoloické kategorie češtiny jsou nesporné z hlediska vznikově-vývojového kognitivní nebo komunikativní povahy. V procesu vývoje v důsledku vzniku komplexních větně-textových prostředků nabývají postupně zcela nebo do značné míry funkcí strukturačních. Mnohé z nich jsou z funkčních hledisek „nejednoznačné, nevyhraněné, proměnlivé“. Je zřejmé, že právě z hlediska komunikačně orientovaného výzkumu funkčně nevyhraněné, nejednoznačné tradiční kategorie vyžadují zásadní reinterpretaci, která může mimo jiné i prokázat, že nemohou do komunikačně orientovaných modelů ve své tradiční podobě popř. vůbec vstoupit.

Především je třeba zdůraznit, že z komunikativního a tudíž z důsledně funkčního hlediska rozhodně neplatí představa, že tradiční morfoloické kategorie jsou jen jakousi vlastností plnovýznamových, ohebných slovních druhů, jakými-si jejich kombinačními prostředky. Ve skutečnosti s nimi tvoří funkční jednotu vyššího řádu a jen v některých případech lze vztah slovního druhu a morfoloické kategorie vidět právě takto zjednodušeně. Složitost systémově funkčních vztahů slovních druhů a tradičních morfoloických kategorií se pokusíme v základních rysech ukázat na sémantice kvantových poměrů vyjadřovaných v češtině.³

Základní diference kognitivní sémantiky kvantových poměrů v češtině je dána zejména:

3 Srov. Jirásková, 1981, a příslušné výklady v *Mluvnici češtiny*, 2 (1986).

- a) kognitivní sémantikou kvantitativnosti, v další diferenciaci na určité a neurčité kvantum; kvantitativnost je vyjadřována číslovkami jako tzv. nástavbovým slovním druhem,
- b) kognitivní sémantikou počitatelnosti a nepočitatelnosti; tato sémantická dimenze je vyjádřena syntagmatickými způsoby kombinovatelnosti tzv. substantiv hromadných a pomnožných s číslovkami,
- c) kognitivní sémantikou fázování a vymezení slovesného děje,
- d) kognitivní sémantikou způsobů slovesného děje; je vyjádřena sufixálně-prefixálními slovtvornými prostředky,
- e) kognitivní sémantikou stupňování vlastností a okolností; je vyjádřena sufixálně-prefixálními slovtvornými prostředky slovního druhu adjektiv a adverbii a syntagmatickými prostředky.

Kvantové poměry jako sémantickou, kognitivní kvalitu je třeba komuni-kačně vzato chápat jako celek, na němž se z hlediska vyjádření podílí řada vyjadřovacích prostředků ve vzájemných vztazích. Tyto vyjadřovací prostředky, označené výše jako tvaroslovné, slovtvorné a syntagmatické, reprezentují ze sémiotického hlediska funkční vyjadřovací celek.

Pokusíme se nyní ukázat, jak je do tohoto globálního kognitivně-strukturního (sémanticko-syntaktického) funkčního systému začleněna a jak z něho funkčně „vyrůstá“ ve smyslu vznikově-rozvojovém ta část funkčních vztahů, které jsou tradičně označovány jako gramatická kategorie čísla. (Podrobněji s příklady srov. *Mluvnice češtiny*, 2, 1986, s. 42n.)

Vyjdeme z dimenze (b); východiskem jsou kognitivní, sémantické třídy objektů:

- (1) třída objektů existujících primárně jednotlivě,
- (2) třída objektů vyskytujících se primárně v množství se zřetelnou možností vydělení jednotlivých prvků,
- (3) třída objektů složených a neohrazených,

(4) třída objektů jedinečných, kompaktních a souhrnných.

Na těchto kognitivně sémantických třídách, které jsou založeny na diferencích vyčlenitelnosti individuí a které jsou jedním ze sémantických způsobů, jimiž komunikanti interpretativně strukturují skutečnost, je pak definována kognitivní dimenze počitatelnosti – nepočitatelnosti. Tyto kognitivní dimenze zakládají podmínky pro vlastní gramatickou kategorii čísla, jejímž výchozím kognitivním předpokladem je v češtině lišení jednosti a nejednosti. Tato pozitivní diference má již zcela funkci strukturační, konstituuje spolu s rodem a životností (u maskulin) paradigma tvarů, jímž se řídí tvaroslovná soustava českých substantiv. Jde tedy již – sémioticky vzato – o čistě syntaktické funkce, zahrnující vztah mezi funkčním místem substantiva ve větě a textu a jeho tvarem, v součinnosti s tzv. shodou a kongruencí pak i o totéž u adjektivních slovních druhů a verba finita. Strukturační podstata tohoto funkčního jevu spočívá v tom, že každé české substantivum bez ohledu na své sémantické vlastnosti musí mít alespoň jeden ze souboru tvarů kognitivně podmíněných opozicí jednosti – nejednosti. Dynamika porušování projekce protikladu jednosti – nejednosti na uvedené kognitivní, sémantické třídy substantiv je využívána procesech standardizace a aktualizace sémiotického reagování v procesu komunikace.

Kvantovost představuje tedy svébytný komplex kognitivních hodnot, který je třeba v komunikativně orientovaných gramatikách vykládat jako celek, nikoli izolovaně podle tradičních diferencí mezi slovními druhy a gramatickými kategoriemi. Komunikační, a tedy i důsledně funkční přístup k řeči a jazyku takto relativizuje hranice mezi slovními druhy, kategoriemi a lexikálními třídami slov a činí ostřejší a zřejmější hranici mezi obsahovými (sémantickými, pragmatickými) a výrazovými (syntaktickými) vlastnostmi jazyka.

To, co bylo výše řečeno, představuje však zatím spíše než důsledně funkcionalisticky orientovanou reinterpretaci tradičních morfologických kategorií jejich reklasifikaci důsledněji orientovanou funkcionalisticky. Bylo tím zároveň dosaženo i jisté relativizace, pokud jde o rozlišování slovních druhů, gramatických kategorií a lexikálních tříd slov. Tato deklasifikace byla založena – zatím zcela staticky, „taxonomicky“ – na zřetelích vyplývajících ze sémiotických dimenzí.

Tradiční sémiotické dimenze jsou v této podobě staticky formulovanými rozměry procesu semiózy, kterou jsme při jiných příležitostech vyložili v rámci zásad procesuálního modelování jazyka a řeči jako sémiotickou interakci komunikantů; s odkazem na výklady jinde⁴ se pokusíme funkční dynamiku sémiotické interakce, která je při procesuálním modelování řeči a jazyka nejen způsobem popisu procesů řeči, ale zároveň i východisek „systémového popisu“ předpokladů k řeči, jazyku, ilustrovat na příkladu funkční struktury slovesné valence a intence a na struktuře pádů; jde o substrukturu, která ve svých funkčních interakcích vyjadřuje – tradičně řečeno – základní větné významy, přísluší tedy funkčně jako výrazový, vyjadřovací prostředek základním relacím sémantické složky předpokladové báze.

Předpokládáme, že máme co činit se sémiotikou interakcí, v níž mluvčí míní reflektovat určitý segment vnější skutečnosti a verbálně „přenést“ tuto reflexi jako informaci recipientovi. Jeho sémiotická akce počíná aktivací určité složky sémantické předpokladové báze (soustavy kognitivních významů) jako příslušné součásti subjektivní předpokladové báze; o této složce můžeme mít např. představy založené na teorii sémantické báze;⁵ znamená to, že mluvčí musí volit některou z bazových relací, mentálně uskutečnit její realizaci (lexikální, syntagmatickou a větnou). Vzhledem k rozhodnutí komunikovat ji směrem k recipientovi musí tento referenčně-sémantický obraz aktivovaný ve svém vědomí graduálně limitovat výrazovými prostředky daného jazyka. Tato limitace nejprve znamená, že bazová slova mluvčí formuje lexikálně a gramaticky konkrétními slovnědruhovými formami, které v této souvislosti chápeme ve smyslu teorie slovních druhů v *Mluvnici češtiny*, 2 (1986). Znamená to, že jakýkoli, jakkoli dynamicky aktivovaný, aktualizovaný obsah v rámci subjektivních obsahových předpokladů, musí být formován vyjadřovacími možnostmi soustavy slovních druhů, např. češtiny. V *Mluvnici češtiny* popsané vlastnosti soustavy slovních druhů, jejich funkční dynamiky (která je vyložena jako soustava primárních a sekundárních slovnědruhových významů na principu transpozíční destrukce symetrického vztahu

4 Srov. zejména Kořenský, 1987, 1988.

5 Základní výklady teorie sémantické báze srov. v Kořenský, 1984, zapojení tohoto konceptu do procesuálních představ o předpokladech řečové činnosti srov. např. v Kořenský, 1987.

slovnědruhového významu a funkce) jsou vývojovým výsledkem rozporu mezi vyhraněnými vyjadřovacími účinky slovnědruhových forem ve smyslu jedno-jednoznačných symetrických slovnědruhových znaků a dynamikou vyjadřovacích potřeb projevujících se v sémantice předpokladové báze. Právě v tomto smyslu se zejména u vysoce „exponovaných“ slovnědruhových prostředků substantiva a slovesa vytváří složitý systém výrazových slovnědruhových forem, který je účasten souvztažnosti lexikální, syntagmatické a větné realizace relací sémantické složky předpokladové báze. Výrazem usouvztažnění lexikálně realizovaných bázeových významů v rámci vyjádření větné realizace jsou – pokud jde o vztah verbální (slovesné) a substanční realizace – právě valence a pád podstatného jména. Proto je nezbytné vyložit je jako jednotný formační, vyjadřovací systém, jako vzájemnou vytvářivou závislost aktivního a pasivního faktoru téhož vyjadřovacího principu. Jestliže totiž realizace lexikální a větná je zdánlivě (v teorii sémantické báze) „taxonomicky“ vyložena spíše odděleně jako dva specifické onomatologické akty, pak procesuálně platí jejich naprostá jednota. Valence je v tomto rámci výrazem nutnosti, možnosti nebo nemožnosti vyjadřovat realizovanou bázeovou sémantiku slovesa a jeho komplementu víceslovným syntagmatem, přičemž je takto určen počet a charakter substantivně realizovaných a vyjádřených prvků, pád je výrazem organizace těchto prvků ve valenčním poli (intence je proces, jehož prostřednictvím obsahově určuje verbální realizace realizaci syntagmatickou a větnou, tedy jistý typ onomaziologického aktu tu určuje obsahové a výrazové principy usouvztažnění). To vše je třeba chápat jako určující, limitující rámeček možností vyjádření v daném jazyce. Funkční pole pádu je v *Mluvnici češtiny* staticky, deskriptivně formulováno jako jistá primární konfigurace distinktivních rysů založená na předpokladu jedno-jednoznačné korespondence obsahu a formy s tendencemi k jistým konvergencím mezi těmito rysy, které jedno-jednoznačnou korespondenci narušují. Tyto konvergence jsou prezentovány jako modifikace základních rysových charakteristik jednotlivých forem. Spolu s principem specifikací, které charakterizují jednotlivé dílčí funkce pádových forem zejména se zřetelem k předložkovým konstrukcím, je takto popsán stav funkčních vlastností pádu, jenž se jeví jako komplikovaný, nejednoznačný, nestabilní. Tato skutečnost je důsledkem dlouhodobého napětí mezi

tendenci k jedno-jednoznačné korespondenci obsahu a výrazu a mezi tendenci k její destrukci. Toto napětí je způsobováno procesem aktuálních sémiotických interakcí, které nejen opakováním (tradičně řečeno „pravidelným užíváním“) potvrzují, ale i porušováním těchto korespondencí narušují, destabilizují, dynamizují tyto korespondence, neboť aktuální sémiotické interakce mají vytvářivý a přetvářivý vliv na stav funkčních potencialit vyjadřovacích forem. „Sémantické“ pole pádu je třeba chápat jako dynamickou, složitě variabilní soustavu vyjadřovacích limit, uplatňujících se při aktuálních sémiotických interakcích na potenciálu báзовých významů.

V dosavadním výkladu jsme se – snad úspěšně – pokusili odpovědět na první otázku. Zbývá odpovědět na druhou otázku. Odpověď do značné míry vyplývá z výkladů a z prací, na které jsme v průběhu těchto výkladů odkazovali.

Zejména ty práce, které se v průběhu posledních dvou desetiletí zaměřovaly na důsledně funkční interpretaci tradičních morfologických kategorií, jejichž funkcionalistický výklad byl založen již v pracích Jakobsonových a Trubeckého, později Dokulilových a dalších, vytvořili podmínky pro zapojení prostředků klasicky interpretovaných jako morfologické kategorie do komunikativně orientovaných, procesuálně pojatých předpokladů česky uskutečňované řečové činnosti. Je spravedlivé připomenout na tomto místě zejména práce Komárkové,⁶ které vyústily do jeho *Příspěvků k české morfologii* (1978). Také celkové pojetí teorie slovních druhů a funkčního tvarosloví ve druhém svazku *Mluvnice češtiny*, včetně výkladu funkčních prostředků zejména substantiva, ale do jisté míry i slovesa a ostatních slovních druhů, výklad vzájemných vztahů slovních druhů navzájem, slovních druhů a „jejich“ gramatických prostředků navzájem přes tradiční uspořádání prezentace výkladů přináší takové pojetí, které lze v duchu této stati považovat za dostatečnou přípravu pro zapojení kategoriálních prostředků do komunikativně, procesuálně pojatých výkladů předpokladů řečové činnosti. Byly tak vytvořeny dobré předpoklady pro to, aby při interpretaci

6 Připomeneme zde alespoň některé předcházející práce týkající se teorie slovních druhů a funkčního tvarosloví. Jsou to zejména: Komárek, 1956, 1978a,b, 1979, 1982, dále připomeňme společnou stať Komárek – Kořenský, 1974, a některé práce autora této stati, např. Kořenský, 1970, 1974, 1975, 1977.

česky uskutečňované komunikace mohl být výklad „dotažen“ až k specificky jazykovým jevům, které jsou charakteristické tím, že jsou výrazně spjaty s typem jazyka; mají-li být takové teorie češtině skutečně adekvátní, nemohou setrvávat ani u předpokladu, že tradiční výklad lze bez problémů do takto orientovaných modelů zapojit, tím méně lze počítat s tím, že je možné přebírat aparáty určené pro funkční analýzu neslovanských jazyků víceméně mechanicky. Tyto aparáty jsou přirozeně vysoce inspirativní, pokud jde o „nejazykové“, obsahově-sémantické, sociálně-psychologické atd. předpokladové faktory, nikoli však pokud jde o faktory obsahové formace těsně spjaté s formou výrazu a přirozeně o formu výrazu samotnou. Zdá se přitom nepochybné, že právě tato stránka verbální komunikace je i v období textologického, komunikativního mezioborového komplexního přístupu k řeči, k jejím výsledkům i předpokladům, speciální lingvistickou problematikou a tematikou.

Literatura

Jirsová, A.

1981 Dynamika vztahů singuláru a plurálu u substantiv v češtině. *Slovo a slovesnost*, 42, s. 193–199.

Komárek, M.

1956 K otázce slovních druhů v češtině. *Slovo a slovesnost*, 17, s. 160–169.

1969 Prefixální slovesa ve vývoji českého slovesného vidu. *Miscellanea linguistica*, AUPO.

1978a *Příspěvky k české morfologii*. Praha: SPN.

1978b Sémantická struktura deiktických slov v češtině. *Slovo a slovesnost*, 39, s. 5–14.

1979 K jednomu funkčnímu rozdílu v soustavě partikulí. *Slovo a slovesnost*, 40, s. 139–142.

1982 K významu předložkových pádů v češtině. *Studia bohémica* 2, AUPO.

Komárek, M. – Kořenský, J.

1974 Místo slovních druhů a morfologie v modelu přirozeného jazyka. In: *Materiály ze semináře pro přípravu nové vědecké mluvnice*

spisovné češtiny, Praha, s. 28–48.

Kořenský, J.

- 1970 Struktura funkčních vztahů kategorií substantiva, zejména se zřetelem k pádu. *Slovo a slovesnost*, 31, s. 97–104.
- 1974 K otázce systémových a funkčních vztahů mezi gramatikou a sémantikou přirozeného jazyka. In: *Referati sa zasedan'a maždunarodne komisije za izučavan'e gramatičke strukture slovenskikh jezika*. Beograd, s. 9–14.
- 1975 Relevance kategorie času ve struktuře přirozeného jazyka. In: *Charakterystyka temporalna wypowiedzenia. Materialy konferencji w Jańwisinie*. Warszawa, s. 77–84.
- 1977 *Problema interpretaci morfoložičskich kategorij s točki zrcnija gramatik Semantika – Grammatika – Vyraženině (Smysl – Tekst)*. Skopje, s. 35–41.
- 1984 *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia.
- 1987 K procesuálnímu modelování řečové činnosti. *Slovo a slovesnost*, 48, s. 177–189.
- 1988 Obecná teorie interpretačních procesů a řečová komunikace. *Slovo a slovesnost*, 49, s. 131–134.

Mluvnice češtiny, 2, Tvarosloví. Praha: Academia 1986.

Turbová, M.

- 1988 K pojmům kompetence – performance. *Slovo a slovesnost*, 49, s. 235–247.

Slovo a slovesnost, 55, 1994, s. 81–89.

4 Pád pádu aneb kam s pádem v komunikativně orientované gramatice

Jakobsonova německy psaná práce o pádu podstatných jmen (Jakobson, 1936) je klasickým dílem strukturalistické lingvistické literatury ze třicátých let, jejíž vliv prolíná celou literaturou věnovanou tomuto problému. Ostatně v té době vznikly i další významné strukturalistické práce zabývající se obecnou teorií pádu (srov. např. Hjelmslev, 1935; Deutschbein, 1935). Bylo to téma považované v té době za problém klíčový. Jde přitom vesměs o přístupy charakteristické pro klasické evropské jazykové strukturalismy, o přístupy respektující tato východiska:

1. Zřetel typologický. Gramatický prostředek, gramatická kategorie zvaná pád byla předpokládána a zkoumána buď pouze v jazycích flektivních, v jazycích s rozvinutou tvaroslovnou soustavou podstatného jména, nebo jako univerzálie, obecný princip výkladu funkčního „chování“ substantiva ve větné struktuře.

2. Otázka tzv. morfologičnosti, nebo syntaktičnosti pádu. To mělo pochopitelně smysl pouze při práci s jazyky s rozvinutou morfologií. V jazycích typologicky odlišných tato otázka nepřicházela v úvahu.

3. Strukturní rámce výkladu pádu. Problém byl chápán v rámci gramatické teorie slova, dokonce i tak, že se zdálo možné vyložit jednotlivý pád sémanticky a funkčně „z něho samého“. Častěji však byla postulována imanentní struktura pádových významů a funkcí v jejím celku. V jejím rámci pak byly chápány vlastnosti jednotlivých pádů. To mělo různou podobu v teoriích morfologicky orientovaných a v teoriích orientovaných syntakticky. Motivací až úzkostlivého morfologického imanetismu byla především strukturalistická zásada, aby jev jeden nebyl zaměněn jevem jiným, např. svébytná morfologická vlastnost slova jeho syntaktickou funkcí. Navíc tu byl další významný a respektovaný požadavek, aby zvolený teoretický aparát respektoval a odhaloval specifika jevu samého. Nejvýraznějšími nositeli těchto předpokladů jsou právě Jakobson a Deutschbein, některými

rysy své teorie i Hjelmslev. V důsledku univerzálnosti svého přístupu (ve smyslu 1.) však byl Hjelmslev blíže pozici syntaktické. To je charakteristické pro pozdější práce, jako třeba pro Skaličku (1950), A. W. de Groota (1956). „Pozdě morfologizující“ prací je např. řešení Mikova (1962). V této souvislosti se však ukazuje, že nebylo pro strukturalisty vždy zcela jasné, co to je morfologie a syntax. Mohly to být objektivně existující dimenze (roviny) v (rovinovém) chápání jazyka jako systému systémů, ale mohly to být také „pouze“ zorné úhly teoretického postoje badatele. Dobře víme, že ještě v padesátých a šedesátých letech řešení toho, zda ten nebo onen jazykový jev je morfologické nebo syntaktické či lexikální povahy, vedlo mnohdy k téměř vášnivým diskuzím. Týkalo se to nejen pádu, ale i dalších jazykových jevů, např. vidu apod. To svědčí pro to, že mělo jít o ontologický, nikoli gnoseologický, epistemický problém. Rozbor názorů a způsobů výkladu daného jevu však svědčí pro to, že šlo vlastně ve skutečnosti o interpretační princip. To je opět zřejmé u Jakobsona; imanentně morfologický výklad pádu se opírá o pojmy věcný obsah výpovědi a o husserlovsky inspirovaný pojem hierarchie předmětů. Musíme vzít v úvahu, že v té době se právě zásluhou prací, jako byla tato Jakobsonova stať, rodila představa sémantické morfologie, ale nikoli ještě (přes inspiraci Karcevského, 1931) soustavná představa větné sémantiky. Není proto divu, že sémantické vlastnosti věty jako celku byly „vtaženy“ do morfologie. Představa syntaxe byla ovlivněna názorem, že jde o pouhé formální zřetězování „suverénních“ slov v lexikálním a gramatickém smyslu. Syntax, to byla větněčlenská syntax, v níž byla a vlastně stále je přítomnost sémantiky nesoustavná a izolativní.

4. Zřetel, zda je pád věcí slova, nebo věty. Je jasné, že toto hledisko těsně souvisí s předcházejícím. Bylo formulováno otázkou, zda jde v případě pádu o jev slovo přesahující, nebo nikoli. Důmyslná řešení tohoto problému svými výsledky rovněž prokazovala, že morfologičnost nebo syntaktičnost pádu je problém teoreticko-interpretací – pokud ovšem pád nechápeme jako typologicky vázaný ve smyslu 1. Na půdu slova důsledně umísťoval pád právě Jakobson, pozdější Miko, ovšem na základě svého pojetí intence. Jako jev spojování slov chápali pád Skalička (1950), de Groot (1956), Kurylowicz (1949). O metodologičnosti problému nejvýrazněji svědčí stanoviska kompromisní: pro Hausenblase (1958) byl pád

kategorie morfologická se syntaktickou funkcí, pro Oravce (1967) kategorie morfologická se syntaktickou funkcí, pro Hausenblase (1958) kategorie morfologická, nejmíc syntaktizovaná. Převládal názor, že pád je relačním rysem významu slova (de Groot, 1956), který vyžaduje jako druhý člen vztahu jiné slovo: to v podstatě platí i pro Skaličku (1950), de Groota (1956), Oravce (1967). Jedno je však – snad jen zdánlivě paradoxně – zřejmé: k poznání sémantické podstaty pádu jako prostředku strukturace výrazové a významové struktury věty přispěli spíše „morfologisté“ a „lexikální imanentisté“ než „syntaktisté“. Bylo to nesporně tím, že ve snaze vyložit pád svébytným, na tradičních syntaktických pojmových prostředcích nezávislým aparátlem položili základ k aparátům sémantické teorie věty. To platí zejména pro Jakobsona (1936) a pozdějšího Mika (1962).

5. Otázka pojetí významu pádu. Způsoby řešení tohoto problému samozřejmě vycházejí ze způsobů řešení problému předcházejících. Byl to přitom problém řešený nejvágněji: mluvilo se o vztahu pádu ke skutečnosti, nebylo však zpravidla dost jasně řečeno, o jaké pojetí skutečnosti jde. Tady zdá se být intelektuálně nejpevnější půda husserlovských odkazů Jakobsonových. Dále šlo o to, zda význam pádu je věcí přímého vztahu substantiva ke skutečnosti, či zda se má chápat prostředkově – tedy skrze svébytně interpretovanou sémantikomorfologickou soustavu pádových významů nebo prostě prostřednictvím běžných syntaktických pojmů. To pochopitelně souvisí se způsoby řešení otázek a problémů uvedených výše. Nejobtížněji řešitelný byl problém pro strukturalistickou lingvistiku rovněž velmi zásadní, zda jde o významy gramatické, v jakém smyslu, či také o významy jiné. Způsob řešení vyplýval opět ze způsobů řešení výše uvedených hledisek. Míra úspěšnosti řešení byla však závislá především na vyjasněnosti vztahů mezi pojmy gramatický (syntaktický, morfologický) význam a funkce.

Bylo by nyní žádoucí pokusit se o náčrt dalšího vývoje názorů na gramatický prostředek zvaný pád. Máme na mysli názory z období, kdy strukturalistické dědictví evropské lingvistiky je již podstatněji zasaženo generativně-transformačním přístupem. Neznamená právě tento další vývoj lingvistiky onen v názvu stati avizovaný „pád pádu“, tedy jeho „ústup ze slávy“, ústup z pozice jednoho

z kruciálních problémů lingvistiky? Neznamená to dokonce, že nejen celá řada problémů s řešením problematiky pádu spjatých, ale dokonce pojem pádu jako takový se stává pseudoproblémem? Abychom mohli na tyto otázky odpovídat, je třeba charakterizovat rámeček dalšího vývoje jazykovědy, která je dědicem klasického strukturalismu, především v jeho středoevropské smyslu. Bude to rámeček velmi zjednodušený, způsob a míra zjednodušení bude motivována orientací dalších úvah.

Původně formálně, výrazově orientovaná lingvistika (klasický generativismus) a lingvistika orientovaná na vytváření svébytných lingvistických aparátů určených k soustavnému studiu vztahů výraz – význam, výraz – funkce zaměřená na funkční a sémantické vlastnosti slova a jednotek, které slovo strukturně vytvářejí, byla sémantizována, pragmatizována a „globalizována“. Tento složitý proces byl již mnohokrát charakterizován,¹ je tedy možné pouze odkázat na práce tomu věnované. Z našeho hlediska jde především o to, že byly vytvořeny velmi různé teorie globální, komplexní sémantiky věty a textu. Systematickým rozvíjením sémiotiky právě v oblasti její sémantické a pragmatické dimenze došlo k pronikavému prohloubení poznatků z oblasti vztahů jazyka a skutečnosti. Do centra pozornosti se dostaly jazykové jevy vysokého stupně komplexnosti. Začaly být chápány spíše než jako množiny stabilních jednotek „rovin nižších“ jako dynamické, komplexní formy interakcí mezi komunikantem a skutečností. Pojem pádu byl „revolucionizován“ právě v období sémantizace generativně-transformačního myšlení klasickou prací Fillmorovou (1968). Pád je tu prvek sémantické struktury věty, tedy jedním z nespočetných způsobů řešení této struktury, není v žádném specifickém vztahu k typu jazyků s rozvinutou formální morfologií, je univerzálním principem řešení sémantické stránky jazyka. V českém a slovenském lingvistickém prostředí byly se zřetelem k potřebám syntaktické analýzy vytvořeny jiné, ale ekvivalentní konceptuální prostředky, proto a také proto, že pád byl stále chápán tradičně strukturalisticky, se toto pojetí termínu pád spíše neujalo. Byla řešena otázka výrazové struktury pádu, a to v podmínkách syntaktických teorií, které usilovaly o soustavnou paradigmatickou větných struktur češtiny (Kořenský,

1 Srov. z našeho hlediska např. Kořenský, 1984. Tam je uvedena i širší literatura, která se touto problematikou zabývá.

1972). Za těchto okolností nemohl být pád nic jiného než soubor relačních informací substantiva směřující k hierarchicky nejbližšímu bodu v gramaticko-sémantické struktuře základové větné struktury (srov. Kořenský, 1972), pořádacím principem těchto struktur (Uličný, 1984). Tyto a i další práce jsou ještě poplatné tomu stavu jazykovědy, který představoval směřování k systematizaci gramatické a sémantické stránky základových větných struktur a jejich derivátů.² Morfosyntaktické chápání gramatické stránky základových větných struktur a jejich derivátů (princip větného vzorce) oslabovalo význam dříve zásadní otázky, zda je pád jevem morfologickým nebo syntaktickým, zda překračuje, či nepřekračuje „půdu“ slova.

Stav jazykovědy po „komunikativním obratu“, směřování k procesuálně pojatému, komunikativnímu výkladu gramatiky jazyka nutí k již připomenutému zamyšlení nad „osudem“ jevu zvaného pád. Vyjdeme z východisek, s jejichž pomocí jsme výše charakterizovali klasicky strukturalistická stanoviska k tomuto jazykovému jevu:

1. Zřetel typologický. Je-li jev zvaný pád součástí formačních principů větné struktury, relační informací o postavení daného substantiva ve větné struktuře, pak nic nebrání tomu, aby byl zkoumán i v jazycích bez rozvinuté formální morfologie. Půjde tak o vztah mezi místem substantiva ve strukturním řetězci slov (včetně strukturního souvýskytu s předložkou) a sémantickou participantskou interpretací, hloubkovým fillmorovským pádem apod. Zdá se však, že při práci s jazyky s rozvinutou formální morfologií substantiva se vnucuje potřeba hledat i za těchto podmínek obecné, hlavní, invariantní atp. významy příslušných tvarů. Je však otázka, zda je to nezbytné, zda to není spíše ohled na strukturalistickou tradici, pro niž tento problém byl problémem klíčovým.

2 Vedle statí v textu uvedených připomeňme především nejstarší Sgallovu, 1967, pozdější Běličové, 1982. Pojetí v *Mluvnici češtiny*, 2 na tuto etapu řešení pádu navazuje, snaží se však v rámci možností daných soustavným gramatickým popisem „připravit půdu“ pro řešení komunikačně orientovaná.

2. Otázka tzv. morfoložičnosti, nebo syntaktičnosti pádu. V komunikativně orientovaných procesuálních představách o gramatice je řešení této otázky zcela nadbytečné. Má nejvýše význam didaktický pro klasickou lingvistickou typologii.

3. Strukturální rámec výkladu pádu. Tímto rámcem je jednoznačně strukturační proces základové větné struktury, jejích variantních prvků v mluveném nebo psaném textu. Pád je tu strukturačně organizačním principem z hlediska podavatele a interpretativně-identifikačním signálem z hlediska příjemce.

4. Zřetel, zda je pád věci slova, nebo věty. I tato otázka se zdá nadbytečná. V procesuálních, komunikativně orientovaných přístupech již slovo zdaleka není oním absolutním suverénem řeči, a to ani v sémantickém smyslu. Jeho význam je dán aktuálně způsobem užití, v potenciálním smyslu je význam definován jako limita možných užití. Pád slovo nepochybně přesahuje, neboť vše, co činí slovo slovem, je určeno ke konstitutivně-integrativnímu přesahování. Samostatná textotvorná platnost slova je specifickým, nikoli primárním a standardním jevem.

5. Otázka pojetí významu pádu. Jde i v nových podmínkách o závažný problém. Význam „pádového“ formému (především ve smyslu Sgallově, 1967) je dán aktuální referencí v procesu komunikace. Jeho jazykově potenciální hodnota je dána jako limita užití zjištěná na základě komunikativních testů chápaných v duchu klasického strukturalismu. Zbývá otázka potenciálního významu takové formy výrazu. Nezdá se účelně řešit, zda jde o význam gramatický či jiný. Klasické prostředky pádového pojmosloví jako celostní význam (*Gesamtbedeutung*), hlavní význam (*Hauptbedeutung*), základní význam (*Grundbedeutung*) měly řešit (a nikdy zcela uspokojivě nevyřešily) právě vztah mezi v nějakém smyslu stabilním, primárním významovým potenciálem a pluralitou platností výrazu v procesu aktuální komunikace. Je zřejmé, že funkční podstatu jevu zvaného pád lze uspokojivě vyložit ve výše uvedeném smyslu jako soubor relačních informací o funkci substantiva, který může být s úspěchem vyložen jako integrita vztahu mezi valencí a intencí slovesa, popř. slova s ním transpoziciálně či slovtvorně sdruženého, a způsobem, jakým se

substantivum či jeho funkční ekvivalent do valenčně-intenčního pole zapojuje.³ Lze se však – možná nad rámec nutnosti – pokusit o stanovení potenciálních sémantických preferencí spjatých s jednotlivými pádovými formami. Patrně by šlo o hodnoty pojmově nejbližší klasickému celostnímu významu. Má to však smysl pouze v jazycích s rozvinutým jmenným tvaroslovím, je to tedy typologicky vázáno. Vzniká tím jakási rekonstrukce vývojově prafenomenální sémantické struktury základové větné struktury, která může být na pozadí dnešní nesmírné plurality variant základových větných struktur počítována jako konfigurace v gramaticko-komunikativním smyslu popsat nesporně bez použití termínu pád, bez gramatické či syntaktické kategorie pádu. Naznačený způsob výkladu byl reprezentován v *Mluvnici češtiny 2* (1986) a ve stati Kořenského (1994). S ohledem na to, že *Mluvnice češtiny* zachovává tradiční gramatické pojmosloví jako výstavbový, kompoziční princip, je tam pojem pád zaveden, ale vyložen ve formě právě stručně reprodukované.

Jestliže je v této stati diskutována – pro někoho asi opět provokativní – otázka „zrušení“ klasického pojmu kategorie pádu v rámci procesuálně-komunikačních gramatik, je snad jasné, že to neznamená „zrušení“ pozornosti zaměřené na principy zapojení substantiva do větné a textové struktury. Naopak: jev zvaný tradičně pád substantiva je třeba velmi důkladně zkoumat (patrně i s využitím možnosti lingvistického experimentu) z hlediska perceptivních, identifikačních procedur příjemce. Funkční relevance pádového tvaru a celého pádového formátu je třeba systematicky zkoumat zvlášť v psané a zvlášť v mluvené spontánní komunikaci.

V této stati jsme chtěli na příkladu jednoho gramatického pojmu, jemuž bylo v klasické strukturalistické literatuře věnováno nemálo pozornosti, ilustrovat míru proměn, jimiž lingvistika v tomto století prochází. Podobné úvahy jsou nutné, má-li být gramatické myšlení po komunikativním obratu skutečně konzistentní a má-li postihovat svým procesuálně-komunikativním přístupem všechny dimenze produkce a percepce psané i spontánně mluvené komunikace.

3 Podrobnější byl v tomto smyslu a v návaznosti na pojetí pádu v *Mluvnici češtiny 2* pád substantiva vyložen ve stati Kořenského, 1994.

Jestliže jsme do těchto úvah zapojili reference ke klasickým lingvistickým pojmům – Jakobsonovým i jiných –, neznamená to nepochybně nic jiného než to, že jejich místo je pro nás v lingvistické přítomnosti, nikoli v uzavřené lingvistické historii.

Literatura

Běličová, H.

1982 *Sémantická struktura věty a kategorie pádu*. Praha.

Dutschbein, M.

1935 Bedeutung der Kasus im Indogermanischen. In: *Atti del III. Congresso internazionale dei lingvisti*. Roma.

Fillmore, Ch. J.

1968 The case for case. In: F. Bach – R. T. Harms (ed.): *Universals in Linguistic Theory*. New York, s. 3–96.

Groot de, A. W.

1956 Classification of CASE and uses of cases. In: *For R. Jakobson*. New York.

Hausenblas, K.

1958 *Vývoj předmětového genitivu v češtině*. Praha.

Hjelmslev, L.

1972 *La catégorie des cas (1935)*. 2. vyd. München.

Jakobson, R.

1931 *Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre*. TCLP, 4, Praha.

Kořenský, J.

1972 *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině*. Praha.

Kořenský, J.

1984 Zur pragmatischen Orientierung der gegenwärtigen Sprachwissenschaft. In: *Text and the Pragmatic Aspects of Language. Linguistica X*, Praha, s. 1–21.

Kořenský, J.

1994 Morfologické kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči a jazyku. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 81–89.

Kurylowicz, J.

1949 *Le probleme du classement des cas. Biuletyn Polskiego towarzyszstwa językoznawczego*, 9.

Miko, F.

1967 *Vázba sloves v slovenčine*. Bratislava.

Sgall, P.

1967 *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. Praha.

Skalička, V.

1950 Poznámky k teorii pádů. *Slovo a slovesnost*, 12, s. 134–151.

Uličný, O.

1984 *Instrumentál v struktuře české věty (Příspěvek k popisu a metodice výkladu pádového systému v češtině)*. Praha.

Slovo a slovesnost, 57, 1996, s. 212–217.

5 Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení

1 Metodologická situace současného lingvistického myšlení

Je všeobecně známou skutečností, že pluralita, šíře a metodologická komplikovanost současného lingvistického myšlení je značná, nepochybně je situace mnohem komplikovanější než v období předstrukturalistických způsobů myšlení i v době klasických strukturalismů. Dokonce ani není korektní mluvit o lingvistických způsobech myšlení, neboť tzv. lingvistický obrat v noetice humanitních věd způsobil, že současné lingvistické myšlení našlo a stále nalézá své podstatné zdroje nejen v matematice – jak tomu bylo již od 50. let – ale především ve filosofii, sociologii, psychologii, kognitivních vědách atp. Jinými slovy řečeno, řeč a jazyk již dávno není privilegovaným předmětem lingvistiky, a to s podstatnými důsledky pro tu část badatelských aktivit zabývajících se přirozeně řečovou komunikací, které se za lingvistiku sami považují, nebo které jsou za lingvistiku považovány.

1.1 Příčina pluralizace, metodologické komplikovanosti a rozmanitosti současného myšlení o jazyce a řeči – přesněji řečeno o přirozeně řečové komunikaci a jejích předpokladech – bývá spatřována v interdisciplinarizaci lingvistického myšlení. Nelze to ovšem chápat tak, že došlo po vlně imanentistických tendencí tíhnoucích k specifické, emancipované, nezávislé představě nejen o předmětu lingvistického zkoumání, ale i k programovému vytváření specifických metod (především fonologie), což bylo charakteristické zejména pro klasické strukturalismy, k další, protikladné vlně „vracející“ lingvistiku k interdisciplinaritě v jistém smyslu charakteristické pro předstrukturalistické období. Ve skutečnosti je interdisciplinarizace spíše důsledek již zmíněného příklonu humanitních věd k řeči a jejím předpokladům jako k privilegovanému předmětu zkoumání celé řady vědních oborů.

Skutečnost, že do lingvistických teorií pronikají způsoby myšlení, které nemají svůj původ v žádném z klasických lingvistických strukturalismů, ani

v matematické a generativní lingvistice let 50. a 60., bývá některými lingvisty vítána, jinými často velmi energicky odmítána. Argumentem odmítání je požadavek jakési čistoty, nezávislosti předmětu lingvistického zkoumání. Primárně se tedy neodmítají „nepřijatelné“ metody, ale „nepřijatelné“ představy o jazyce a řeči. Požaduje se závaznost langue-parolového chápání předmětu lingvistiky s dodatkem, že předmětem teoretického zájmu lingvistiky má být langue, a to pokud možno v klasické podobě. (Tím se poněkud komplikuje vztah k chomskyánskému období lingvistiky, tj. vztah k pojmu kompetence, neboť tento pojem je vlastní celé řadě „neklasických“ lingvistických disciplín, časově na jednom z prvních míst generativisticky inspirované psycholingvistice.)

Argumentem také bývá tvrzení, že lingvistika se má zabývat pouze gramatikou jazyka, a to právě ve smyslu klasicky chápaného langue. Pak je ovšem nepřijatelný široký způsob chápání gramatiky, jenž v podstatě ztotožňuje gramatiku s celým komplexem subjektivních i intersubjektivních předpokladů řečové činnosti. Má-li být řečeno, co není gramatika a nemá-li to být definováno prostým odkazem na nějaké zcela určité, metodologicky vázané, v podstatě tradiční pojetí gramatiky, nezbyvá, než se uchýlit k argumentaci sémiotické. V takových případech se setkáváme s tendencí považovat za gramatiku pouze to, co odpovídá sémiotickému konceptu syntaxe a za věci mimo gramatiku vše to, co má charakter sémantický a pragmatický a má tedy být zkoumáno např. ve vědě zvané sémantika nebo pragmatika. Ovšem každý, kdo sleduje vývoj lingvistických teorií po Chomského *Syntactic Structures*, každý kdo sleduje vývoj novodobých logických teorií musí nutně dojít k závěru, že takové pojetí gramatiky odsuzuje lingvistiku k tomu, aby se zabývala pouze fragmentem předpokladů řečové činnosti, nikoli těmito předpoklady jako strukturovaným, dynamickým celkem.

Dalším argumentem, který stanoví, co má a co nemá být pod termínem gramatika předmětem lingvistických zkoumání, je tvrzení, že do zorného pole studia mohou být v lingvistice zahrnuty pouze ty sémantické a pragmatické jevy, které mají „ustálené“ vyjadřovací, výrazové prostředky – sémioticky řečeno mají vysoce pravděpodobné způsoby syntaktické manifestace. Vzhledem k typologickým diferencím mezi jazyky je ovšem značně obtížné obecně stanovit, co je a co není v jednotlivých jazycích v tomto smyslu gramatikalizováno.

Lze proto učinit závěr, který činí procesuální gramatika, že gramatikou, tedy předmětem zájmu lingvistických zkoumání, je celý komplex předpokladů řečového chování, nikoli nějak apriorně vymezený fragment těchto předpokladů. Pak ovšem je třeba zároveň otevřít dveře všem přístupům k řeči a jejím předpokladům, jak je dnešní noetická situace v oblasti humanitních věd přináší. Nejde tedy o to, co je a co není lingvistický přístup k řeči a jejím předpokladům, jde o to, co přináší potřebné, nové, relevantní informace bez ohledu na „vědní původ“. Nejde tedy o to, řešit otázku, co patří a co nepatří do lingvistiky, ale o to, co přispívá k poznání příslušných komunikačních procesů.

1.2 Pripustíme-li, že současnému lingvistickému myšlení neprospívá snaha nějak limitovat „přípustné“ poznávací metody, restringovat pojem gramatiky, pak se nabízí otázka, zda v rámci plurality poznávacích postojů k řeči a jejím předpokladům lze vysledovat nějaké vývojové tendence, které by byly vlastní a společné teoriím formálním, explicitním, psycholingvistickým, sociolingvistickým, pragmalingvistickým apod.

Domnívám se, že takové tendence vysledovat lze a že jsou založeny právě na těch vlastnostech, které byly v oddíle 1 označeny za charakteristické pro procesuální gramatiku. Je to: a) orientace na řečový proces jako vlastní cíl zkoumání, b) požadavek na překonání odlišných postupů při modelaci procesů řeči a předpokladů k řeči, c) důsledně dialektické, interdependentní chápání vztahů řeči a jejich předpokladů, d) důsledný funkcionalismus spočívající v uplatnění zásady, že „gramatickou existenci“ mají pouze ty jevy, které se jako funkčně relevantní projevují v produkci a percepci řeči.

Naposled uvedená zásada je velmi významná a vyžaduje další komentář. Je nepochybné, že soubor předpokladů produkce a percepcie řeči není „nic jiného“ než „zařízení“, které komunikantům umožňuje „vtěsnat“ strukturně nesmírně komplikovaný, mnohodimenzionální mentální obraz světa jako předmětu řeči do linearity textu. Tato „geometrická“ redukce se uskutečňuje v dvojím smyslu: především tak, že podavatel redukuje, transformuje strukturálně nesmírně složitý mentální obraz referovaného světa (univerza) do lineární podoby, a musí to vykonat tak, aby příjemce byl schopen rekonstruovat z lineární posloupnosti výrazových signálů „srovnatelný, aproximativní“ mentální obraz světa (univerza).

Vše, co tuto reduktivní transformaci do linearitě a adekvátní rekonstrukci této linearitě do její „původní“ podoby umožňuje, je gramatikou. Jinými slovy – gramatik musí umět vyloužit signifikantní řetězce výrazových signálů v linearitě textu, ať jsou formálně jakkoli jednoduché a vysoce pravděpodobné, nebo naopak formálně jakkoli komplikované a pravděpodobnostně „slabší“.

2. Aby mohla být tato teoretická tvrzení považována za přesvědčivá, pokusím se je konfrontovat s myšlenkami, které pocházejí z různých, nebo alespoň nikoli totožných oblastí lingvistického myšlení.

Všimněme si – a připusťme, že snad i poněkud nahodile¹ – novějších tendencí chomskyánského gramatického myšlení a konfrontativně pak úvah o vztahu formy a funkce R. de Beaugranda a úvah o vztazích formální a funkční lingvistiky F. J. Newmayera.

2.1 Newmeyer (2002) liší jednak autonomii gramatiky (přičemž gramatikou rozumí strukturální systém obsahující principy vztahů mezi zvuky a významy), jednak autonomii syntaxe, přičemž syntaktická pravidla se chápou jako imanentní systém, jenž nepředstavuje referenci k významu, diskurzu, nebo k užívání jazyka. V obou těchto případech mluví pak o formalistické nebo generativní orientaci. Konstatuje však, že i funkcionalismus, jenž mimo jiné ztotožňuje s Mathesiovskou inspirací ve vyústění v pracích Sgalla, Hajičové a Panevové, je vlastní akceptace principu autonomie gramatiky. Za těchto okolností pak řeší otázku kompatibility autonomie syntaxe a funkcionalismu. Dochází ke zjištění, že autonomie syntaxe – podle něho právem předpokládaná formálním přístupem – nevyklučuje vliv užívání jazyka na vlastnosti gramatiky.

2.2 Provedme nyní určitou terminologickou operaci, která zajistí konceptuální ekvivalenci s aparátem užívaným na počátku tohoto textu. Je zcela zřejmé, že jde o otázku kompatibility langueového předpokladu v jeho důsledně instrumentalistické variantě s alespoň „mírným“ funkcionalismem, jenž např. v klasické pražské podobě modeloval působení řečových procesů, parole (užívání jazyka, diskurzu) v podobě „zpětného“ působení řečové činnosti na apriorní a v zásadě se imanentně (tedy autonomně) organizující systém jako jakýsi „ohlas“

1 Prosím, aby čtenář tuto nahodilost omluvil skutečností, že vybrané stati byly publikovány na stránkách Slova a slovesnosti, a jsou tedy v plném znění snadno dostupné.

systému na jeho vnější funkce. Konceptuálně se tu uplatnily pojmy jako terapeutické změny, opozice příznakovosti a bezpříznakovosti a jako důsledek v rámci systému princip centra a periferie. Z toho je zřejmé, že výše vyložené zásady procesuálního modelování představují důsledný funkcionalismus, právě provedená rekapitulace klasické pražské koncepce otevřenou cestu k důslednému funkcionalismu, zatímco Newmeyerova úvaha klade samu otázku možnosti kompatibility instrumentalisticky chápaného langueového apriorismu a funkcionalismu. Procesuální teorie pak je důsledným funkcionalismem, jenž obrací „řád věcí“ ve prospěch parole, řečové činnosti, diskurzu, významu a v tomto smyslu také ve prospěch každé původní příznakovosti, perifernosti.

2.3 Pokusme se nyní podobně zrekonstruovat metodologický invariant nesmírně dramatické historie chomskyánského modelu v limitách od klasického „syntaktismu“ až po relativně současný minimalismus.

2.3.1 Vývoj chomskyánského myšlení je v tomto rozmezí složitý, na této složitosti se nepochybně podílí i vědní obdoba „tržních mechanismů“, která pro udržení pozornosti vyžaduje periodické obměny dizajnu teorií. Z našeho hlediska je ovšem podstatné něco jiného: jisté je, že posloupnost teorií nesoucí označení např. standardní teorie, rozšířená standardní teorie, teorie principů a parametrů (teorie řízenosti a vázání, teorie bariér, minimalismus) mají své konstanty, chceme-li noetické univerzálie, a své proměnné. Pro nás pak jsou v této chvíli podstatné právě ony konstanty. Lze soudit,² že těmito konstantami jsou:

Předmětem generativní (chomskyánské) gramatiky je jazyková kompetence jako abstraktní jazykový systém, u něhož se předpokládá univerzalita a vrozenost, přičemž univerzální gramatika založená na formalizovatelných aplikacích binárních parametrů je množina zákonitostí, principů a parametrů.

Různost jazyků je dána růzností realizace komplexu univerzálních principů a parametrů. Pevnou součástí této koncepce je již výše zmíněná autonomie syntaxe, kterou je třeba chápat jako nezávislost jazykového systému na „jazykově externích faktorech“.

2 Soudím, že v našich souvislostech je obsah stati L. Veselovské (2001) velmi výstižný, proto příslušné závěry přijímám jako východisko dalších úvah.

Třebaže zejména pokud jde o sémantiku a pragmatiku, jsou značné potíže jejich „odstínění“ od sémiotických faktorů, se kterými chomskyánské teorie v rámci svých modelů pracují, patří vše, co souvisí s užíváním jazyka, někam jinam, do samostatných jiných vědních oborů, než je lingvistika. (Tady je zřetelná korespondence s eliminačními postoji, o kterých jsem se zmínil v 2.1.) Kategoričnost tohoto postoje v našich souvislostech znamená, že působení performance, diskurzu, řečové činnosti atp. na „jazyk“ není v takto pojatých teoriích ani předpokládáno, tím spíše není předmětem modelačních aktivit, může však být předmětem zkoumání jiných věd, aniž by ovšem výsledky dosažené těmito vědami měly nebo mohly mít nějaký vliv na lingvistické teorie *sensu stricto*.

2.3.2 Je tedy zřejmé, že – za předpokladu platnosti těchto zmíněných konstant – zařazuje se jakákoli fáze chomskyánských teorií do té třídy teorií, které jsou na opačném pólu než procesuální gramatiky, zatímco výše uvedené postoje Newmayerovy – přes skutečnost, že chomskyánská východiska v principu respektují – ve jménu funkcionalismu je činí předmětem relativizující diskuse. Platí-li uvedené chomskyánské konstanty, pak je zřejmé, že existuje jakýsi obecný konflikt langueového, kompetenčního, syntaktického, gramatického apriorismu na jedné straně a funkcionalismu na straně druhé, jehož póly jsou univerzalizmus a princip vrozenosti (obojí nedotknutelné procesy aktuální řeči, parole, diskurzem atd.) a mezní funkcionalismus podřizující každý apriorismus jazyka, každý instrumentalismus faktické i modelačně-teoretické priority řeči před jazykem.

2.3.3 Naskytá se otázka, zda přes důsledný apriorismus není motivem proměn chomskyánských teorií právě konflikt s funkcionalismem. Tato otázka musí v našich souvislostech zůstat stranou, pouze poznamenám, že odpověď na ni by bylo třeba hledat tam, kde se odehrává konflikt apriorismu se sémantickou a pragmatickou dimenzí – tedy např. ve vývoji chomskyánských názorů na lexikon, v oblasti pojmu logická forma chápaného ve smyslu modelově kompatibilní formální sémantiky v 70. letech. (Srov. též interpretativní modul logické formy, modul teorie pádů, modul teorie „tematických vztahů“ apod.) I před zevrubnějším prozkoumáním této otázky však soudím, že dynamické faktory chomskyánských teorií jsou uvedeným konstantám natolik věrné, že jejich proměny jsou motivovány tendencemi modelační ekonomie (to je zcela patrné u minimalismu),

řešením teoretické vícekolejnosti a řešením teoreticko-formulačních rozporů, tedy jde o motivy ryze epistemické a v tomto smyslu skutečně „dizajnové“.

3. Zamysleme se na závěr nad myšlenkami Beaugrandeovými, 1994. Nejprve je nutná jejich stručná reprodukce.

Autor např. soudí, že není žádoucí striktně rozlišovat jevy gramatické a jevy (lexikálně) sémantické, stejně tak jako není žádoucí vést striktní hranici mezi gramatickými pravidly (omezeními) a sociálními normami včetně faktorů etiketních a emotivních. Neshledává vhodným nadále axiomatizovat princip rovnového, komponentového modelu jazyka. Shledává žádoucím potřebu opustit langue-parolovou dichotomii, principy formální a funkční je třeba interpretovat spíše v jejich jednotě než odděleně. Výklady by se neměly omezovat „přísně“ lingvisticky, budoucí gramatiky by měly být koncipovány nikoli univerzalisticky, nýbrž se zřetelem k dílčím, specifickým cílům, funkční popis je možné ukončit teprve tehdy, až poskytne relevantní a netriviální vhled do praxe diskurzu, formalizovatelnost uskutečnitelná pomocí dosavadních a dostupných aparátů nemůže být kritériem zavádění pojmů do teorie a konečně fakta řeči, diskurzu, komunikace se musejí stát předmětem teoretické formulace v maximálně autentické podobě.

Bez dlouhého rozboru je myslím nepochybné, že tyto postoje jsou velmi blízké pozicím procesuálních gramatik, které byly prezentovány v základních rysech v letech 1988–1994. Důležité přitom je, že Beaugrande rovněž vychází z klasicky strukturalistických a formálně-generativistických východisek (srov. jeho rekonstrukce a kritika tzv. u.s.a. modelů, jeho kritika metody tzv. zmrzlých ostrovů při konstrukci gramatik, kritika ontologizace modelů a teorií aj.). Beaugrandeova stanoviska představují zcela zřetelně úspěšnou cestu ke skutečnému a důslednému funkcionalismu, a to i přesto, že jim lze vytýkat např. nežádoucí modelový paralelismus důsledně funkčního teoretického myšlení právem kritizovaným schémátům u.s.a. modelů.

4. Výše uskutečněná sonda do možností současného gramatického myšlení dovoluje potvrdit východiska této stati následujícími závěry:

4.1 Přes složitou pluralitu současných způsobů myšlení o řeči, diskurzu, řečové činnosti, verbální komunikaci a jejich předpokladech lze konstatovat, že

rozmanité způsoby tohoto myšlení jsou rozprostřeny na ose s krajními body „absolutní“ formalismus – „důsledný“ funkcionalismus se zřetelným přechodným pásmem.

4.2 Toto rozložení lze chápat jednak „staticky“, jednak „dynamicky“. Statické chápání předpokládá, že jde o paralelní vývoj „jednotlivých bodů“ osy, tedy jednotlivých teorií v jejím rámci umístěných, zatímco dynamické chápání předpokládá, že jde o vývoj od formalismu k funkcionalismu a že tento vývoj znamená cestu k zvyšování explanační síly teorií řeči a jejich předpokladů. Aby tento proces byl skutečně úspěšný, je třeba hledat takové formální, explicitní noetické prostředky, které budou schopny racionálně vyjádřit poznatky důsledně funkcionalistických teorií. Kdyby tomu tak nebylo, znamenala by cesta od „absolutního“ formalismu k „důslednému“ funkcionalismu nežádoucí cestu od racionalismu k ne-racionálním spekulacím a tedy mimo rámec vědy. Kdybychom však ve jménu dosaženého stupně modelačních procedur trvali na petrifikaci absolutního formalismu, znamenalo by to ustrnout v poznání řeči a jejich předpokladů ve prospěch brilantních formálních cvičení při zmrazení (frozíng) noetických východisek lingvistiky.

Literatura

Beaugrande, R. de

1994 Function and Form in Language Theory and Research: The Tide Is Turning. In: *Functions of Language* 1/2, 163–200.

Kořenský, J.

1998 *Proměny myšlení o řeči*. Praha.

1997 Kam se vlna obrací aneb nikoli anti-Beaugrande. *Slovo a slovesnost*, 58, s. 165–173.

Newmayer, F.J.

2002 Formal linguistic and functional explanation: Bridging the gap. *Slovo a slovesnost*, 63, s. 81–97.

Veselovská, L.

2001 Od bariér k minimalismu: Některé aspekty poslední vývojové změny chomskyánského modelu jazyka. *Slovo a slovesnost*, 62, s. 274–292.

Slovo a slovesnost, 64, 2003, s. 1–7.

6 Od deskriptce k explanaci v procesuálním modelování řeči

Jak již jsem při jiných příležitostech¹ vyložil, lze procesuální modelování řeči ve stručnosti charakterizovat následujícím způsobem:

1. Procesuální modelování řeči chápe předpoklady k řeči, k její produkci a percepci v zásadě neinstrumentalisticky, tj. akcentuje moment vytváření, do-
tváření, funkčního modifikování vyjadřovacích způsobů na úkor tradiční před-
stavy o tzv. užívání nějak více méně fixních vyjadřovacích prostředků ze strany
komunikantů. Řeč je spíše prostředím, podmínkou, do značné míry i limitou
sémiotických aktivit.

2. Komunikace je aktuální sémiotická interakce. Jde o proces formace mno-
hodimenzionálních představ mluvčího o „vnějším“ a „vnitřním“ světě, které jsou
lineárně formovány takovým způsobem, aby recipient byl schopen na tomto zá-
kladě v nějakém smyslu ekvivalentní interpretační rekonstrukce „obrazu“ světa,
jež je referován mluvčím. Tato sémiotická interakce se uskutečňuje v zájmu
oné ekvivalentní interpretace na základě sociálních a sémiotických norem, v je-
jichž rámci jsou tzv. jazykové, řečové normy specifickou, do příslušného celku
norem integrovanou, zejména v obsahovém smyslu nesnadno konturovatelnou
podmnožinou.

3. V komplexu věd o lidském sémiotickém reagování se zřetelem především
k verbální komunikaci je třeba spatřovat zvláštní poslání lingvistiky v soustav-
ném zkoumání výrazové „vnější“ stránky řeči, ovšem se stálým zřetelem ke způ-
sobům jejich funkčně systémové integrace do celku sociálních a sémiotických
norem.

1 Kořenský, J.: K procesuálnímu modelování řečové činnosti. *SaS* 48, 1987, s. 177; Kořenský, J.: Obecná teorie interpretačních procesů a řečová komunikace. *SaS* 49, 1988, s. 131; Kořenský, J.: Procesuální gramatika a linearita textu. In: Kořenský, J.: Teoretická jazyko-
věda a komunikačně orientovaný výzkum řeči. *SaS* 53, 1992, s. 97; Kořenský, J.: Reinter-
pretace tradičních gramatických kategorií z hlediska procesuální gramatiky mluvčího. In:
Anafora w strukturze textu. Warszawa 1996; Kořenský, J.: Kam se vlna obrací aneb nikoli
anti-Beaugrande. *SaS* 58, 1997; Kořenský, J.: Procesuální gramatika v kontextu součas-
ných tendencí lingvistického myšlení. *SaS* 64, 2003, s. 1.

4. Procesuální přístup předpokládá a vyžaduje, aby proces aktuálních sémiotických interakcí včetně struktury předpokladů k řeči a textu byl odděleně re-konstruován, modelován jako „gramatika“ podavatele a „gramatika“ příjemce. „Gramatika“ společná podavateli i recipientu vzniká až jako akt vysoce náročné strukturně modelační integrace obou „gramatik“. Text je v daných souvislostech chápán především jako proces „svého“ vzniku v reálném čase a prostoru (se zřetelem k podavateli) i jako proces rozumění textu, jako interpretativní dešifrování v reálném sociálněpsychologickém čase a prostoru (se zřetelem k recipientovi).

5. Promítneme-li zásady procesuálního modelování na pozadí např. pražského strukturalismu, pak je třeba zdůraznit toto:

Proces řeči, procesuálně pojatý text ve výše uvedeném smyslu je nejen tzv. materiálem, ale teoreticky cílovým objektem. Jazykové, languové předpoklady řečové činnosti jsou nazírány jako integrální součást procesu řečové činnosti, jako vytvářivý a vytvářený předpoklad řečové činnosti, který je třeba modelovat systémově jednotným způsobem s aktuální řečovou činností. Proces řečové činnosti vytváří text a je podmiňován potenciálem řečové tvořivosti i perceptibility, který je řečovou činností nepřetržitě dotvářen a rozvíjen.

6. Nejen řeč, ale i tzv. jazyk je procesuální kontinuum, což předpokládá důslednou aplikaci funkčního principu. Tradiční abstrakční, statizující jednotkovité teoretické postupy musejí být odmítnuty. Roste naopak význam takových pojmových prostředků, které ve strukturalistické tradici druhotně dynamizovaly původně statické, vysoce abstrakční, ostře diferenciační představy o prvcích systému jazyka. Roste tedy význam takových pojmů, jako jsou terapeutické změny, vnější příčiny terapeutických změn, příznakové užití prostředku, neutralizace protikladů (tedy procesy směřující z řeči do jazyka) nebo pružná stabilita systému (důsledek procesů směřujících z řeči do jazyka). Tyto teoremy vždy nejlépe postihovaly charakter řeči a jejích předpokladů, neboť jako by sekundárně uchopovaly kontinuální dynamiku řeči a jejích předpokladů. Právě teprve na pozadí kontinuální dynamiky je třeba rozumět každé stabilitě, neutralitě, bezpříznakovosti. Každá stálost, systémová stabilita a tedy i systémová uzavřenost, každá diskřétnost jednotky není nic jiného než relativně vysoká míra pravděpodobnosti, že právě takto bude daná kvalita, daný faktor v řeči fungovat.

To nemění nic na skutečnosti, že řečové faktory s vysoce pravděpodobnostní (a takto tedy stabilní) charakteristikou vazby forma – funkce jsou klíčovým předpokladem dorozumění. Důsledně dynamické modelační prostředky však umožní jako stabilní faktory vnímat právě jen ty, které takové skutečně jsou, nikoli i ty, u nichž se pomocí určitých teoretických nástrojů daří ještě stabilní, statizující výklad uplatnit.

7. V daném kontextu je třeba osvětlit, co je to gramatika. Gramatikou v širším smyslu je celý komplex předpokladů řečového chování, který zaručuje, že multidimenzionální strukturace referovaného světa bude podavatelem zakódována do linearity textu a zároveň zaručuje, že tuto linearitu bude recipient s to dekodovat do sémanticky ekvivalentní multidimenzionality svého rozumění. Gramatikou v užším smyslu lze rozumět všechny ty faktory, které vykazují vysoké pravděpodobnostní charakteristiky vazby forma – funkce.

8. Je třeba také připomenout, jak by měly vypadat celkově práce, které by svou vědní funkcí odpovídaly tradičním vědeckým gramatikám, tedy gramatikám, které – zatím ponechme stranou jejich metodologické aparáty – aspirují na úplnou prezentaci předpokladů přirozeně řečového diskurzu. Je zřejmé, že by šlo o prezentaci způsobů chování podavatele a příjemce při produkci a recepci textu. Mechanismy „řešení úloh“ ve vztazích forma – funkce a funkce – forma by měly podobu pravděpodobnostních charakteristik tohoto interaktivního chování. Gramatika bude tedy konstruována od vztahu sdělovacích aktivit a aktů rozumění, porozumění a chápání. V tomto smyslu bude mít – pochopitelně strukturně kompatibilní – složku podavatele i příjemce. Toto interaktivní chování musí mít i z hlediska prezentace charakter sémiotické interakce, jejíž struktura je dána jednotně modelovanou interdependencí záměrů, cílů, strategií a anticipací (expektací) komunikantů. V tomto smyslu půjde o prezentaci herní. Z „kompozičního“ hlediska – tradičně formulováno – by výklad postupoval od globálního textu, přes morfosyntax až po formální morfologii a fonologii. Jednotlivé faktory budou ovšem umísťovány v rámci výkladů důsledně podle svých funkčních charakteristik. V důsledku toho se rozpadnou tradiční rovinové a kategoriální celky

ve prospěch vzniku celků nových.² Slovní zásoba by byla „rozpuštěna“ podle skutečných funkčních vlastností slovních druhů a jejich gramatických prostředků. Právě v tomto smyslu bude tedy prezentačně popřen konstrukční postup tzv. rovinového modelu, stejně jako bude popřeno jednotkové myšlení opírající se v zásadě o paralelistické bilaterální pojetí diskrétního znaku. Gramatika bude mít charakter prezentace sítí sémiotických interakcí jako soustavy sociálních norem týkajících se řečového chování včetně zejména pro mluvenou komunikaci obligatorních neverbálních faktorů. Nebude to ovšem „pouhá“ lingvistika parole, ani pouhá stylistika či syntax textu, neboť bude zahrnovat všechny tradičně evidované systémové údaje, ovšem v podobě procesuální interpretace. Dojde tak k reinterpretaci gramatických kategorií, slovníku atd.

9. Zbývá vyjádřit se k otázce, kde hledat modelační prostředky procesuálního pojetí řeči. Je to otázka zásadní, přitom otevřená. V této chvíli lze pouze říci, že noetickým prostorem, v němž se bude toto hledání uskutečňovat, je obecná teorie systémů od jejich holistických a bartalanffiovských východisek, přes obecnou teorii informace, až po současné teorie věd o komplexitě včetně poznatků teorií termodynamiky a s nimi spjatých teorií deterministického chaosu. Nelze se však vyhnout „racionálnímu dořešení“, či důsledné racionální interpretaci principu hernosti jako principu, který pochází ze vzájemně různých filosofických zdrojů, ale musí se stát ve své neobrazné platnosti integrujícím prezentačním principem.

10. Na závěr je žádoucí charakterizovat vztah termínů popis a explanace.

Tradiční i strukturalistická lingvistika zpravidla charakterizovala své postupy jako popis jazyka ve smyslu langue na základě pozorování parole, textů, korpusů. Jde tedy o popis hypoteticky předpokládaného objektu, který nelze podrobit přímému empirickému pozorování. Naproti tomu procesuální model je modelem chování a v tomto smyslu jde o explanace tohoto chování.

Jazyk a komunikácia v súvislostiach I. Zost. Juraj Dolník.
Univerzita Komenského, Bratislava, 2005, s. 5–9.

2 Srov. již obecné výklady jednotlivých slovních druhů v *Mluvnici češtiny*, 2. Viz i v pozn. 1 uvedená práce týkající se reinterpretace gramatických kategorií.

7 Slovník a gramatika (zvl. morfologie) v emergentních a procesuálních modelech

Procesuální modelování řeči chápe předpoklady k řeči, k její produkci a percepci v zásadě neinstrumentalisticky, tj. akcentuje moment vytváření, dotváření, funkčního modifikování vyjadřovacích způsobů na úkor tradiční představy o tzv. užívání nějak více méně fixních vyjadřovacích prostředků ze strany komunikantů. Řeč je spíše prostředím, podmínkou, do značné míry i limitou sémiotických aktivit.

Komunikace je aktuální sémiotická interakce. Jde o proces formace mnohodomenzionálních představ mluvčího o „vnějším“ a „vnitřním“ světě, které jsou lineárně formovány takovým způsobem, aby recipient byl schopen na tomto základě v nějakém smyslu ekvivalentní interpretační rekonstrukce „obrazu“ světa, jenž je referován mluvčím. Tato sémiotická interakce se uskutečňuje v zájmu oné ekvivalentní interpretace na základě sociálních a sémiotických norem, v jejichž rámci jsou tzv. jazykové, řečové normy specifickou, do příslušného celku norem integrovanou, zejména v obsahovém smyslu nesusnadno konturovatelnou podmnožinou.

V komplexu věd o lidském sémiotickém reagování se zřetelem především k verbální komunikaci je třeba spatřovat zvláštní poslání lingvistiky v soustavném zkoumání výrazové „vnější“ stránky řeči, ovšem se stálým zřetelem ke způsobům jejich funkčně systémové integrace do celku sociálních a sémiotických norem.

Procesuální přístup předpokládá a vyžaduje, aby proces aktuálních sémiotických interakcí včetně struktury předpokladů k řeči a textu byl odděleně rekonstruován, modelován jako „gramatika“ podavatele a „gramatika“ příjemce. „Gramatika“ společná podavateli i recipientu vzniká až jako akt vysoce náročné strukturně modelační integrace obou „gramatik“. Text je v daných souvislostech chápán především jako proces „svého“ vzniku v reálném čase a prostoru (se zřetelem k podavateli) i jako proces rozumní textu, jako interpretativní

dešifrování v reálném sociálněpsychologickém čase a prostoru (se zřetelem k recipientovi).

Promítneme-li zásady procesuálního modelování na pozadí např. pražského strukturalismu, pak je třeba zdůraznit toto:

Proces řeči, procesuálně pojatý text ve výše uvedeném smyslu je nejen tzv. materiálem, ale teoreticky cílovým objektem. Jazykové, languové předpoklady řečové činnosti jsou nazírány jako integrální součást procesu řečové činnosti, jako vytvářivý a vytvářený předpoklad řečové činnosti, který je třeba modelovat systémově jednotným způsobem s aktuální řečovou činností. Proces řečové činnosti vytváří text a je podmiňován potenciálem řečové produktivity a tvořivosti i perceptibility, který je řečovou činností nepřetržitě dotvářen a rozvíjen.

Nejen řeč, ale i tzv. jazyk je procesuální kontinuum, což předpokládá důslednou aplikaci funkčního principu. Tradiční abstrakční, statizující jednotkotvorné teoretické postupy musejí být odmítnuty. Roste naopak význam takových pojmových prostředků, které ve strukturalistické tradici druhotně dynamizovaly původně statické, vysoce abstrakční, ostře diferenciací představy o prvcích systému jazyka. Roste tedy význam takových pojmů, jako jsou terapeutické změny, vnější příčiny terapeutických změn, příznakové užití prostředku, neutralizace protikladů (tedy procesy směřující z řeči do jazyka) nebo pružná stabilita systému (důsledek procesů směřujících z řeči do jazyka). Tyto teorémy vždy nejlépe postihovaly charakter řeči a jejích předpokladů, neboť jakoby sekundárně uchopovaly kontinuální dynamiku řeči a jejích předpokladů. Právě teprve na pozadí kontinuální dynamiky je třeba rozumět každé stabilitě, neutralitě, bezpříznakovosti. Každá stálost, systémová stabilita a tedy i systémová uzavřenost, každá diskretnost jednotky není nic jiného než relativně vysoká míra pravděpodobnosti, že právě takto bude daná kvalita, daný faktor v řeči fungovat. To nemění nic na skutečnosti, že řečové faktory s vysoce pravděpodobností (a takto tedy stabilní) charakteristikou vazby forma – funkce jsou klíčovým předpokladem dorozumění. Důsledně dynamické modelační prostředky však umožní jako stabilní faktory vnímat právě jen ty, které takové skutečně jsou, nikoli i ty, u nichž se pomocí určitých teoretických nástrojů daří ještě stabilní, statizující výklad uplatnit.

V daném kontextu je třeba osvětlit, co je to gramatika. Gramatikou v širším smyslu je celý komplex předpokladů řečového chování, který zaručuje, že multidimenzionální struktura referovaného světa bude podavatelem zakódována do linearity textu a zároveň zaručuje, že tuto linearitu bude recipient sto dekodovat do sémanticky ekvivalentní multidimenzionality svého rozumění. Gramatikou v užším smyslu lze rozumět všechny ty faktory, které vykazují vysoké pravděpodobnostní charakteristiky vazby forma – funkce.

Je třeba také připomenout, jak by měly vypadat celkově práce, které by svou vědní funkcí odpovídaly tradičním vědeckým gramatikám, tedy gramatikám, které – zatím ponechme stranou jejich metodologické aparáty – aspirují na úplnou prezentaci předpokladů přirozeně řečového diskurzu. Je zřejmé, že by šlo o prezentaci způsobů chování podavatele a příjemce při produkci a recepci textu. Mechanismy „řešení úloh“ ve vztazích forma – funkce a funkce – forma by měly podobu pravděpodobnostních charakteristik tohoto interaktivního chování. Gramatika bude tedy konstruována od vztahu sdělovacích aktivit a aktů rozumění, porozumění a chápání.

V tomto smyslu bude mít – pochopitelně strukturně kompatibilní – složku podavatele i příjemce. Toto interaktivní chování musí mít i z hlediska prezentace charakter sémiotické interakce, jejíž struktura je dána jednotně modelovanou interdependencí záměrů, cílů, strategií a anticipací (expektací) komunikantů. V tomto smyslu půjde o prezentaci herní. Z „kompozičního“ hlediska – tradičně formulováno – by výklad postupoval od globálního textu, přes morfosyntax až po formální morfologii a fonologii. Jednotlivé faktory budou ovšem umístovány v rámci výkladů důsledně podle svých funkčních charakteristik. V důsledku toho se rozpadnou tradiční rovinové a kategoriální celky ve prospěch vzniku celků nových. Slovní zásoba by byla „rozpuštěna“ podle skutečných funkčních vlastností slovních druhů a jejich gramatických prostředků. Právě v tomto smyslu bude tedy prezentačně popřen konstrukční postup tzv. rovinového modelu, stejně jako bude popřeno jednotkové myšlení opírající se v zásadě o paralelistické bilaterální pojetí diskrétního znaku. Gramatika bude mít charakter prezentace sítí sémiotických interakcí jako soustavy sociálních norem týkajících se řečového chování včetně zejména pro mluvenou komunikaci obligatorních neverbálních faktorů.

Nebude to ovšem „pouhá“ lingvistika parole, ani pouhá stylistika či syntax textu, neboť bude zahrnovat všechny tradičně evidované systémové údaje, ovšem v podobě procesuální intepretece. Dojde tak k reinterpetaci gramatických kategorií, slovníku atd.

Zbývá vyjádřit se k otázce, kde hledat modelační prostředky procesuálního pojetí řeči. Je to otázka zásadní, přitom otevřená. V této chvíli lze pouze říci, že noetickým prostorem, v němž se bude toto hledání uskutečňovat, je obecná teorie systémů od jejich holistických a bartalanffiovských východisek, přes obecnou teorii informace, až po současné teorie věd o komplexitě včetně poznatků teorií termodynamiky a s nimi spjatých teorií deterministického chaosu. Nelze se však vyhnout „racionálnímu dořešení“, či důsledné racionální interpretaci principu hernosti jako principu, který pochází ze vzájemně různých filosofických zdrojů, ale musí se stát ve své neobrazné platnosti integrujícím prezentačním principem.

Zde prezentované procesuální gramatice jsou v mezinárodním kontextu paralelní gramatiky emergentní, o kterých např. v českém kontextu píše R. Čech (zejména 2005). Jde zejména o práce Hopperovy (zejména P. Hopper (1987), popř. společné práce Hopperovy a Thompsonovy. V kontextu diskusí mezi tzv. formalisty a funkcionalisty, srov. literatura u Čecha (2005), kde jde především o polemiku s Newmeyerovým „Grammar is grammar and usage is usage“ se formovala a formuje pozitivní negace L – P hypotézy a z toho plynoucí neinstrumentalistický vztah mezi systémem a užitím. – Velmi blízko k procesuálním gramatikám má koncepce R. de Beaugrandova (zejména Beaugrande 1994, 1996) Kořenský 1997. Autor např. soudí, že není žádoucí striktně rozlišovat jevy gramatické a jevy (lexikálně) sémantické, stejně tak jako není žádoucí vést striktní hranici mezi gramatickými pravidly (omezeními) a sociálními normami včetně faktorů etiketních a emotivních. Neshledává vhodným nadále axiomatizovat princip rovinového, komponentového modelu jazyka. Shledává žádoucím potřebu opustit language-parolovou dichotomii, principy formální a funkční je třeba interpretovat spíše v jejich jednotě než odděleně. Výklady by se neměly omezovat „přísně“ lingvisticky, budoucí gramatiky by měly být koncipovány nikoli univerzalisticky, nýbrž se zřetelem k dílčím, specifickým cílům, funkční popis je možné ukončit teprve tehdy, až poskytne relevantní a netriviální vhlad do praxe

diskurzu, formalizovatelnost uskutečnitelná pomocí dosavadních a dostupných aparátů nemůže být kritériem zavádění pojmů do teorie a konečně fakta řeči, diskurzu, komunikace se musejí stát předmětem teoretické formulace v maximálně autentické podobě.

Bez dlouhého rozboru je myslím nepochybné, že tyto postoje jsou velmi blízké pozicím procesuálních gramatik, které byly prezentovány v základních rysech v letech 1987–1994. Důležité přitom je, že Beaugrande rovněž vychází z klasicky strukturalistických a formálně-generativistických východisek (srov. jeho rekonstrukce a kritika tzv. u.s.a. modelů, jeho kritika metody tzv. zmrzlých ostrovů při konstrukci gramatik, kritika ontologizace modelů a teorií aj.). Beaugrandeova stanoviska představují zcela zřetelně úspěšnou cestu ke skutečnému a důslednému funkcionalismu, a to i přesto, že jim lze vytýkat např. nežádoucí modelový paralelismus důsledně funkčního teoretického myšlení právem kritizovaným schémátům u.s.a. modelů.

Pozn.: Text nebyl publikován v tištěné podobě

III

1 Slovo hra jako obrazné vyjádření a jako základní koncept v teoriích řeči

V průběhu dvacátého století dochází ke zřejmému nárůstu slova *hra* (a jeho slovo-
tvorných, slovnědruhových variant) při výkladech řeči, komunikace a sociálních
vztahů.

V souvislosti s tím musí být položena otázka, zda rostoucí frekvence tohoto
slova je důsledkem rostoucí relevance konceptů tímto slovem reprezentovaných,
nebo naopak, tedy zda jde spíše jen o obrazné užívání slova *hra*, které vyvolává
dojem, že jde o nově se vytvářející noetické pozice.

Uvedené otázky je třeba začlenit nejprve do širšího rámce. Začnu konstato-
váním známého faktu, že nejen filosofování, ale vůbec noetika v oblasti huma-
nitních věd období tzv. postmoderny obsahuje četná znamení negace: je řečeno
ne dualitě subjektu a objektu, *ne* racionalitě v té podobě, jak se utvářela v post-
karteziánském a postkantovském evropském myšlení, *ne* sémiotice postavené na
principu reprezentace, *ne* každému řádu (struktuře, systému), *ne* teleologickým
představám a dějinnosti, *ne* každému futurálnímu projektu atd. Zdá se, že slovo
hra, jistě alespoň pokud jde právě o komunikaci, která se ostatně stala v jistém
smyslu ústředním tématem filosofování, je slovem klíčovým, přinejmenším ja-
kousi primární noetickou metaforou. Protože se řeč, diskurz, komunikace stala
v postmoderní ideologii oním „prvním daným“, tedy tím, co vždy hledala a v růz-
ných podobách postulovala „modernistická“ filosofie, jde v případě *hry* (neboť
řeč, komunikace je *hrou*) o slovo naprosto nejvýznamnější. *Hra* jako takřka jediné
ano v reakci na veškeré *ne* postmodernismu pravděpodobně nahrazuje původní
noetické (negované) konstanty „modernismu“. Je to slovo opravdu základní.¹

Jak to bývá, dostávalo se slovo *hra* do své klíčové pozice vlastně po-
stupně a poznenáhlu, dokonce by se dalo říci, že se do ní dostávalo zprvu velmi
nenápadně. Jeho narůstající frekvence je zřejmě spojena s výše uvedeným

1 Hra řeší zrušení, rozptýlení subjektu, neboť dochází k rozptýlení subjektu v horizontu
her. Hernost je nositelkou pluralizace „bývalého“ subjektu, jeho rozšířením; hernost ruší
„privilegovaná“ místa v noetickém prostoru. Hernost ruší problém reprezentace atd.

postmodernistickým odmítáním konstant racionalismu.² Zároveň však nelze pominout, že uplatnění slova *hra* se významně projevuje již ve výkladech řeči, jazyka, které představují základy evropských podob jazykovědného strukturalismu (F. de Saussure, L. Hjelmslev), především však ve vývoji směřujícím od novopozitivismu k současným podobám analytické filosofie (L. Wittgenstein).

Je nutno sledovat jakousi trojí linii vývoje:

- (a) linii racionálního formulování *hry* jako sémiotického konceptu, kterou je třeba hledat všude tam, kde se objevuje odkaz na matematicky formulované představy *hry*;
- (b) linii řešící otázku, jaký charakter má z předchozího hlediska řečová *hra* u Wittgensteina;
- (c) linii neracionálního obrazného užívání slova *hra*, které však může být postupem času „konceptualizováno“ ve smyslu (b).

Uvedu několik příkladů, kterými lze výše uvedené trojí zapojení slova *hra* do výkladů jazyka a řeči dokumentovat.

Ve smyslu (a) je třeba příslušné směřování hledat již u F. de Saussura, především však v návaznosti na něho u L. Hjelmsleva. Saussure ovšem v podstatě především pracuje s výrokovou strukturou „Jazyk/řeč je jako šachy“. Totéž platí pro Wittgensteina, jenž však především rozšiřuje repertoár deskových i sportovních her, na které výrokovou strukturou mající charakter přirovnání odkazuje. Jde tu zřetelně o užívání slova *hra* ve smyslu (c). Wittgenstein však směřuje ke konceptualizaci užívání slova *hra* tím, že dává herní výklad modelovým sociálními aktivitám, které již běžný jazyk jako *hry* neoznačuje.

2 Jde v podstatě o poslušnost metaforických představ: 1) stolní hra, popř. sportovní hra s jasnou, předem danou strategií, s předem danými pravidly, která hráči ve vzájemném soupeření aplikují, vytvářejíce tak variabilitu taktických podob dané hry, jež nakonec při popisu vlastností dané hry dominuje; 2) hra, jejíž pravidla nejsou předem dána, protože být dána nemohou: uplatňují se však hráči, jako ke hře vnější subjekty, kteří však neznajíce nepoznatelná pravidla hry je vytvářející vzájemnou strategicko-taktickou aktivitou – spíše nezáměrně, nevědomě; 3) hra, v níž se „bývalí“ hráči stávají objekty, předměty hry jako něčeho, co má charakter „sebe-ze sebe-povždy-vše-dávajícího-sebe-hraní“.

L. Hjelslev připomíná soudobý zájem především logiků o systém her, což dovoluje nahlížet na každodenní jazyk z podobných hledisek. Nalézá způsob rozlišení lingvistického a logického pohledu na *hry*. Důležité je, že posloupnost kroků směřujících k chápání znakovosti v souvislosti s teoretickým uvažováním o *hrách* nalézá v Hilbertově matematice.

Je však třeba vidět, že podíl na kvantitativním nárůstu užívání slova *hra* mají především myšlenkové postupy, které nemají nic nebo velmi málo společného s logicko-matematickou argumentací. Již každé pearcovské a meadovské sjednocení činnosti a znaku na jedné bázi je označováno jako přístup sub specie *hrou*, všechny kontextuálně založené významy znaků jsou *hrou* apod. V návaznosti na to se pak mluví o tom, že různé diskurzy jsou pouze *hrou* (Derrida, Foucault, Deleuze, Lyotard).

Příkladem různých způsobů užívání slova *hra* je, jakým tohoto slova užívá např. Osolsobě (2002). Vznikově a vývojově je pro něho jazyk výsledkem *hry* (zvířecích, živočišných) mládat. *Hra* (mládat?) je metafora, je to metaforicko-metonymický model (reality, reálnosti?).

Jde o pohybový model. Charakteristická je pro něj jakási teatralizace sociálních vztahů – také *hra* herců je patrně modelem sociálních vztahů, divadlo, hraní je předstírání. Osolsobě liší funkci *hry* mládat jako prvotního zdroje řeči a *hry* jako metaforicko-metonymického metahraní i terminologicky: v uvedených souvislostech užívá termínu *play*, zatímco pro wittgensteinovské sociálně-komunikativní modelování užívá termínu *games*, aniž by však vzájemný vztah explicitně specifikoval. Bylo by snad možné systematizovat toto pojetí v následujícím smyslu: *hra* mládat je zdroj řeči ve vznikově rozvojovém smyslu všech modů lidského bytí v jednotě s komunikací, což v podstatě odpovídá wittgensteinovské interpretaci řeči. *Hra* ve smyslu divadla je příslušné meta- vzhledem k předchozímu. Jde tedy u Osolsoběho o jakousi víceúrovňovou metaforicko-metonymickou dynamickou modelaci v ontologickém smyslu. V každém případě však jde o užívání slova *hra* především ve smyslu (c).

Jak může být užívání slova *hra* formulováno jako ústřední noetický princip lingvistické racionality (nového typu), jestliže vezmeme na vědomí výše konstatovaný nárůst jeho frekvence a typy jeho obsahové, konceptuální relevance,

kteřou jsem se pokusil ilustrativně charakterizovat ve smyslu (a), (b), (c)? Jak se může v racionálním smyslu stát slovo *hra* dominantním principem teoretické interpretace, modelace takových sociálních procesů, jako jsou aktuální procesy řečové činnosti včetně předpokladů k řečové činnosti? Jde přece o hledání racionality v postmoderním kontextu, který vybízí vědu, aby se vzdala i při zkoumání komunikace prakticky všech svých původních konstant a axiomů: „privilegovaného“ subjektu mluvčího, právě tak jako privilegovaného subjektu recipienta. Předpoklady k řeči nemají mít svého abstraktního, extrémně ohraničeného nositele či uživatele. Mizí, domnívám se, i pro strukturalismus např. pražského typu klíčová instrumentálnost předpokladů k řeči. Mizí sémiotický princip zprostředkování: znaky jazyka tu nejsou za něco, ale samy jsou oním „referovaným či ko- a interreferovaným něčím“. Ono původní něco – tradičně objekty referovaného světa, ať již světa reálného, objektivního, světa obsahů vědomí atd. – jsou právě jen tak, jak jsou „diferovány“ řečí a intertextualitou v řeči. Jinak řečeno – jak konstruovat „herní teorii“ komunikace založenou ve smyslu (a) a (b) v kontextu (c)?

Bude v těchto souvislostech zřejmé, že řeč není *hra* v šachy s předem danými pravidly mající své „svrchované“, „privilegované“ hráče. A právě těmito pravidly, nikoli průběhu *hry* samé byla věnována explicitně formulovaná pozornost v přístupech typu (a). Řeč je nejvýš ona *hra* bez (předem daných) pravidel, *hra*, v níž se hraje dříve, než se ví, co se hraje, jak se hraje, *hra*, v níž jsou potencionální pravidla nejvýš sediment aktuálně vznikajících strategií a taktik. Zůstává otevřenou otázkou, v jakém smyslu se vydávají tímto směrem teoretické přístupy typu (b), tedy v jakém smyslu má tento charakter již koncept řečové *hry* u pozdního Wittgensteina.

Jazyk není apriorní systém (znaků, jednotek, pravidel atd.), jazyk je kontinuální výsledek her měnící se v důsledku těchto her. Normy řečového chování vytvářené aktuální probíhající *hrou* musejí být nejvlastnějším předmětem teoretického zájmu. „Jednotky jazyka“ a vysoce konstantní pravidla jsou „jen“ nejvýš pravděpodobné normy a konvence. Strategie a taktika jako nejpodstatnější prvek aktuální řečové události (tedy aktuální řečové *hry*) je pro teorii prius, pravidla jsou „jen“ vysoce pravděpodobné taktické prvky.

Každý akt řeči, řečové *hry* jako faktor dynamický jsou závažnější než jakýkoli projev statiky. Statika, stabilita je jen zvláštní mezní případ dynamiky, nikoli naopak, jak je tomu v tradiční gramatice. Gramatika budovaná na racionálně pojatém principu hernosti je interaktivní, dynamická při tradiční terminologii je gramatikou norem. Je relační, nikoli jednotková. Princip její výstavby je založen na primární samozřejmosti komplexních sémiotických aktů.

Zdá se, že má-li být „princip“ hernosti racionálně konceptualizován, znamená to učinit krok „před“ zrcadlo postmoderny a do jisté míry znovu pokorně hledat adekvátní způsoby artikulace vysoce dynamické, interaktivní,³ dialektické, vytvářené skladebnosti nejvyšších řádů složitosti. V nich je řeč bezpochyby mnohem více než reprezentující instrument privilegovaně reflektujícího subjektu, ale méně než „povždy-první-dané“, což plyne z některých tendencí postmoderní redukce světa na diskurz. Lze to ovšem bezesporu označit jako krok zpět. Na to je možné odpovědět spíše polemicky a nevázně, nebo naopak velmi vážně. Odpověď nevázná se odvolá na postmodernistický princip priority chaosu před každou strukturovaností, neklasifikované paralelní plurality před každou uspořádaností. A z tohoto hlediska přece není žádných vpřed a zpět. Odpověď vážná připomene, že spíše než o krok zpět jde o pohyb poučený tím vším, co mimo jiné každou (nebo snad jen určitou, dosavadní) racionalitu popíralo. Zároveň však s připomenutím nalézacích procedur klasického lingvistického strukturalismu (v našich souvislostech Saussure, a především Hjelmslev) i klasického novopozitivismu (v těchž souvislostech především Carnap, na kterého i Hjelmslev odkazuje). Jde o pohyb k racionalitě nového typu.

Hra, věda a filosofie: sborník příspěvků. Nosek J. (ed),
Praha: Filosofía 2006, s. 143–149.

3 Jde o interaktivitu v dvojím smyslu: herně integrující původní subjektivitu podavatele a příjemce i o interaktivitu původní protikladní komunikantů a referovaných objektů světa věcí.

2 Znak a hra

1. Znak, znakovost, znakový vztah, ... jsou základními pojmovými prostředky sémiotiky či sémiologie. Historie termínů tyto pojmové kvality označující je pochopitelně mnohem starší než „ustavení“ výše jmenovaných vědních disciplín. Problémem bohaté literatury založené nebo alespoň související se znakovým myšlením je vedle různosti způsobů znakového myšlení také to, zda jsou příslušné termíny zaváděny explicitně, nebo zda dochází k výkladu jiných problémů, jejichž řešení implicitně předpokládá nějaký způsob znakového myšlení. V druhém případě jsou okolnosti a způsoby znakové myšlení nedostatečně konturované, nezřetelné. To velmi podstatným způsobem zasahuje např. otázky unilaterálního a bilaterálního chápání znaku. Charakter znakového myšlení se takto nevyvíjí pouze prostřednictvím základních prací, které explicitně zavádějí příslušné pojmy, ale i pod vlivem prací, které mění v různě širokém smyslu vědní paradigmatu, a tím zasahují klasická východiska znakového myšlení, aniž by tuto skutečnost přímo signalizovaly.¹

1.1 Jestliže se nyní pokusím naznačit trajektorie, po kterých se uskutečňuje „imanentní“ i „implicitně determinovaný“ pojmový pohyb znakového myšlení, pak se tak stane pouze cestou tvrzení bez příslušných rozsáhlých citačních dokladů a pouze se zaměřením tohoto vývoje k myšlení „hernímu“.

1.1.1 Entitativní, jednotkové myšlení se v daných souvislostech mění i v terminologicko- pojmovém smyslu v myšlení relační, tj. místo relativně stabilního repertoáru znaků je třeba mluvit o dynamických znakových vztazích. Zdá se stále zřejmějším, že klasifikace typů znaků vždy vedly k petrifikaci entitativně jednotkového myšlení o znacích i tam, kde kritéria stanovení jednotlivých typů znaků jsou zřetelně od původu relační.

1 Zmíněné souvislosti podle mého názoru výstižně charakterizuje Gaist, 1992: „Znak – výraz, který je sice považován za klíčový termín sémiotiky, teorie komunikace, sociologie a dalších disciplín, zabývajících se komunikací, ale čím je frekventovanější, tím je méně distinktivní... Někteří autoři ho považují za nadřazený termín jiným termínům, jiní ho používají synonymně s termíny symbol, předmět, signál atp.“ (s. 566)

1.1.2 Se znaky se de facto stále více pracuje nikoli jako s prvky abstraktně instrumentově pojatého repertoáru vyjadřovacích možností, ale jako s vysoce dynamickým, sociálně-psychologicky konkrétním způsobem reálného „sémio-tického bytí“ člověka. Tady jsou zřejmé souvislosti s tím, co se nazývá v oblasti humanitních věd obratem ke komunikaci, pragmatickým obratem apod.

1.1.3 Základní dimenzí tohoto pohybu je vývoj od klasického novopozitivismu k analytické filozofii, od reduktivního vědního imanentismu k interdisciplinárním způsobům relačního myšlení zejména druhé poloviny 20. století.

2. Také užívání slova hra v oblasti sémiotických způsobů myšlení prochází složitým vývojem, narůstá jeho relevance, užívání tohoto slova překračuje hranice „pouhého“ komplementu úvah o sémiozi a stává se podstatnou součástí noetických úvah v neširším měřítku. Spíše „obrazné, nedoslovné“ užívání slova hra v těchto souvislostech se proměňuje v užívání slova hra, které takto nabývá nové „doslovnosti“, pozbývá své ilustrativní a komparativní obraznosti, a zároveň se odpoutává od významů, které jsou v běžném jazyce s užíváním tohoto slova spjaty. V případě výroků typu „sémioze, komunikace, ... je jako hra (v šachy, jiné deskové hry, sportovní hry, ...)“, má ten, kdo podobného přirovnání užívá, na mysli spíše předem daná pravidla, spíše „lexikální sémantiku“ kamenů, snad ještě potenciální „syntax“ jejich pohybů než takticko-strategickou variabilní procesualitu aktuálních průběhů her. Postupem času se však sémioze, řeč, komunikace, ... stává hrou bez předem daných pravidel, bez „svrchovaných“ a „privilegovaných“ hráčů, je hrou, která se hraje dříve, než se ví, co se hraje, jak se bude hrát, hrou, v níž potenciální pravidla jsou nejvýš vysoce variabilním sedimentem aktuálně vznikajících strategií a taktik. Spíše než sémanticko-syntaktickým potenciálem jsou pragmatikou aktuálního hraní.²

3. Pro vztah slov znak a hra v noetickém a sémiotickém smyslu je podstatné, že se lze v zásadě zabývat teorií znakovosti bez zřetele k termínu hra, avšak nikoli termínem hra bez jakéhokoli zřetele k termínu znak.

2 Tady ovšem je již zřejmý vliv filosofických a noetických postojů fenomenologických, raději bych řekl husserlovských, zejména však „posthusserlovských“ a „socio-behavioristických“. Chceme-li připomínat jména, pak jednak jistě Heidegger, také Meade apod. Mezi „samozřejmé“ prostředky charakteristiky diskurzu patří slovo hra u Lyotarda, Faucaulta aj. Srov. podrobněji Kořenský, 1998 a Kořenský, 2006.

Je proto třeba klást otázku, jaké důsledky má formující se „herní sémiotika“ (srov. 2.) pro vývoj znakového myšlení (srov. 1.). V souvislosti s bodem 1. je třeba vyslovit hypotézu, že konceptualizace „původní“ herní metafory, její „nástup“ do pozice teoretického východiska je stimulátorem a determinátorem nových způsobů znakového myšlení.

4. Není mnoho prací, které se systematicky a explicitně zabývají vztahem termínů znak a hra, třebaže všeobecně platí 3., tj. skutečnost, že užívání termínu hra předpokládá nějaké (explicitní, implicitní) znakové myšlení.

4.1 Např. v klasické lingvistické sémiotice nalezneme převážně exemplifikační užití deskové hry (šachy) již u de Saussura – na rozdíl od Wittgensteina „ještě“ nikoli v tom smyslu, že by komparativně-ilustrativní herní metaforika přerostla v základnu podobného řádu, jako jsou řečové hry. Snad lze – zjednodušeně – říci, že de Saussure ilustruje herní argumentaci svou ve skutečnosti dynamicky chápanou teorii přirozeně řečové znakovosti v zásadě bilaterárního charakteru, zatímco Wittgenstein zkoumá sémiotické chování tím, že hrami jsou pro něho nejen stolní, společenské a sportovní hry, ale veškeré sociální aktivity člověka nazírané sémioticky.

4.2 Vztahu sémioticky chápaných termínů znak a hra věnuje pozornost pozoruhodným způsobem již Louis Hjelmslev (1972). Podívejme se proto pozorněji do jeho kapitoly *Jazyk a nejazyk*.

Hjelmslev nejprve připomíná význam Saussurova lišení formy a substance, který umožňuje interdisciplinárně chápat pojem jazyka (v těchto souvislostech v zásadě totožný s pojmem sémiotika ve významu sémiotický systém) jako strukturální princip nejen přirozeného, každodenního jazyka, ale i aparátů logických, matematických, literárněvědných, filosofických apod. (Zároveň začleňuje z hlediska pojmu substance do jazyka všechny neverbální prostředky přirozenou řeč s větší nebo menší mírou nezbytnosti provázející.) Veličiny jazykové formy jsou „algebraické“ povahy a nemají přirozené dané názvy. Důležitá je i připomínka, že Saussure svou sémiologii jako nauku o znakových systémech chápe v souvislosti s její sociologickou a psychologickou základnou, avšak zároveň buduje v tomto rámci nauku o čisté formě. Saussurovu komparativně-ilustrativní argumentaci hrou v šachy vysvětluje tak, že „(S.) zjišťuje, že

podstatné rysy sémiologické struktury, a možná dokonce všechny podstatné rysy, nacházíme ve strukturách, které nazýváme hry, ...“ (s. 112). Dále pak Hjelmslev připomíná pro čas vzniku svého spisu *O základech teorie jazyka* soudobý zájem logiků o systémy her, na které pohlíželi jako na abstraktní transformační systémy, které dovolují nazírat na každodenní jazyk z podobných hledisek. Důležité je tu rozlišení lingvistického a logického pohledu na hry. Podle Hjelmsleva byly z lingvistického hlediska zkoumány jako systém hodnot analogický např. hodnotám ekonomickým, zatímco z logického úhlu pohledu se přikládala důležitost tomu, že hra je transformační systém zásadně téže struktury jako např. matematická sémiotika. Posloupnost kroků směřujících k chápání znakovosti v souvislosti s teoretickým uvažováním o hrách vidí v Hilbertově metamatematice, která chápala systém matematických znaků jako systém figur výrazu, zcela bez zřetele k obsahu a jeho transformační pravidla popisovala stejným způsobem, jako lze popsat pravidla hry bez zřetele k možným interpretacím. Tuto myšlenku převzala podle Hjelmsleva polská logická škola a rozpracoval ji Carnap ve své teorii znaků, „v níž se zásadně každá sémiotika chápe jako pouhopouhý výrazový systém bez zřetele k obsahu (s. 115). Naproti tomu lingvistický přístup setrvává na tradici definičního zakotvení znaku v obsahu, což vede k „dvojdomosti“, tj. bilaterárnosti lingvistického znaku. V dalších úvahách této kapitoly pak Hjelmslev řeší otázku hranic mezi sémiotikami a nesémiotikami nebo „mezi hrami a sémiotikami, které hrami nejsou“. „Řešení otázky, do jaké míry hry nebo jiné kvaziznakové systémy jako čistá algebra jsou nebo nejsou sémiotikou, je však nutno hledat v otázce, zda si jejich vyčerpávající popis vynucuje pracovat s dvěma plány (výrazu – obsahu, JK), nebo zda se princip jednoduchosti prosadí do té míry, že je možné se spokojit s jedním plánem (výrazu, JK)“. Kritériem je tu pak princip komutace, jenž se neuplatňuje u systémů vzájemně konformních.

4.3 Zde již nastávají určité obtíže: zdá se, že sémiotikami, tj. sémiotickými systémy, jsou podle Hjelmsleva jen takové soustavy, které nejsou založeny na jedno-jednoznačné korespondenci bilaterárních znaků. To jsou takové systémy, které se vyznačují vzájemnou konformností obou plánů, jež nejsou tedy vzájemně komutativní. Jinak řečeno sémiotikami jsou jen ty systémy, v nichž

se funkčně uplatňuje princip asymetrického dualismu. Hjelmslev nechává v závěru této kapitoly otázku sémiotiky a nesémiotiky otevřenou: „Musíme přenechat specialistům z různých oblastí, aby rozhodli, do jaké míry např. takzvané znakové systémy matematiky nebo logiky nebo např. jisté druhy umění, jako je hudba, mají být z tohoto hlediska definovány jako sémiotika nebo nikoli. Není vyloučeno, že logické pojetí sémiotiky o jednom plánu je dáno tím, že se za východisko, jak se zdá, braly struktury, jež podle naší definice nejsou sémiotikou, které se tudíž podstatně od vlastních sémiotických struktur odchyľují, a u nichž se ukvapeně usilovalo o generalizaci.“ (s. 118)

5. Z podrobnější reprodukce této Hjelmslevovy kapitoly lze dospět k několika zjištěním:

5.1 Je z ní patrná těsná vazba mezi uvažováním o znacích zcela obecně a o znakovém (nebo neznakovém) charakteru činností označovaných jako hry.

5.2 Potvrzuje se zjištění, že v těchto souvislostech se ještě neuvažuje o hře jako o mezilidské interakci, jako o procesu, jako o jedinečné události, ale pouze o definičních „lexikálně-paradigmatických“ předpokladech ke hře. Do úvah nejsou zahrnuty ani zřetel k syntakticko-funkčním předpokladům ke hře (definice pohybu kamenů), tím spíše ne faktory pragmatické – tedy strategicko-taktická struktura dané hry.

5.3 Jde však o racionální korektně konceptuální myšlení o vztahu sémiotických soustav a her, pro které je charakteristické, že je již prosto jakékoli „pouhé“ ilustrativní metafory herního výkladu znaku.

5.4 Z pochopitelných důvodů v této Hjelmslevově kapitole chybí zřetel k Wittgensteinovi.³

6. Závěrem: „Konstrukční sepětí“ způsobů užívání slov znak a hra v oblasti obecně noetického, referenčního, sémiotického uvažování má dlouhou

3 Z naší novější literatury uveďme Osolobě, 2002, jenž k souvislosti znak – hra přihlíží – pochopitelně v souladu se svou teatrologickou orientací. U něho je již hra v klíčovém postavení, jazyk vznikl ze hry mládat (aniž by tu ovšem byl respektován piagetovský symbolický, vývojově formační charakter hry mládat), hra je takto metaforicko-metonymickým pohybovým modelem, do něhož lze začlenit i wittgensteinovské *language games*. Hra ve smyslu teatrologickém se prostřednictvím termínu *play* jeví jako pohybový model sociálních vztahů.

a komplikovanou historií. Růst relevance „herního myšlení“ v této oblasti je nejpodstatnějším ze stimulů proměn znakového myšlení.

Literatura

Geist, B.

1992 *Sociologický slovník*. Praha: Victoria Publishing.

Hjelmslev, L.

1972 *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia.

Kořenský, J.

1998 *Proměny myšlení o řeči*. (Kapitola *Hra jako konstrukční princip teorie řeči a textu*, s. 96). Praha: Filozofická fakulta UK.

2006 Slovo hra jako obrazné vyjádření a jako základní koncept v teoriích řeči. In: *Hra, věda a filosofie*. Praha: Filosofia.

Osolsobě, Ivo

2002 *OstENZE, hra, jazyk (Sémiotické studie)*. Brno.

Saussure, F. de

1996 *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.

Wittgenstein, L.

1953 *Philosophische Untersuchungen. Philosophical Investigations*. Oxford.

Věda, poznání, komunikace. Praha: FF AVČR 2004, s. 87–92.

3 Neinstrumentální instrumentalismus, nelangová langovost a neherní hra?

Stanislav Hubík (1983) se ve své i z dnešního hlediska fundamentální práci důkladně zabýval základními otázkami pozdní Wittgensteinovy filosofie (s. 60 n). Nejde mi v této souvislosti o všechna témata této části práce – např. o problém explicitní, popř. implicitní kontinuity Wittgensteinova ranného a pozdního myšlení, o konstatování týkající se ovlivnění ze strany významných osobností Peirce, Jammes, popř. Marx, Engels, či o polemiku s karteziánskou racionalitou. Půjde mi především o podobu, jakou má Wittgensteinův instrumentalismus jazyka/řeči v pozdním období a o důsledky této podoby instrumentalismu pro charakter jeho herního pojetí řečové komunikace v tomtéž období. Nebude přitom možné nepřihlédnout k souvislostem, do kterých v dalších desetiletích – míněna zde především léta osmdesátá a devadesátá až po současnost – Hubíkova interpretace vstupuje v celkovém kontextu pragmatizace myšlení o způsobech, okolnostech a „prostředcích“ sémiotických aktivit člověka.

Je nezbytné alespoň stručně parafrázovat Hubíkova široce kontextově založená stanoviska příslušné části jeho monografie.

Wittgenstein od třicátých let dochází k zjištění, či přijímá tvrzení, že matematika i filosofie jsou primárně fundovány „gramatickými pravidly jazyka“ Hubík, 1983, s. 61. Původní pojem logického prostoru je nahrazen pojmem gramatického prostoru a je pluralizován (s. 64). To má za následek, že „obvyklé teorie jednoznačně podmíněného významu a smyslu slov (vět) musí být tudíž nesprávné“ (s. 65). Idea „fluktuujícího“ reálného používání jazykových výrazů je zřejmě inspirována matematicko-fyzikálními teoriemi Hertze a Boltzmana.¹ Z toho – byť prostřednictvím Russellových interpretací vyplývá, že „význam“ je třeba pojmut vysloveně statisticky, pravděpodobnostně. Teprve po vyřešení ideje gramatických prostorů a fluktuujícího významu přistupuje Wittgenstein

1 Jestliže dnešní bádání o řeči se inspiruje „newtonovskými“ fyzikami, pak je třeba v dané souvislosti připomenout a ocenit, že se tak již dělo v případě Wittgensteinově ve 30. letech minulého století. V této souvislosti srov. i Kořenský, 2004, kap. 8, s. 57.

k otázce sociální dimenze gramatiky (s. 66). V procesu studia důsledků socializace fluktualizační hypotézy (s. 67) jako jeden z „produktů“ se rodila myšlenka „zajetí lingvistického subjektu² ve strukturách sociálně gramatických prostorů“ (s. 67), které jsou – jak již bylo řečeno – pluralizovány. Z toho vyplývá nejen charakter interakce lidských subjektů, ale i „problém komunikativně praktického zprostředkování mezi subjektem a objektivní skutečností“, obojí v činnostním pojetí (s. 69).

Vzájemná vazba mezi významem jazykového výrazu a jeho použitím vede ke ztotožnění jazyka a jazykového výrazu s ‚nástrojem‘ (s. 74). Pro další úvahy v rámci této stati budu na tomto místě potřebovat rozsáhlejší citát: „...pomocí pojmu ‚použití‘ položil základ nové linii popisu jazykové skutečnosti, neboť s pojmem ‚použití‘ řešil problém, který Traktát neznal, problém, proč funguje a proč je používán určitý jazykový výraz v gramatickém subsystému. Tento druhý aspekt pojmu ‚použití‘ nutně vedl k položení otázky mimo-formálních souvislostí místa a funkce jazykového výrazu v gramatickém subsystému, jejíž zodpovězení znamenalo koncipování myšlenky jazykových her“ (s. 74).³

Jistá vágnost termínů „užití“, „používání“ u Wittgensteina vede k potřebě vysvětlit vztahy mezi německým Gebrauch, Anwendung a Verwendung. Hubík dospívá k zjištění, že Gebrauch představuje obecný pojem, který je nadřazen dvěma pojmům nižšího stupně abstrakce – pojmu „používání“ ve smyslu Verwendung a pojmu „použití“ ve smyslu Anwendung (s. 76). Verwendung znamená „fluktuační“ používání v rozličných gramatických subsystémech. Pojem Anwendung akcentuje subjektivní stránku, subjektivní operování s „objektivní“ (sub)systémovou hodnotou prostředku. Podle Hubíka právě tímto „rozdvojením“ původního Gebrauch se ve Wittgensteinově pozdní filosofii⁴ objevuje zřetel k dosud

2 Toto „zajetí“ přijímají vědy o jazyce a řeči, zejména teorie zaměřené na zkoumání uměleckých textů ze zdrojů heideggerovských. Srov. o tom i Kořenský, 2004, kap. 10, s. 71.

– A ještě jedna poznámka interdisciplinárně terminologická: termín lingvistický subjekt je třeba chápat jako: „praktický účastník jazykových her aktivní ve smyslu Anwendung a limitovaný ve smyslu Verwendung“.

3 Problémy s termínem gramatický subsystém z hlediska tradiční jazykovědné nomenklatury viz dále v textu.

4 V stále trvajícím období pragmatizace humanitních věd, které jsou jako celek ovlivněny explicitním zřetelem k jazyku/řeči, hraje důležitou roli vzájemný dosti komplikovaný vztah

nereflektované relaci subjekt-objekt. Pro naše další úvahy je podstatné, že: „Primární roli ve Wittgensteinově koncepci používání hraje objektivistický aspekt reálného používání jazykového výrazu, plynoucí z determinace nesubjektivních gramatických struktur jazyka. Vždyť i pojem Anwendung reflektuje fakt sekundární důležitosti, poněvadž subjektivní stránka lingvistického použití konec konců podléhá plně objektivním jazykovým strukturám“ (s. 77). Podle Hubíka má Wittgensteinovo pojetí jazykového instrumentalismu následující strukturu:

1. představuje trojí aspekt „používání“ (Gebrauch, Verwendung, Anwendung);
2. aspekt explanativní sebereflexe („vysvětlení významu“);
3. aspekt porozumění;
4. aspekt intencionality používání jazykového významu (s. 79).

Po těchto zjištěních se dostáváme k pojmu jazykových her. Budu opět citovat: „Komplex problémů přesahujících jak jednoduše koncipovanou ‚fluktuální‘ hypotézu, tak jednoduchou instrumentální koncepci jazyka objektivistického charakteru řešil pozdní Wittgenstein postulováním jazykové hry.“ (s. 80) Na místě je nyní otázka, co to vůbec jazyková hra je. Vlastní Wittgensteinova formulace zní: „...jazyk a činnosti, do kterých je jazyk vetkán, budeme nazývat jazykovou hrou“. Wittgensteinova jazyková hra je tedy podle Hubíka „relativně ucelená základní strukturální složka sociálně-prakticko-jazykové skutečnosti. Je to ‚sociologizovaný‘ a ‚pragmatizovaný‘ gramatický ‚prostor‘ ...“ (s. 81).

V procesu konceptualizace jazykové hry je třeba klást řadu otázek: Hubík se nejprve ptá, zda jde v této souvislosti Wittgensteinovi o jazyk nebo o řeč. Konstatuje, že wittgensteinovská literatura vytrvale vede tento spor odehrávající se na půdě tradičního langue-parolového strukturalismu. Sám však říká, že jazyková hra má být takovým konceptem jazyka, jenž se vymyká každé dosavadní teorii jazyka. Zároveň však zjišťuje, že: „Pojem jazykové hry se geneticky a organicky přihlašuje k dřívějšímu konceptu gramatického ‚prostoru‘ a objektivní stránka

---

filozofického pragmatismu a sémiotické pragmatické dimenze, což může být relevantní i při interpretaci Wittgensteina vzhledem k zjištěnému vlivu filozofického pragmatismu na jeho myšlenky v pozdním období.

používání jazykového výrazu (Verwendung) jednoznačně ustavuje koncepci o objektivní povaze systému pravidel.“ (s. 81–82) Představuje tedy „jazyková hra“ jazyk ve smyslu langue? Hubík uzavírá jistý kompromis: jazyková hra je langue, ale: „Nejde o abstrakci ‚jazyk‘ ve smyslu statické předmětné existence, nýbrž o živou jazykovou skutečnost, ve které spíše aktuální používání jazyka reguluje to, co má saussurovská teorie jako regulativ: skutečně živé používání jazyka permanentně koriguje, s tím zároveň determinuje souhrn pravidel v podstatě utvářejících určitou jazykovou hru, a tento neustále modifikovaný souhrn pravidel jazykové hry determinuje používání jazyka.“ (s. 82)

Po významné úvaze o problémech hry „na správnost“ a „na pravdu“ v daném kontextu Hubík tuto část své práce uzavírá takto: „Je-li tedy význam to, co je ‚vysvětlováno vysvětlením významu‘, padají rané Wittgensteinovy představy o vztahu mezi jménem a jmenovanou věcí a univerzální extrapolace denotace se ukazuje jako nelegitimní. Skutečnost je jiná: instrumentální, sociálně praktická, pragmatická. Význam je významem ‚zde a nyní‘ a ‚je vysvětlován zde a nyní.“ (s. 84)

Dále se pokusím ve smyslu názvu tohoto textu učinit (části badatelského kontextu osmdesátých a devadesátých let již ostatně vykonaný) krok za hranice wittgensteinovské instrumentalisticky pojaté hernosti a languovosti jazykových her v Hubíkově interpretaci.

Především je třeba věnovat pozornost samotným konceptům „gramatický prostor“ a „gramatický subsystém“. Gramatický prostor je zprvu zřejmě některý z (přirozených) jazyků, avšak nikoli v tradičním lingvistickém smyslu – tedy jako vysoce stabilní abstrakce výrazových prostředků spolu s vysoce stabilní abstrakcí tzv. gramatických významů. Ovšem, protože víme, že jde o prostor posléze sociologizovaný, pragmatizovaný, pak to znamená neobyčejně složitou pluralitu – lingvisticky řečeno – sociolektů, etnolektů, idiolektů, „situaciolektů“ v prostoru tradičně zadaného národního, etnického jazyka. Jinak řečeno, v tomto tradičním, řekněme strukturalistickém vymezení jazyka je přítomna neobyčejně rozsáhlá pluralita s měkkým přechodem k „jazykům jiným“ – míněno opět v tradičním smyslu. Pro lingvistickou „obec“ je konotativně velmi zatížen koncept „gramatický subsystém“. Nemůže tu jít o tradiční termín lingvistického strukturalismu, ale

opět o pluralitu potenciálů řečových chování v rámci tradičně „téhož“ jazyka i přes hranice jeho tradiční identity. Souhrnně řečeno – oba tyto koncepty v důsledku svého sociálního, pragmatického a činnostního zadání musejí být na stejně nebo podobně znějících termínech tradičně lingvistických zcela nezávislé.

Mimořádně závažné jsou problémy související s termíny „fluktuující reálné používání jazykových výrazů“ a „fluktuující významy“: především tu narážím na takřka věčný problém „každé“ sémiotiky. I nejvýznamnější práce zpravidla libovolně přecházejí implicitně z pozice unilaterálního pojetí znaku k pojetí bilaterálnímu a naopak. V naší souvislosti musí být jasné, že jde o fluktuaci výrazů v tradičně týchž a navzájem různých (jazykových) prostorech, které jsou takto zdrojem „fluktuujících“, raději bych řekl „fluktuovaných“ významů, neboť tyto významy – zjednodušeně řečeno – rezultují fluktuací výrazů.

Velmi závažný je problém instrumentality jako nutné podmínky (nebo důsledku?) platnosti vzájemné vazby mezi významem jazykového výrazu a jeho použitím, tedy skutečnost, že použití jazykového výrazu vytváří jeho význam „zde a nyní“. Je-li zdrojem fluktuace výrazů podavatel (ve smyslu Anwendung – viz dále), pak se zdá, že instrumentalistická hypotéza je nezbytná, avšak za podmínky důsledně unilateralistické sémiotiky. Jakmile však ji budeme chápat ve smyslu saussurovského bilateralismu, tedy tak, že „instrumentem“ je i význam bilaterálně a v nějakém smyslu i konstantně spjatý s výrazem, pak je instrumentalita jako podmínka (či důsledek) nepřijatelná.⁵ I bez zřetele k problémům daným poznámkou 5 platí, že tvrzení „ztotožňování jazyka a jazykového výrazu s nástrojem“ platí pouze ve smyslu, že jazyk je prostor fluktuujících výrazů.

Nezbytnou pozornost vyžaduje i teze, která tvrdí, že právě nutné instrumentalistické pojetí rezultuje v herní pojetí jazyka. Jsou to vlastně otázky tri:

5 Stranou tu zůstává následující problém: instrumentalistické chápání funkčních vlastností předpokládá, že výrazové prostředky jsou dány před aktem jejich užití v komunikaci a užitím takto nabývají významu. Tato podmínka však je splněna pouze u konstruovaných znakových soustav, nikoli v přirozeném jazyce. Výrazové prostředky nejsou dány před komunikací, ale podobně jako významy vznikají komunikací, v dialektickém procesu vztahu mezi významem a výrazem, jejichž „mechanismus“ zahrnuje i transpozici významu na výraz právě ve fluktučních procesech ve smyslu Verwendung, které však jsou neimantentisticky „vyvolány“ procesy charakteru Anwendung. To je velmi závažná skutečnost, která oslabuje v této stati „přijatý“ instrumentalismus.

1. Jaké důsledky má v přecházejícím odstavci vyložené „oslabené“ instrumentální pojetí jazyka, 2. neexistují jiné, popř. silnější argumenty pro Wittgensteinovu herní interpretaci jazyka než princip instrumentality? 3. Jsou jazykové hry „ještě“ hrou?

Odpověď na první otázku: „oslabené“, tedy na výrazovou strukturu jazyka redukované pojetí gramatického prostoru, domnívám se, neoslabuje důvody pro noetickou kauzalitu svazující „nutný“ instrumentalismus a princip hernosti.

Odpověď na druhou otázku bude patrně složitější: za zvláště silný důvod bych považoval skutečnost, že při vymezení gramatického prostoru hraje vedle principu fluktuační výrazů a činnosti stejně podstatnou roli i interaktivita, tedy podstatný prvek každé sémiotické pragmatičnosti. Ten je pochopitelně přítomen v četných exemplifikacích pozdního Wittgensteina, ale přidržíme-li se Hubíkových interpretací a rekonstrukcí, pak je – domnívám se – koncepčně přítomen toliko implicitně, skrze sociální „zapojenost“, právě tak, jako lze konstatovat implicitní přítomnost interaktivity již v samotném činnostním charakteru „jazyka“. To však není onen druhou otázkou požadovaný „silný argument“, i když je možné hájit, že rozhodnutí vyložit sociologizované a pragmatizované gramatické prostory metaforou hry implicitně zahrnuje právě princip interaktivity. – Je tu však „silný argument“ zcela jiného druhu, totiž argument terminologický: bylo-li řečeno (viz výše), že jazyková hra je „sociologizovaná“ a „pragmatizovaná“ gramatický prostor, pak lze nutnou hernost bez problémů uznat – ovšem pouze v terminologické dimenzi.

Odpověď na třetí otázku je velmi obtížná: nemýlím-li se, chybí „minimálně nutné“ vymezení „jakékoli“ hry, která je „ještě“ hrou. Bylo by snad možné odvodit toto nutné minimum z četných komparativních ilustrací „jazyka“ stolními a sportovními hrami: bylo by to pak patrně: a) přítomnost hráčů (tedy činnostní interaktivita), b) existence pravidel v podobě limit činnostního faktoru, c) přítomnost výrazových prostředků (kamenů, herních rekvizit, ...) na nichž jsou pravidla definována. Ovšem – je tu další omezení teorie jazykových her: při jejich vymezení je uvažován pouze jejich funkčně aktuální faktor, nikoli vznikové rozvojové principy. A právě ty způsobují, že jsou jazykové hry,

přesněji řečeno vývojové fáze jazykových her, kde „ještě“ chybějí pravidla, protože teprve vznikají hrou, která se „již“ hraje, dokonce jsou i hry, které hrají hráčem jako by i on byl „kamenem“ atp. Ostatně i s tím Wittgenstein počítá: Hubík cituje z Wittgensteinových poznámek z četby myšlenku o „zajetí lingvistického subjektu“ ve strukturách sociálně gramatických prostorů (s. 67). Toto „zajetí“ má tudíž dvojí platnost: jednak řeč vtahuje do sociálních prostorů (viz výše), jednak implicitně potvrzuje komunikační interaktivnost v procesech jazykových her jako „zdroj“ jazyka. Ale v tom je – domnívám se – i motiv onoho neherního charakteru některých jazykových a nejen jazykových her. Viz tyto problémy podrobněji v Kořenský 2004, kap. 9, s. 65.

Nutný instrumentalismus, který jsem v rámci Wittgensteinovy teorie gramatických prostorů „připustil“, si žádá diskusi obsahu a smyslu termínů Gebrauch, Verwendung a Anwendung. Výše reprodukováné hodnocení dává tušit, že „objektivní“ fluktuační postihované termínem Verwendung reprezentují pravidla a limity subjektivního operování s „objektivní hodnotou“ výrazového prostředku (Anwendung). Instrumentalita je tedy „zajištěná“ objektivním procesem(?) Verwendung. Ovšem – pokud jde o čtyři strukturální prvky instrumentality, je tu opět určitý problém: vzájemná strukturace uvedených termínů je – jak právě řečeno – s předpokládanou instrumentalitou v souladu. Avšak přítomnost 2. (explanativní sebereflexe), 3. (porozumění) a 4. (intencionalita) již nespornou instrumentalitu v nějakém smyslu přesahuje. Charakter tohoto přesahování lze dovést projekcí 1. na 2.–4. Je pak patrné, že 2.–4. je víc než pouhé použití, je to proces tvoření, produkce přesahující i prvotní hodnotu Anwendung, která je takto zároveň dynamizujícím faktorem oněch limit. Tady je tedy místo pro konstatování neinstrumentální instrumentality.⁶

6 Termíny explanativní sebereflexe, porozumění, intencionalita vyžadují komentář z hlediska vztahů mezi filosofickou a řekněme sociolingvistickou terminologií. Termín intencionalita lze považovat za v zásadě ekvivalentní, termín porozumění nelze v daném wittgensteinovském kontextu chápat jako aktivitu příjemce, ale spolu s termínem explanativní sebereflexe v kontextu pojmů Erklärung, Verstand, Vernunft. Jinak řečeno, jde o termíny týkající se činnosti podavatele v procesu „udílení“ významů použitým výrazům. Znovu se tak setkáváme s tím, že instrumentalismus je spjat s podavatelem, tedy pouze s jedním z komunikantů, zatímco z něho „nutně kauzálně“ odvozený herní princip by měl propracovanou dialektiku podavatele a příjemce zahrnovat.

Dalším tématem této úvahy bude výše uvedená otázka, zda jazykové hry jsou záležitostí langue nebo parole. Zde je třeba nejprve vysvětlit, co znamená konstatování, že teorie jazykových her se vymyká každé dosavadní teorii jazyka. To platí ve smyslu „každé dosavadní Wittgensteinově teorii jazyka“ a spolu s tím ve smyslu „každé dosavadní novopozitivistické teorie jazyka“. Naopak je teorie jazykových her v této Hubíkově interpretaci v souladu s klasickou strukturalistickou „langue-parolovou“ teorií jazyka, neboť lze do jisté míry dokázat, že saussurovskému a konec konců i pražskému pojetí langue není socio-pragmatická realita zcela cizí. V tomto smyslu je tedy zařazení jazykových her do langue korektní. Naproti tomu výše uvedené brilantní vymezení jazykových her nesporně přesahuje jakoukoli langovost a je naopak v plném souladu s těmi teoriemi, které primárně monizují tradiční opozitivní dualitu langue – parole, tedy je v plném souladu se základními principy procesuálních a emergentních gramatik. Srov Kořenský, 2007, 2008. V tomto smyslu jde tedy o jakousi nelangovou langovost.

Těchto několik poznámek lze shrnout asi takto:

Hubíkovy pronikavé analýzy ukazují, že teoretické usilování pozdního Wittgensteina vytvořilo více než pouhé podněty a základy pro dnešní lingvistické myšlení opouštějící opravdu a v plném slova smyslu „každé dosavadní teorie jazyka“. Výrazným rysem tohoto teoretického opouštění je rozchod s axiomatizací duality langue – parole a s axiomatizací instrumentalismu, což má významné důsledky v procesu racionální konceptualizace principu hernosti. Tyto teorie se liší od všeobecně rozšířeného komunikačně-pragmatického myšlení o řeči, které však má velmi často pohříchu jen preambulární a proklamační charakter, neboť ve skutečnosti a v příkrém rozporu s tvrzeními východisky setrvává na starých a mnohdy velmi starých základech.

Literatura

Hubík, S.

1983 *Jazyk a metafyzika, kritika Wittgensteinovy filozofie*. Praha: Academia.

Kořenský, J.

- 2004 *Člověk – řeč – poznání*. Olomouc.
- 2007 Paradigmata zkoumání řečové komunikace. *Slovo a slovesnost*, 68, 163–169.
- 2008 Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí. In: *Člověk – jazyk – text*. České Budějovice.

Wittgenstein, L.

- 1953 *Philosophische Untersuchungen. Philosophical Investigations*. Oxford.
- 1971 *Tractatus Logico-Philosophicus*. London.

Jazyk – filozofie – média. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2009, s. 19–26.

4 Hra jako sémiotický koncept

Pro vztah slov znak a hra v noetickém a sémiotickém smyslu je podstatné, že se lze v zásadě zabývat teorií znakovosti bez zřetele k termínu hra, avšak nikoli termínem hra bez jakéhokoli zřetele k termínu znak.

Nejprve se pokusím naznačit trajektorie, po kterých se uskutečňuje „imanentní“ i „implicitně determinovaný“ pojmový pohyb znakového myšlení.

Entitativní, jednotkové myšlení se v daných souvislostech mění i v terminologicko-pojmovém smyslu v myšlení relační, tj. místo relativně stabilního repertoáru znaků je třeba mluvit o dynamických znakových vztazích. Třebaže interaktivní dynamické chápání sémioze je proklamováno již od času Pierceových základů, zdá se stále zřejmějším, že klasifikace typů znaků vždy vedly k petrifikaci entitativně jednotkového myšlení i tam, kde kritéria stanovení jednotlivých typů znaků jsou zřetelně od původu relační. Se znaky se de facto stále více pracuje jako s prvky abstraktně instrumentově pojatého repertoáru vyjadřovacích možností, ale jako s vysoce dynamickým, sociálně-psychologicky konkrétním způsobem reálného „sémiotického bytí“ člověka. Tady jsou zřejmé souvislosti s tím, co se nazývá v celé oblasti humanitních věd obratem ke komunikaci, pragmatickým obratem apod.

Základní dimenzí tohoto pohybu je vývoj od klasického novopozitivismu k analytické filozofii, od reduktivního vědního imanentismu k interdisciplinárním způsobům relačního myšlení zejména druhé poloviny 20. století.

Také užívání slova hra v oblasti sémiotických způsobů myšlení prochází složitým vývojem, narůstá jeho relevance, užívání tohoto slova překračuje hranice „pouhého“ komplementu úvah o sémiozi a stává se podstatnou součástí noetických úvah v nejširším měřítku. Argumentace slovem hra při řešení velkých filozofických úkolů a témat má hluboké kořeny. Tento výkladový způsob najdeme – zůstaneme-li v hranicích novodobé filozofie – nejen u Nietzscheho nebo Finka, ale i u Hegela nebo Lorenze. Vzestup explikativní relevance slova hra lze nalézt ve fázích spíše ne-racionálních sebereflexí člověka a jeho světa v kontextu 20. století, zejména jeho druhé poloviny. Spíše „obrazné, nedoslovné“ užívání slova

hra v těchto souvislostech se proměňuje v užívání slova hra, které takto nabývá nové „doslovnosti“, pozbývá své ilustrativní a komparativní obraznosti, a zároveň se odpoutává od významů, které jsou v běžném jazyce s užíváním tohoto slova spjaty. V případě výroků typu „sémioze, komunikace, ... je jako hra (v šachy, jiné deskové hry, sportovní hry, ...)“, má však ten, kdo podobného přirovnání užívá, na mysli spíše předem daná pravidla, „lexikální sémantiku“ kamenů, snad ještě potenciální „syntax“ jejich pohybů na desce než takticko-strategickou variabilní procesualitu aktuálních průběhů her. Postupem času se však sémioze, řeč, komunikace, ... v interpretaci stává hrou bez předem daných pravidel, bez „svrchných“ a „privilegovaných“ hráčů, je hrou, která se hraje dříve, než se ví, co se hraje, jak se bude hrát, hrou, v níž potenciální pravidla jsou nejvýš vysoce variabilním sedimentem aktuálně vznikajících strategií a taktik. Spíše než sémanticko-syntaktickým potenciálem jsou pragmatikou aktuálního hraní.

Je proto třeba klást otázku, jaké důsledky má formující se „herní sémiotika“ pro vývoj znakového myšlení. V této souvislosti vyslovíme hypotézu, že konceptualizace „původní“ herní metafory, její „nástup“ do pozice teoretického prostředku je stimulatorem a determinátorem nových způsobů znakového myšlení.

Přes právě naznačené zřetelné tendence vývoje znakového myšlení vůbec a přes rovněž naznačené tendence vývoje herní hypotézy není mnoho prací, které se systematicky a explicitně zabývají vztahem termínů znak a hra.

Např. v klasické lingvistické sémiotice nalezneme převážně exemplifikační užití deskové hry (šachy) již u de Saussura – na rozdíl od Wittgensteina „ještě“ nikoli v tom smyslu, že by komparativně-ilustrativní herní metaforika přerostla v základnu podobného řádu, jako jsou řečové hry. Snad lze – zjednodušeně – říci, že de Saussure ilustruje herní argumentací svou ve skutečnosti dynamicky chápanou teorii přirozeně řečové znakovosti v zásadě bilaterálního charakteru, zatímco Wittgenstein zkoumá sémiotické chování tím, že hrami jsou pro něho nejen stolní, společenské a sportovní hry, ale veškeré sociální aktivity člověka nazírané sémioticky.

Bylo by ovšem z historického hlediska zjednodušením domnívat se, že vývoj od obrazného herního myšlení typu „X je jako Y“ k explicitnímu, racionálnímu myšlení, kde je již herní hypotéza základním modelačním principem určujícím

samo pojetí znaku a sémioze, probíhá jednoduše na ose času a lineárně. Je třeba připustit, že tento proces se uskutečňuje u nejvýznamnějších autorit vždy ve své úplnosti a na ose času spíše cyklicky než v jednoduché linearitě.

Lze to ukázat u dvou osobností fundujících tento myšlenkový proces – u Wittgensteina a Hjelmsleva.

Nejprve tedy Wittgenstein. Vyjdu z Hubíkovy interpretace: podle něho pozdní Wittgenstein řešil nejprve otázku statutu významu, jenž měl pro něho charakter povýtce dynamický, aktuálně procesuální, formulovaný fluktuací hypotézou, která jednoduše řečeno znamenala, že významy nejsou diskrétní konstanty dané před řečí, ale dynamickými hodnotami vznikajícími řečí jako sociálním procesem. Citujme: „Komplex problémů přesahujících jak jednoduše koncipovanou ‚fluktuací‘ hypotézu, tak jednoduchou instrumentální koncepci jazyka objektivistického charakteru řešil pozdní Wittgenstein postulováním ‚jazykové hry.‘“ (s. 80) Na místě je nyní otázka, co to vůbec jazyková hra je. Vlastní Wittgensteinova formulace zní: „...jazyk a činnosti, do kterých je jazyk vetkán, budeme nazývat jazykovou hrou“. Wittgensteinova jazyková hra je tedy podle Hubíka „relativně ucelená základní strukturální složka sociálně-prakticko-jazykové skutečnosti“. Je to „sociologizovaný“ a „pragmatizovaný“ Wittgensteinův „gramatický prostor“. Pro tuto chvíli postačí konstatovat, že gramatický prostor je původně pro Wittgensteina subsystém jazyka, nelze však tento pojem chápat v této souvislosti tradičně, ale značně široce, může jít právě tak o některou z tradičních „jazykových rovin“, ale i o funkčně-komunikační existenční formu např. „téhož“ národního jazyka.

Jde tedy již u Wittgensteina o proces konceptualizace racionálního herního modelu, nikoli o pouhou metaforickou komparaci.

V procesu konceptualizace jazykové hry je třeba klást však řadu otázek: Hubík se nejprve ptá, zda jde v této souvislosti Wittgensteinovi o jazyk nebo o řeč. Konstatuje, že wittgensteinovská literatura vytrvale vede tento spor odehrávající se na půdě tradičního langue-parolového strukturalismu. Sám však říká, že jazyková hra má být takovým konceptem jazyka, jenž se vymyká každé dosavadní teorii jazyka. Zároveň však zjišťuje, že: „Pojem jazykové hry se geneticky a organicky přihlašuje k dřívějšímu konceptu gramatického ‚prostoru‘ a objektivní

stránka používání jazykového výrazu (Verwendung) jednoznačně ustavuje koncepci o objektivní povaze systému pravidel.“ (s. 81–82) Představuje tedy „jazyková hra“ jazyk ve smyslu langue? Hubík uzavírá jistý kompromis: Jazyková hra je langue, ale: „Nejde o abstrakci ‚jazyk‘ ve smyslu statické předmětné existence, nýbrž o živou jazykovou skutečnost, ve které spíše aktuální používání jazyka reguluje to, co má saussurovská teorie jako regulativ: skutečně živé používání jazyka permanentně koriguje, s tím zároveň determinuje souhrn pravidel v podstatě utvářejících určitou jazykovou hru, a tento neustále modifikovaný souhrn pravidel jazykové hry determinuje používání jazyka.“ (s. 82)

Dále je třeba vysvětlit, co znamená konstatování, že teorie jazykových her se vymyká každé dosavadní teorii jazyka. To platí nepochybně především ve smyslu „každé dosavadní Wittgensteinově teorii jazyka“ ale spolu s tím i ve smyslu „každé dosavadní novopozitivistické teorie jazyka“. Naopak je teorie jazykových her v této Hubíkově interpretaci v souladu s klasickou strukturalistickou „langue-parolovou“ teorií jazyka, neboť lze do jisté míry dokázat, že saussurovskému a konec konců i pražskému pojetí langue není socio-pragmatická reálnost zcela cizí. V tomto smyslu je tedy zařazení jazykových her do langue formálně korektní. Naproti tomu výše uvedené Hubíkovo vymezení jazykových her nesporně přesahuje jakoukoli langovost a je naopak v plném souladu s těmi teoriemi, které primárně monizují tradiční opozitivní dualitu langue – parole, tedy je v plném souladu se základními principy procesuálních a emergentních gramatik. Srov. Kořenský, 2007, 2008.

Věnujme teď pozornost otázce konceptualizace pojmu hra v semiologických teoriích L. Hjelmsleva.

Je patrná těsná vazba mezi Hjelmslevovým uvažováním o znacích zcela obecně a o znakovém (nebo neznakovém) charakteru činností označovaných jako hry.

Potvrzuje se zjištění, že v těchto souvislostech Hjelmslev ještě neuvažuje o hře jako o mezilidské interakci, jako o procesu, jako o jedinečné události, ale pouze o definičních „lexikálně-paradigmatických“ předpokladech ke hře. Do úvah nejsou zahrnuty ani zřetel k syntakticko-funkčním předpokladům ke hře (definice pohybu kamenů), tím spíše ne faktory pragmatické – tedy strategicko-taktická

struktura dané hry. Jde však již o racionální korektně konceptuální myšlení o vztahu sémiotických soustav a her, pro které je charakteristické, že je již prosto jakékoli „pouhé“ ilustrativní metaforiky herního výkladu znaku.

Z pochopitelných důvodů v Hjelmslevových výkladech chybí zřetel k pozdnímu Wittgensteinovi, jemuž jsme výše prostřednictvím Hubíkových interpretací věnovali pozornost. Příčina je v časových okolnostech vydávání a v souvislosti s tím i širší dostupnosti Hjelmslevových a Wittgensteinových prací.

Je zřejmé, že „konstrukční sepětí“ způsobů užívání slov znak a hra v oblasti obecně noetického, referenčního, sémiotického uvažování má komplikovanou historii, spočívající v tom, že původní metafora se racionálně konceptualizuje. Tento proces se objevuje již u „zakladatelských“ osobností, ale v jistém smyslu jde o proces ne dosud dokončený. Růst relevance „herního myšlení“ je však nejspodstatnějším ze stimulů proměn znakového myšlení.

Shrňme základní rysy, které tento proces charakterizují:

Se „zmizením“ instrumentality, zprostředkování, reprezentace, tedy rysů postmodernou charakterizovaných a negovaných typických znaků modernistické metafyziky mizí i důvod pro jakákoli a priori předpokladů k řeči obsažená obecně v pojmech systém znaků, specificky v lingvistickém langue či v různých podobách konceptu kompetence. Řeč není hra v šachy s předem danými pravidly mající své „svrchované“, „privilegované“ hráče, řeč je nejvýš ona hra bez (předem daných) pravidel, hra, v níž se hraje dříve, než se ví, co se hraje, jak se hraje, hra, v níž jsou potenciální pravidla nejvýš vysoce proměnlivý sediment aktuálně vznikajících strategií a taktik. Máme-li užít tradičních termínů, pak je řeč primárně dialog, aktuální interakce produkující pouze pravděpodobnostně definovatelný potenciální předpoklad (diferenci), produkující však i aktuální personalitu a subjektivitu komunikantů. Řeč je parole, performance, text „rezultující“ pravděpodobnostně identifikovatelné předpoklady k řeči i jejich nositele – komunikanta samotného.

Jazyk není apriorní systém (znaků, jednotek, pravidel atd.), jazyk je kontinuální výsledek/předpoklad her. Normy řečového chování vytvářené aktuální, probíhající hrou jsou nejvlastnějším předmětem teoretického zájmu. „Jednotky“ a vysoce konstantní pravidla jsou „jen“ nejvýš pravděpodobné normy a konvence.

Strategie a taktika jako nejpodstatnější prvek aktuální řečové události (tedy aktuální řečové hry) je pro teorii prius, pravidla jsou „jen“ vysoce pravděpodobné taktické prvky.

Každý akt řeči, řečové hry jako faktor dynamický je závažnější než jakýkoli projev statiky. Statika, stabilita, pravidelnost, řád je jen zvláštní mezní případ dynamiky, nikoli naopak, jak je tomu v tradiční gramatice. Gramatika budovaná na racionálně pojatém principu hernosti je interaktivní¹, dynamická, při tradiční terminologii je gramatikou norem. Je relační, nikoli jednotková. Princip její výstavby je založen na primární samozřejmosti komplexních sémiotických aktů, tzv. elementární znakové jednotky jsou zaváděny jen v případech interpretační nezbytnosti.

Lingvistická racionální formulace noetického principu hry má však několik úskalí, několik otevřených otázek.

Na prvním místě je to „osud“ subjektu komunikanta, jenž již není, jak řečeno, oním suverénním subjektivním nositelem a uživatelem jazyka jako potenciálních pravidel platných před užitím. Je desintegrovan, učiněn v nějakém smyslu do jisté míry pasivním, je rozpuštěn v procesech řeči, je jimi spíše „rezultován“, vytvářen. Jednotlivé řečové hry, jichž se během dne a života účastní, jej určují, nikoli pouze naopak. Nemá vlastně svou řečovou, jazykovou integritu, identitu, nemá v pravém slova smyslu ani své vlastní řečové dějiny. Je tonoucím i plavcem v rozmanitých vodách řečových her v nekonečném splývání a přelévání intertextualit.

Na druhém místě je tu problém/nebezpečí dané chápáním komunikace-hry-řeči jako onoho „prvého daného“. Postmoderní filozofování o řeči (textu, epistémé, diskurzu atd.) se – vlastně paradoxně – nezříkalo potřeby zcela modernistického hledání „prvého daného“. Ve své „lingvocentrické“ podobě trvá mnohdy na tom, že jím je právě řeč. Negace každého užití opozice subjektu a objektu, „rozptýlení“ subjektu vede k důslednému monismu, kde řeč se stává oním „sebe-ze sebe-povždy-vše-dávajícím“. (Lze říci, že tento monismus je zrušením

1 Jde o interaktivitu v dvojím smyslu: herně integrující původní subjektivity podavatele a příjemce i o interaktivitu integrující původní protikladení komunikantů a referovaných objektů světa věcí.

obou krajních způsobů decentrace každého „původně“ symetrického, rovnovážného protikladení subjektu a objektu; to lze uskutečnit extrémně „redukci“ vztahu na (lidské) vědomí, právě tak jako „redukci“ na materiální, objektivní svět, jenž obsahuje/produkuje i toto lidské vědomí. Právě tak jako vědomí při opačné redukci produkuje „reálný“ svět. Jde tedy o jeden z nejdůslednějších způsobů „zrušení“ opozice mezi tzv. idealistickým a materialistickým pohledem na (lidský svět.)

Absolutní monizací řeči, která chce být radikálně lhostejná k jakémukoli – reduktivnímu nebo nereduktivnímu – odvození od duality subjektu a objektu jako prvního daného může být ovšem posílen, ne-li petrifikován metaforický charakter konceptu hry, právě tím se mohou snižovat možnosti jeho racionálního výkladu. Oslabuje se tím možnost skutečně racionálního pochopení principu interaktivity v těchto souvislostech. Každá důsledná monita může pouze zakládat svou vnitřní interaktivní skladebnost, jediné takto tedy může řeč udílet platnost personickým nositelům, participantům této interaktivity (komunikantům ve vzájemné interakci, jejich schopnosti diference výrazů jako interakce mezi jejich aktivitami k „světu věcí“ a aktivitami „světa věcí“ ke komunikantům).

Navic se slovo hra v těchto noetických podmínkách „vysouvá“ ze své „původní“ významové platnosti, což je ovšem zároveň již běžný průvodní jev metaforizace. Hra je v těchto souvislostech výraz pro sebevytvářivý pohyb, jenž obsahuje „svět věcí“ právě tak jako komunikanty. To platí zejména pro krajní představu hernosti řeči. Avšak hernost – jak již bylo řečeno – může být chápána i v tom smyslu, že jde o hru, jejíž pravidla nejsou ani konstantní, ani nejsou předem dána, ani být předem dána nemohou, ale v ní jsou „ještě“ její hráči, kteří svým strategicko-taktickým chováním neustále vytvářejí, dotvářejí a přetvářejí její pravidla. Nemohou však v úplnosti, plné ostrosti a explicitnosti tato pravidla „metaherně“ vyslovit. Tito hráči jsou hrou spoluvytvářeni, aniž jsou v ní „beze zbytku“ rezultativně obsaženi. Jsou právě tak vně jako uvnitř hry.

Řeč ovšem také není jen hra někoho s někým, ale i o něčem: ono něco vzniká v řeči právě tak, jako ji to (skrze komunikanty a jejich interakci s oním něčím)

vytváří. Ono něco se „poznává“ takto právě řečí. Znamená to pak, že řeč není ono „sebe – ze sebe – povždy – všedávající“ první dané nejen proto, že lišení prvých a druhých daností není nic jiného než zjednodušené čtení mimořádně složitých interakčních sítí vztahů řečové artikulace přírody, člověka a jeho bytí, ale také proto, že řeč/hra jako rozptýlený původní apriorní instrument tu není sama, ale je zprostředkovanou reflexivní interakcí něčeho skladebně „původnějšího“.

Zdá se, že má-li být metafora hernosti racionálně a přitom nikoli extrémně konceptualizována, znamená to učinit krok „před“ zrcadlo postmoderny a do jisté míry znovu pokorně hledat adekvátní způsoby artikulace vysoce dynamické, interaktivní, dialektické, vytvářivé a vytvářené skladebnosti nejvyšších řádů složitosti. V nich je řeč bezpochyby mnohem více než reprezentující instrument privilegovaně reflektujícího subjektu, ale méně než „první dané“. Lze to ovšem bezesporu označit za krok zpět. Připomeneme, že spíše než o krok zpět jde o pohyb k racionalitě s poučeností tím vším, co mimo jiné každou (nebo snad jen určitou, dosavadní) racionalitu popíralo. O pohyb k racionalitě nového typu.

Literatura

Hjelmslev, L.

1972 *O základech teorie jazyka*. Praha.

Hubík, S.

1983 *Jazyk a metafyzika*. Praha.

Kořenský, J.

2007 Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí. In: *Člověk – jazyk – text*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, s. 15–20.

2007 Paradigmata zkoumání řečové komunikace. *Slovo a slovesnost*, 68, č. 7, s. 163–169.

Saussure, F. de

1996 *Kurs obecné lingvistiky*. Praha.

Wittgenstein, L.

1974 *Philosophische Untersuchungen. Philosophical Investigation.*
Oxford.

Jazyk – filozofie – média. Olomouc: Univerzita Palackého
v Olomouci 2009, s. 19–26.

IV

1 Sémiotika sdělování a její terminologické problémy

Rozsah a referenční charakter užívání slov se mění v čase. Podmíněnost těchto změn je dána komplexem společenských příčin, mezi nimiž mají své místo změny ekonomické, politické, kulturní v širokém smyslu slova, vzájemné vztahy jazyků, významné změny v oblasti vědy a šíření jejich poznatků atd. Tak vznik obecné teorie informace a kybernetiky neznamenal jen přímou nebo zprostředkovanou revoluci v přírodních i společenských vědách, ale také výrazné změny v referenčních charakteristikách celé řady slov. Uvedme např. frekvenční i funkční expanzi takových slov jako je komunikace, kanál v rozmezí druhé poloviny minulého století. Někdy se takové procesy zjednodušeně hodnotí konstatováním existence a proměn módních diskurzů zejména v oblasti žurnalistiky, popř. běžné společenské komunikace. Zevrubnější analýza však prozradí, že situace v těchto komunikačních oblastech je spíše vnějším projevem hlubších a podstatnějších sémiotických procesů. Zvláště tehdy, jestliže jde o slova, která se uplatňují v rámci vědních konceptuálních soustav, je jejich funkční rozšíření v „běžném jazyce“ projevem konceptuální relevance těchto slov, ale zároveň způsobuje mnohdy zpětně jejich konceptuální devalvací. A právě to je skutečnost, která zasluhuje bedlivou a obezřetnou pozornost, neboť je takto negativně postihována noetická mohutnost zejména celé řady humanitních, společenských věd.

Snadno nahlédneme, že slovo médium patří mezi ta slova, jichž je v současnosti značně široce užíváno. Platí to zejména o podobě jeho slovnědruhových a slovotvorných derivátů při pojmenovávání širokého spektra jevů z oblasti komunikace v nejširším smyslu, tedy od veřejných sdělovacích prostředků až po otevřenou množinu uměleckých aktivit nejrůznějšího charakteru výrazového i obsahového. V důsledku toho se slovo médium a jeho deriváty dostává do komplikovaných „konkurenčních“ vztahů s celou řadou slov s terminologickými a konceptuálními ambicemi v oblasti teorie zprostředkované komunikace a z oblasti teorie textu.

Velmi obecně lze říci, že slovo médium představuje původně prostředek umožňující komunikaci. V tomto smyslu se dostává do blízkosti nejen termínu kanál, ale i kód.

Na druhé straně slovo multimedialita označuje souhrnně nové typy komunikátů, textů, jde tedy nějak i o multitextualitu, multikódovost, zpravidla i o hypertextualitu, dokonce se takto označují i díla v tomto smyslu heterogenní a zároveň (nějak) celistvá. V těchto souvislostech pak jde tedy o různé formy předávání informací v nejširším slova smyslu a to vede k tomu, že se užívá mnohdy těchto výrazů s nejasným vztahem k opozici označující – označované.

Pokud chceme v této oblasti dosáhnout určitého terminologického a konceptuálního vyjasnění, je třeba obrátit pozornost k obecné teorii informace, ke z ní odvozeným teoriím sociální komunikace a zejména pak k sémiotice.

Připomeňme nejprve technicko-matematickou podstatu obecné teorie informace, chápeme teorie sociální komunikace a verbální komunikace jako jistou antropologizaci obecné teorie informace. Uplatníme-li základní sémiotická hlediska zároveň se zřetelem ke schématům obecné teorie informace, dostaneme se k jakési opozici, která je analogií klasického sémiotického vztahu výraz – obsah: termíny kanál, médium představují pak dimenzi sdělující technologie, sdělení/zpráva/message pak dimenzi sdělovaného. Problémem zůstává pozice kódu mezi sdělující technologií a sdělením.

Je bez obtíží řešitelná, jestliže využijeme pojmy substance a forma výrazu v Hjelmslevovském (Hjelmslev, 1972) smyslu. Pak je substanční složka výrazové stránky kódu soumezná, kontaktní se sdělující technologií, zatímco forma výrazu je soumezná, kontaktní se sdělením. I v tomto rámci úvah ovšem zůstává otevřenou otázkou kauzálních, interdependentních vazeb kanál – médium – kód – sdělení, tedy otázka, nakolik si kterákoli z uvedených složek, příznačná v komunikaci svou variantní povahou, vynucuje charakter kterékoli z ostatních ve vzájemných vztazích. Vývoj mediačních technologií v kontextu posledních – řekněme – sto-padesáti let lze charakterizovat takto:

a) Je třeba zásadně lišit zprostředkovanou a nezprostředkovanou komunikaci.

- b) Historie vývoje a rozvoje zprostředkované komunikace je založena na překonávání „jednoty místa a času“ komunikačních procesů, přičemž nezprostředkovaná komunikace je dána právě touto jednotou.
- c) Jestliže chápeme kanál jako „vlastní“ spojení, pojítka, pak médium je technologie umožňující přenos zprávy kanálem.
- d) Dramatický rozvoj mediačních technologií realizující prolomení bariér místa a času je zároveň procesem zmnožení kódových možností.
- e) Lze vyslovit hypotézu, že toto vše je jen okrajově motivováno potřebami sdělení, jeho prohloubení, obohacení, účinnosti atd. Namnoze jde o technologickou expanzi vysvětlitelnou ekonomicky.

Pro větší názornost uvedme následující jednoduché schéma vývoje mediálních technologií:

Nezprostředkovaná komunikace	
Zprostředkovaná komunikace	
Písmo jako sémiotický, znakový prostředník	Translační korespondence mezi zvukem a grafickým obrazem s různou mírou symetrické korespondence (písmena obrázková, klínopis, sylabická, hlásková) – zrušení podmínky jednoty místa a času.
Písmo jako komunikační technologie	Fyzikální, chemické, materiální předpoklady.
Knihtisk	Selekce z možností typů písem, potřeba stabilizace normy, potřeba kodifikace grafických systémů.
Optická telegrafie	upevnění potřeby symetrie: grafický znak – optický znak
Elektrotechnické zprostředkování	
Telegrafie technická	Přenos psaného textu za hranice optické viditelnosti.

Telefon	Posílení pozice mluveného jazyka – přenos mluveného jazyka za hranice fyziologické slyšitelnosti – interaktivní, dialogická intersubjektivní komunikace.
Rádio	Zpočátku – mluvená komunikace, nedialogická – srovnatelná se situací komunikace psané.
Televize	Vizualizace mluvené komunikace nedialogické – „návrat“ neverbálních prostředků mluvené komunikace.
Počítač	Posílení pozice psaného jazyka. Změkčení hranice mezi psaným a mluveným jazykem.
Email	Možnost psané, spontánní komunikace, převážně intersubjektivní.
Chat	Možnost psané spontánní dialogické komunikace komplikovaně skupinového charakteru.
Internet	Umocnění produkce psaných textů, umocnění jejich recepce. Srovnatelná situace s událostí knižtisku.
Mobilní telefon	Kombinace e-mailu, chatu, internetu a telefonu.

Za těchto okolností jádrem vztahů konceptů kanál – médium – kód – sdělení je účinnost dramatických proměn mediačních technologií, které inherentně determinují především kanál. Proměny mediačních technologií determinují ovšem i substanci kódu a tímto prostřednictvím i formu kódu. Teprve takto zprostředkovaně je (spolu)vytvářen obsah sdělení.

Není proto divu, že mluvíme-li o různých typech komunikačních vztahů, zvláště těch, které se objevily relativně nedávno, mluvíme o jejich mediační podstatě, tedy mluvíme o nich jako o médiích.

Výchozím slovem dalších úvah bude text. Pro tuto chvíli přijmeme bilaterální jednotu kódu a sdělení. (Problémem, který musí zůstat stranou, je známá

skutečnost, že lze transformovat každou bilaterální teorii znaku na unilaterální a naopak. Novák, 1978.)

Další otázkou, která musí být řešena, je šíře pojmu text. Spojení šíře pojmu text je třeba chápat v dvojím smyslu: jde jednak o spektrum druhů textů navzájem různých na základě různosti kódů v soumeznosti s růzností médií, jednak je to otázka hranic jednotlivého textu daných identitou kódu a sdělení.

Různá pojetí takto dvojím způsobem vymezených hranic textu pochopitelně mění podmínky pro pojetí inter/transtextuality (přijmeme pro tuto chvíli konvenci funkční identity obou těchto termínů) a multitextuality.

Intuitivně lze intertext a multitext rozlišit takto: intertextualita se týká vztahů textů chápaných z nějakého důvodu samostatně, multitextualita se týká členitelnosti, která je sekundární vzhledem k nějak odůvodněné primární celistvosti textu. Krite-riem onoho důvodu je protiklad homogennosti – heterogennosti mediální stránky textu, přirozené ve vztahu, soumeznosti s charakterem kódu. V této souvislosti je tedy role média jako technologie klíčová. Touto cestou je možné intertextualitu a multitextualitu promítnout na pojem intermediality následujícím způsobem: mediálně homogenní intertextualita a multitextualita není intermedialita, mediálně heterogenní intertextualita a multitextualita je intermedialita.

Do „konkurenčního“ vztahu se pojem multitextuality dále dostává s hypertextualitou: především poznamenejme, že hypertextualita zde budiž chápána bez běžné apriorní závislosti na elektronické komunikaci, tedy v hypersémiotickém smyslu (Derrida, Bachtin). Musíme nejprve vzít na vědomí dvojí chápání pojmu hypertext: a) je to jednak jakýsi „nadtext“ – s vnitřní strukturací z hlediska produkce, tedy komplexní komunikát, b) jednak nelineární struktura z hlediska recepce spočívající v různých čtecích drahách („linking“), přičemž je třeba rozlišovat obligatorní a potencionální „linking“ z pohledu produkce. V této souvislosti se mluví často o „negaci“ klasického schématu autor – text – čtenář v tom smyslu, že lze chápat autora jako produktora obligatorních „linking“, která jsou pro recipienta jednak „závazná“, jednak nezávazná. V extrémním případě je autor „zrušen“, neprodukuje tudíž žádné čtecí dráhy, vytváří „amorfní“ sdělení, které nabývá struktura a artikulace prostřednictvím čtecích drah, jejichž původcem je výlučně recipient.

Ve smyslu a) může konkurovat pojem hypertext pojmům multitext a možná i intertext, a to v závislosti na řešení otázky šíře textu.

Vyplývá, že: hypertextualita mediálně homogenní není intermedialita, hypertextualita mediálně heterogenní je intermedialita. Dále platí, že: a) hypertextualita mediálně homogenní je multitextualita, b) hypertextualita mediálně heterogenní je intermedialita.

Rovněž platí, že:

ba) hypertextualita mediálně heterogenní spočívající v různosti média v souměznosti s růzností kódu jako „nadtext“ daný produkční intencí, normou, konvencí jsou takové útvary jako divadlo, hudební divadlo, film, laterna magika, kinoautomat, ...

bb) hypertextualita mediálně heterogenní – jako transformace jsou všechny druhy „mediálních překladů“ (dramatizace básnického nebo prozaického textu, filmové zpracování literárního textu, ale i programní hudba apod.).

Závěry a otevřené otázky

Na začátku jsem konstatoval jistou promiskuitnost užívání termínu médium. Jde mi o to, aby se synonymně neužívalo médium/text, médium/kód – aby tedy médium zůstalo ve shodě s obecnou teorií informace ve složce technologie (pochopitelně v nejširším slova smyslu, bez závislosti na „elektronické revoluci“).

Naznačil jsem také jisté problémy v úhrnu se týkající identity textu v závislosti na vztazích interdependence a kauzálních vazeb mezi prvky komunikačního schématu (kanál, médium, kód, sdělení). Identita sdělení je pochopitelně obligatorním problémem transformací (mezižánrových překladů). V tom případě jde o „kauzální“ relace médium – kód – sdělení. V ostatních souvislostech (primární multitextualita, hypertextualita) jde o problém spočívající v tom, že sémiotický akt (interakt) je shledáván v nějakém smyslu celkem, tento celek však není dán identitou sdělení, je naopak dán totožností dominantní komunikační funkce. Tím, co jsem označil spojením v nějakém smyslu, je stabilita normy upravující

pravidelnost funkční koexistence médií a kódů. (Měkkost přechodu mezi transformací a ostatními typy zůstane v této chvíli stranou.)

Soudím, že na počátku připomenutá expanze užívání termínu médium do oblastí mimo technologie, substance výrazu komunikace svědčí o tom, že v uvedených souvislostech je funkce média jako technologie zejména ve vývoji současných a budoucích způsobů komunikace jak věcné, tak i estetické, dominantní a pokud jde o vzájemné vztahy základních konceptů schématu komunikační situace určující.

Není proto divu, že díky kvantitě působení a vlivu médií ve společnosti se objevily tzv. teorie nových médií, které vykládají „nová média“ jako novou epochu ve smyslu filosofickém, sociálně psychologickém, ekonomickém a historickém. Racionálním jádrem těchto tendencí je fakt, že mohutnost působení mediačních technologií umožňuje chápat je již nikoli jako instrument, ale jako subjekt modelů komunikačních vztahů vedle struktur podavatele a příjemce.

Literatura

Bachtin, M. M. – Vološinov, V. N.

1986 *Marxismus, freudismus, filozofie jazyka*. Bratislava.

Derrida, J.

1976 *On Grammatology*. Baltimore.

Hjelmslev, L.

1972 *O základech teorie jazyka*. Praha.

Kořenský, J.

2006 Sémiotické parametry vývoje mezilidské komunikace. In: *Komunikace – styl – text*. České Budějovice, s. 7–12.

Novák, P.

1978 Některé přednosti tzv. unilaterálního pojetí (jazykového) znaku. *Slovo a slovesnost* 39, s. 215–217.

Média dnes – reflexe mediality, médií a mediálních obsahů. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2008, s. 95–100.

2 „Nová média“, technika a subjekty komunikace

Slovní spojení teorie nových médií se v současnosti užívá v zásadě v dvojím smyslu. V užším pojetí jde pouze o nové technologie, které se objevují v souvislostech s rozvojem technologií mobilních telefonů, počítačů a televizního vysílání. V širších souvislostech má jít o celkovou proměnu nikoli jen mediačních technologií ve vlastním slova smyslu, ale o celkovou proměnu společenského vědomí a bytí interdependentně danou těmito technologiemi. Má tedy jít nejen o „stroje“, technologie, ale i o sociální konstrukce, ideologie, integrující procesy vytváření emergenčních systémů a sítí. A právě tento pohled na současnou technologicky zprostředkovanou komunikaci vyvolává potřebu zpřesňujícího pohledu na celkovou situaci.

Teorie nových médií v širším smyslu vycházejí z předpokladu, že důsledkem rychlého sledu technologických proměn mediačních faktorů jednotlivých typů komunikačních vztahů je nový vzájemný poměr technických, přírodních a humanitních věd. Tímto prostřednictvím má být podle těchto teorií překonán i tradiční vztah mezi teoretickým myšlením a praktickými činnostmi a dochází ke změnám v charakteru humanitních i přírodních věd. Nelze ovšem již na tomto místě nepoznamenat, že společenská praxe jako noetická procedura je již dávno známý faktor ve filosofii a teoretické ekonomii, a to v opozici nazíravé vědomí jako „laboratorní“ aktivita svobodného, nazíravě omnipotentního subjektu – praktické společenské vědomí, společenská interakce, aktivita vůči světu jednáajícího dějinného subjektu integrálně přítomného v tomto světě.

Zjišťuje se, že právě v souvislostech daných dynamikou vývoje mediačních technologií vzniká řada nových teoretických disciplín jako mediální, informační a komunikační studia, tzv. digitální humanitní vědy apod.

Podstatou celé věci má být skutečnost, že nejde již jen o substanční a metodologickou konfrontaci technických, přírodních věd a praktických činností na jedné straně a tzv. humanitních věd na straně druhé, nejde pouze o konfrontaci technického a kulturního myšlení (včetně diskursu humanitních a sociálních

věd), ale především jde o to, postihnout, jak nové technologie zasahují do humanitního myšlení a naopak, jak tradiční humanitní myšlení svou „objednávkou“ ovlivňuje ony technologie.

Má jít o integrativní pojetí světa techniky a technologií a světa humanitního myšlení s respektem k roli dynamiky technologií v kontextu této integrity.

Objevuje se snaha mluvit o filosofii věcí na rozdíl od tradiční filosofie bytí, vědomí a jazyka. Již na tomto místě nelze opět přehlédnout, že ani filosofie věcí není historicky vzato novum: lze pro náš účel zjednodušeně charakterizovat význam slova věc takto:

- a) věci – relativně stabilní, materiální/ideální systém kvalit
- b) věc – těleso (teoretická fyzika)
- c) přesahuje těleso viz a. nebo v nějakém jiném smyslu

Vymezení významu slova věc se navíc komplikují v souvislosti s konceptuálními relacemi nominalismus – realismus a idealismus – materialismus, ale i monismus – dualismus.

Ono novum má být dále spatřováno ve skutečnosti, že věci v širokém smyslu pojetí jsoucí výsledkem vědecko-technického vývoje (objekty, sítě aktérů, technologie, ...) jsou reflektovány jako autonomní, jednající, poznatelné pouze interakcí, jednáním. Předpokládá se, že jedině touto cestou lze reflektovat jejich účinnosti v lidském světě.

Radikální podoba teorie nových médií tedy zdůrazňuje neantropocentrické aspekty současných technologických změn, které mají emergenční důsledky při propojování společnosti, přírody a technologií. Zároveň jde ovšem o akcentaci faktorů antropomorfních. Radikálně se mění představa o lidské společnosti ve smyslu řešení otázky, zda je to „jen“ struktura lidí a jejich vztahů – přirozeně že fungující v kontextu s přírodou, nebo struktura konceptuálně širší, zahrnující v podobě jednajících subjektů rezultáty lidské tvůrčí aktivity „zamýšlené“ původně jako instrumenty.

Objevuje se dále myšlenka „sporu dvou kultur“, což má být v tomto případě institucionalizovaný spor vzniklý v „prostředí“ novopozitivistického myšlení

a obecného obratu k jazyku především v oblasti humanitních věd, který spočívá v jakémsi konfliktu stupňů relevance umělých a přirozených jazyků. Na jedné straně stojí „autorita“ umělých formálních jazyků „nezávislých“ na společnosti, kultuře a přírodě (novopozitivistický instrumentalismus), na druhé straně „autorita“ „každodenního“ přirozeného jazyka, v němž se v závislosti na společnosti, kultuře, jazyce a přírodě uskutečňuje každá noetická aktivita.

Nelze opět pominout připomenutí skutečnosti, že vztah umělých a přirozených jazyků v současné podobě je dán jinými příčinami – totiž rozvojem formálně korektních vědních metodologií zejména v oblasti matematiky a logiky, v oblasti přírodních věd, nikoli však pouze. Tento vztah je již relativně dlouho reflektován samotným vývojem novopozitivistického myšlení v podobě vývoje analytických filosofii.

V tomto textu se chci podívat na danou problematiku z méně širokého a obecného zorného úhlu, ale zůstat při tom na pozicích filosofických: tímto zorným úhlem je filosofie techniky. Pro větší koncentrovanost úvah zůstanu u mediálních technologií uplatňujících se ve sféře zprostředkované komunikace především v oblasti televize, počítačové komunikace, tabletů a mobilních telefonů.

Není pochyb o tom, že dynamika inovačních procesů v těchto souvislostech je mimořádná a významná i tím, že do značné míry bezprostředně ovlivňuje životní způsoby velkého množství lidí. To je patrné, srovnáme-li tyto procesy například s obdobnou dynamikou výrobních procesů. Každý z kroků v oblasti dynamiky mediálních technologií se vyznačuje následujícími konsekvencemi:

1. Dochází ke vzniku popř. modifikaci příslušných komunikačních schémat, neboť každá z těchto změn podstatně zasahuje do té části komunikačního schématu, kde tradičně rozlišujeme kanál, médium a substanční komponentu kódu. Je v této souvislosti třeba připomenout, že s narůstající složitostí mediálních složek dochází průběžně k vzájemné strukturní integraci těchto složek schématu.

2. Mediační inovace má dvě fáze: nejprve v podstatě paralelně k dosavadnímu repertoáru komunikačních schémat a modelů vznikne nové schéma. Následuje integrace nového mediálního prostředku do stávajících schémat a modelů, což má za následek jejich modifikace a proměny.

3. Inovací mediační technologie a následným obohacením soustavy způsobů komunikace dojde k institucionalizaci, tj. dojde ke vzniku nového subjektu v společenském smyslu, zpravidla v podobě nového typu právnických osob. Právě tento proces nás již opravňuje k tomu, abychom si uvědomovali míru a závažnost společenských důsledků těchto procesů.

4. Abychom mohli přijmout ideu revolučního charakteru těchto technologických proměn jako radikální události v oblasti filosofie, sémiotiky, v oblasti vztahů mezi přírodními, technickými a humanitními vědami atd., zcela tak, jak to předvídá výše připomenutá širší teorie nových médií, musíme přijmout za své zjištění, že dochází k proměně instrumentu v jednající subjekt jaksi primárně, tedy nikoli sekundárně „pouze“ v historicko-společenském smyslu. Jinými slovy, že dochází k zásadní změně systémové kvality, přičemž tato změna zásadně „překonává“ fakt, že mediační technologie je vytvořena společenským člověkem a v strukturálním smyslu „zůstává“ pod jeho – zajisté, že selektivní – kontrolou. Jinými slovy – nepostačí zjištění institucionalizace v sociálním a právním smyslu, ta byla a je vždy společensky významnou složkou provázející technologické proměny – zůstaneme-li v oblasti mediačních technologií, pak takový charakter měl již vznik radiotelegrafie, radia, televize atd. Měl by to tedy být nejen tento společenský důsledek, ale i důsledek spočívající v tom, že dochází k společensky a vědecky nekontrolovatelné transformaci instrumentu, prostředku v jednající subjekt, jehož aktivity jsou poznatelné a kontrolovatelné toliko interakcí, tedy způsobem, jakým společenský člověk poznává a „kontroluje“ přírodu a společnost. Tudíž aby bylo prokazatelné, že jde o zcela novou situaci, že podobné procesy nebyly spojeny i se staršími fázemi rozvoje mediačních technologií.

5. Rovněž je třeba prokázat, že ke sblížování přírodních, technických a humanitních věd nedochází z žádných jiných příčin. Lze prokázat, že toto sblížování, mající především metodologický charakter, má „své“ jiné příčiny: je to patrné – viděno z hlediska základních trajektorií – z vlivu matematiky, obecné teorie informace na humanitní vědy, stejně tak jako z vlivu sémiotiky v lingvistickém smyslu, popř. fenomenologie na biologickou genetiku (biosémiotika), z vlivu lingvistického strukturalismu na kulturní antropologii atp.

Závěr: Teorie nových médií v širším užití tohoto slovního spojení kategoriicky připomíná sílu technologií jakožto akcelérátoru společenských proměn a jejich filosofické, sociologické a kulturologické reflexe, jejich strukturotvornou potenci v sociálním smyslu. Zároveň však v akcentu na svou intelektuální revolučnost a novost pomíjí skutečnost, že filosofie a sociologie již dříve připomínaly řadu poznatků, kterými „nově“ disponuje – viz noetická funkce společenské praxe, filosofie věcí apod.

Text nebyl publikován v tištěné podobě

1 Slovník + gramatika, nebo gramatika + slovník?

1. Z hlediska tradičních lingvistických teorií např. středo- a východoevropského typu problém pojmenovaný v názvu vlastně neexistuje. Slovní zásoba je ontologicky zcela určitý a dostatečně konturovaný komplex systémových prostředků a je popisován především výkladovými slovníky, vztah řeči a světa, o němž řeč vypovídá, je dán právě takto, gramatika je tu „pouze“ na to, aby bylo možné slova spojovat do komplexnějších celků. Je možné se zabývat otázkou, zda do gramatiky patří jako samostatná složka např. slovtvorba, či zda je součástí gramatiky prostřednictvím morfologie, nebo zda patří někam mimo gramatiku blíže ke slovníku apod.¹

2. Ovšem jestliže se na půdě strukturalistických lingvistických teorií naší tradici blízkých objevily takové pojmy, jako je funkční syntax (Mathesius), teorie onomasiologických kategorií (Dokulil), nauka o pojmenování (ruská tradice), je zřejmé, že ani v tomto kontextu věci tak jednoduché nejsou a že i zde se představy o základní strukturaci popisu a výkladu jazyka proměňují.²

1 Pojmu gramatika lze užívat v různé šíři. (a) Gramatikou můžeme nazývat existenci či popis všech předpokladů řečového jednání člověka, pak ovšem jsou součástí gramatiky i ty předpoklady, které se tradičně chápou jako slovní zásoba a popisují ve slovnících. (b) Za gramatiku lze – tradičně – považovat pouze to, co není popisováno ve slovnících, gramatikou jsou pak ty předpoklady řečové činnosti, které nejsou označeny jako slovní zásoba jazyka. (c) Za pole jevů označovaných termínem gramatika lze však označovat pouze soubory usouvzažňovacích, zřetězovacích pravidel operujících na souborech, soupisech minimálních a komplexních elementů zpracovaných způsobem zpracování a popisu slovní zásoby. Tím se ovšem vztah slovní zásoby a gramatiky ve smyslu (b) relativizuje, vztah a proporce oblého se stávají věcí strategie a taktiky lingvistické teorie.

2 (Plnovýznamové, autosémantické) slovo jako „suverén“, pojmenování ve smyslu reference k objektům světa zastávalo po dlouhou dobu neotřesitelnou pozici v logice i v lingvistice. Postupem času se ovšem začalo uplatňovat funkční hledisko, z něhož vyplývalo, že slovní spojení, zejména s vysokou, později pouze vyšší mírou ustálenosti má referenčně vzato shodné vlastnosti jako slova vymezená teorií autosémantických slovních druhů, zejména však pojmem substantiva. Odtud pak vedla nejen cesta k systematickému popisu frazeologických jednotek, ale i k teoriím, které studovaly referenční vlastnosti jako problematiku pojmenování neomezené zmíněnými hranicemi. Do této linie patří i systematická, paradigmatická interpretace komplexně chápaných významových jednotek v syntaktické dimenzi. V lingvistických sémantikách to vedlo ke zmíněnému lišení funkcí

3. Podíváme-li se na vztah slovníku a gramatiky ze zorného úhlu zámořského strukturalismu a následného vývoje (genarativismus, transformacionismus, jejich další vývoj, vznik a rozvoj komutační lingvistiky, kognitivní vědy atd.), musíme především respektovat dominanci epistémického, gnoseologického faktoru nad hledáním nebo dovoláváním se ontologických, metafyzických jistot. V zásadě vždy tu platilo, že teorie je správná, chceme-li pravdivá, tehdy a jen tehdy, jestliže je nerozporná, elegantní, výhodná pro daný účel, jednoduchá. Z toho logicky plynulo a plyne, že vztah slovníku a gramatiky není věcí poznání nějakých absolutních daností mimo teorii, ale je věcí výše uvedených atributů výhodnosti, správnosti a pravdivosti teorie. Otázka pak zní, jak uspořádat, přesněji řečeno distribuovat informace nezbytné k dosažení příslušného cíle mezi složku, již říkáme „slovník“, a složku, již říkáme „gramatika“. Platí tu nepřímá úměra, zjednodušeně řečeno, čím víc dat ve „slovníku“ jako v tezauru, v zásobníku jednotek, tím jednodušší operační gramatická pravidla a naopak. Jde o speciální oblast s velkým množstvím různých inspirujících výsledků. Tento přístup je právě v oblasti formálních teorií jazyka a řeči více méně samozřejmostí. Za těmito přístupy se ovšem skrývá podstatná změna představ o obsahu a rozsahu slova/termínu slovník a v souvislosti s tím i obsahu a rozsahu slova/termínu gramatika. „Slovník“ pak není omezen pouze na více méně tradiční soustavu především plnovýznamových, tzv. autosémantických slovních druhů. „Slovník“ je třeba chápat jako zásobník určitých jednotek na škále slovo, víceslovné pojmenování, frazém, idiom, ale i obligatorně nebo fakultativně umístěných syntagmat v linearitě textu. „Gramatika“ jsou pak soubory pravidel o umístování takto zavedených „jednotek“ obsažených v příslušných „seznamech“ v linearitě textu.

4. Protože konec konců každá lingvistická teorie směřuje v nějakém smyslu k produkci a recepci textu, ať již chce „pouze“ popisovat potenciál, modelovat

---

onomatologie a funkční syntaxe, vymezení onomaziologických kategorií a na nich založených teorií slovtvorby, k systematicky zpracovaným teoriím pojmenování a ke komplexním pojmům syntaktické sémantiky. Také v logikách šel vývoj podobným směrem, i když odlišnými cestami; srov. Kořenský (1998a: 57–64). To vše vytváří podmínky pro široce pojaté nauky o pojmenování, možnost rozšíření představ o soustavách pojmenovacích jednotek, rozšíření představ o jejich soupisech v podobě blízké postupům zpracování slovníků.

chování reálných komunikantů nebo chce text produkovat a přijímat na základě formální, automatické procedury bez tížádsti modelovat reálné komunikanty, je vlastně otázka vztahu „slovníku“ a „gramatiky“ otázkou o pozici, funkci, relevanci slova či širěji pojatých pojmenovacích struktur v textu. Dnes dobře víme, že existuje velké množství gramatik, syntaxí textu, které nelze automaticky korelovat tradičními, dlouhodobě trvalými, neměnnými nebo i při určité evoluci obecně platnými teoriemi slova, slovní zásoby. Potřebujeme mít k dispozici teorie slova a slovní zásoby variantní, k příslušným gramatikám a syntaxím korelativní; srov. k tomu Kořenský (1998).

5. Ať již budou příští „slovníky“ a „gramatiky“ popisné, taxonomické, explanativní, analytické, formální, či formalizované, budou mít tradiční knižní podobu nebo budou mít charakter souboru operačních pravidel na korpusu, není již dobře možné, aby jedni psali slovníky a druzí gramatiky bez vzájemné koordinace.

Slovníky a gramatiky by měly být vzájemně vysoce komplementární a v rámci této komplementarity je právě i místo pro výše uvedený „spor“ o prioritizaci „slovníku“ nebo „gramatiky“. Kritéria jeho řešení jsou následující:

(a) Pro „priorizaci“ slovníku nebo gramatiky je rozhodující cíl, účel, zřetel k adresátovi. Znamená to, že příslušná lingvistická díla by měla směřovat v tomto smyslu od představy univerzálního uživatele k představám zřetelně adresným.

(b) Bude-li priorizován „slovník“, znamená to, že bude příslušný „seznam“ obsahovat všechny sémantické i gramatické informace nezbytné pro vysoce pravděpodobná užití slova, popř. dalších jednotek v textu. Priorizovaný „slovník“ lze pak chápat v dvojím smyslu, širším a užším. V užším smyslu půjde o více méně tradiční slova – především plnovýznamová, ale další slovní zásoba se jako ostatně tradičně jejich vlastností interpretačně přizpůsobí.³ V širším smyslu půjde o soubory jednotek od tradičně chápaných autosémantických a synsémantických slov, přes

3 Toto přizpůsobení spočívá v tom, že se hledají invariantní, ve smyslu potenciality apriorní, celostní, hlavní apod. významy i u předložek, spojek a částic, třebaže pak je třeba počítat s tím, že jednotlivé výrazy jsou jednak různými slovními druhy (což se vysvětluje transpozičními teoriemi) nebo množiny výrazů v rámci téhož slovního druhu (např. částic) jsou ve stavu vysokého stupně průnikovosti, nebo se věci vysvětlují široce pojatou teorií asymetrie obsahu a výrazu, např. v případě spojek.

frazémy a v případě extrémního rozšíření snad i idiomy až k určitým syntagmatickým prvkům.⁴ Kritériem tohoto rozšířeného pojetí bude vysoký a vyšší stupeň ustálenosti užívání takových jednotek v řeči, v textu. V každém případě bude takto priorizovaný „slovník“ představovat sémanticko-funkční potenciál primární relevance v jazyce. Takový „slovník“ bude seznamem příslušných jednotek podávajících informace o jejich významovém a výrazovém chování v standardních textech. Budou to informace především syntagmatického charakteru. Proto bude třeba tento slovník „doplnit“ gramatikou, která bude podávat informace především výrazově paradigmatické – nejen v morfologickém, ale i větně syntaktickém smyslu. V rámci hesla bude gramatická informace pravděpodobnostně selektivní a v tomto smyslu neúplná, v gramatice bude paradigmaticky zkompletována.⁵ V každém případě však tu bude jazyk chápán především jako soustava jednotek, která explicitně, formálně korektním způsobem vypovídá o svém textovém chování.

(c) Bude-li priorizována gramatika, pak to bude smysluplné jedině v případě, jestliže bude jazyk chápán jako předpoklad k vysoce pravděpodobným komplexním způsobům chování jednak podavatele, jednak příjemce – ilustrativně řečeno – gramatika bude pojata jako gramatika textu orientovaná k jednání, komunikačně (srov. např. Viehweger, 1977).⁶ Slovo pak bude především množina výrazových struktur zapojených ve větách a textech a přijímacích z vět a textu své vlastní významové funkce. Význam slov a dalších výrazových struktur pak nebude potenciál nejvyšší funkční závažnosti, bude to „pouze“ způsob zapojení příslušné výrazové struktury ve větě a textu. Lze říci, že pojetí slov plnovýznamových, tzv. autosémantických, se přizpůsobí spíše pojetí funktorů, tzv. sysémantických slov, operátorů, jejichž teoretický význam s rozvojem gramatik orientovaných důsledně na produkci, popř. recepci textu vzrůstá.⁷ Komplementární slovník bude pak soupisem

4 Toto vše je ostatně již připraveno, i pokud jde o češtinu, ve speciálních slovnících, jako jsou slovníky frazeologické, valenční slovníky, v jistém smyslu je to připraveno např. ve vzorcových gramatikách, v teorii sémantické báze apod.; srov. Kořenský (1998a, odd. III).

5 Syntagmaticko-tvaroslovná standardní užití forem, tvarů doložená reprezentativním materiálem – v naší době již tedy korpusem – předpokládající často neúplná paradigmata. Jde o informaci o reálných funkcích a s nimi spojených tvarech.

6 Gramatika je pak popis způsobů vytváření textu, nikoli popis užívání něčeho předem daného v textu.

7 Máme tu na mysli relevanci deiktických slov, spojek, spojovacích výrazů a částic v rámci

forem s charakteristickými standardními popisy větného a textového užití v sémantickém i komplexně výrazovém smyslu.

6. Závěry

V současné fázi vývoje lingvistických teorií a nakonec i v souvislosti s potřebami praxe na lingvistiku kladenými je třeba uvažovat o slovnících a gramatikách ve vztahu těsné komplementarity.

S tím souvisí i potřeba uvažovat o slovnících, jejichž komplementem je jim odpovídající slovník. Takové slovníky i gramatiky představují potenciálně možné, ale výrazně navzájem odlišné pojetí popisu a teorie modelové řeči.

Ze sémiotického hlediska jde o radikálně odlišná pojetí referenčních vlastností řeči na škále od referenční „suverenity“ (plnovýznamových) slov až po předpoklad, že reference je akt poznatelný pouze analýzou aktuálních mluvních aktů. Tato škála je ovšem z hlediska teoretických prostředků dobře reprezentována vývojem jak lingvistických, tak logických teorií; srov. Kořenský (1998a: 46–64, 231–259).

Literatura

Dokulil, M.

1962 *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Academia.

Mathesius, V.

1982 *Jazyk, kultura, slovesnost*. Praha: Odeon.

Kořenský, J.

1998 *Proměny myšlení o řeči*. Praha: FF UK.

1998a *Slovo v textu. Jazykovědné aktuality. Zvláštní číslo, 35, s. 83–88*.

Viewheger, D.

1977 *Úvahy ke gramatice textu: propoziční pojetí textu proti pojetí orientovanému k jednání. Slovo a slovesnost, 38, s. 1–6*.

Čeština – univerzália a specifiká 4. Praha 2002, s. 112–122.

---

těchto lingvistických postojů. Na místě hledání celostních, hlavních, invariantních atd. významů stojí determinace významu kontextově podmíněným „užitím“ příslušné formy.

2 Slovo v textu z hlediska sémiotického

V jazykovědných tradicích našeho kontextu se vyskytuje názor, že lexikologická teorie a tím spíše lexikografická praxe je zcela nebo alespoň do značné míry nezávislá na metodologických diferencích celkového pojetí řeči a jazyka. Z hlediska tradičních stratifikačních modelů se to zpravidla chápe tak, že lexikální systém rovinově interpretovaného jazyka stojí jaksi stranou tohoto systému chápaného jako gramatický ve vlastním slova smyslu, je jím formován směrem k procesu řeči ve smyslu usouvztažnění a naplňuje jej sémantikou daného jazyka ve smyslu pojmenování. Vývoj a diferenciací lexikologických teorií však ukazuje, že míra ovlivnění lexikologických a lexikografických teorií celkovou metodologickou situací jazykovědy je značná, což znamená, že proměny koncepčních a metodologických názorů v samotné lexikologii nejsou zdaleka jen věcí vnitřního vývoje tohoto oboru. Důkladnější rozbor by ukázal, že vázanost dynamiky lexikologických teorií (pokud se pochopitelně programově jakékoli vývojové dynamiky nezřikají) překračuje hranice institucionalizované jazykovědy určité koncepčně-metodologické oblasti a je dána – nebo by měla být dána – koncepčně-metodologickými souvislostmi, které je nejlépe formulovat v nejobecnějších sémiotických pojmech.

Z těchto důvodů budu uvažovat o vztahu lexikologických teorií a celkového metodologického pojetí teorií řeči a jazyka v kontextu „postpeirceovského“ a „postmorrisovského“ stavu sémiotických teorií zejména potud, jak se reflektují v teoriích řeči a jazyka z období vzniku a vývoje pádových gramatik, procedurálních sémantik a pragmatik, soustavných teorií textu, komunikativně orientovaných teorií řeči, nových poznatků získaných a vytvořených pod hesly psycholinguistika, sociolinguistika atd. Vycházím z přesvědčení, že v oblasti chápání sémiotických dimenzí a jejich vzájemných vztahů tyto jinak různě orientované teorie mají řadu shodných rysů a znamenají společně zřejmou a výraznou tendenci ve vývoji pojetí sémiotiky řeči a jazyka.

Vývoj lingvistického myšlení z hlediska obecně sémiotického lze charakterizovat následujícím způsobem: Původně vyhraněné „syntaktické“ myšlení

vyznačující se dominujícím zřetelem k výrazové stránce jazyka (a redukující pozornost k sémantickým jevům na jevy bezprostředně spjaté s formálně gramatickými prostředky jazyka) se vyvíjelo směrem k období „sémantickému“ s rozhodujícím zaměřením pozornosti na vytváření komplexních teorií kognitivních jazykových významů, s úsilím o typologizaci významů v termínech designace, denotace, konotace, smysl, reference, Bedeutung, Meinung, Sinn aj.

V další fázi se lingvistika „pragmatizovala“, tj. pozornost byla upírána na sociálně psychologické aspekty řečového chování. V těchto souvislostech se zákonitě musel prohlubovat i mezioborový charakter jazykovědy (zejména směrem k sociálním a psychologickým vědám, aniž by tím ovšem byl oslaben trend k matematice a logice, čehož syntetickým projevem jsou lingvistické teorie založené na pojmech kognitivní vědy a umělé inteligence). V souvislosti se společensko-psychologickým mezioborovým zaměřením se výrazně prosazuje sklon učinit výlučným předmětem lingvistických teorií řečovou činnost v nejširším sociálním a psychologickém rámci, aniž by se v tomto kontextu nově a explicitně řešil statut tzv. jazyka, tj. systému prostředků a pravidel jsoucích předpokladem aktuální řečové činnosti.

Podrobnější analýza ukazuje, že sémiotické dimenze jsou funkčně velmi těsně svázány, což se projevuje tím, že jde spíše než o jakési komponenty jazyka o úhel pohledu na jednotlivé typy jazykových prostředků. Dominance jedné z dimenzí znamená zcela určitou interpretaci dimenzí zbývajících, znamená zpravidla jejich podřízení nebo zahrnutí dimenzí dominující. V „pragmatickém období“ jazykovědy je pragmatika tedy úhel pohledu, způsob hodnocení, interpretace jazykových prostředků a jejich funkčních vlastností. Pragmatická dimenze se stala východiskem ucelených lingvistických teorií, řada klíčových sémantických pojmů je teoreticky důsledně pragmatizována (znak, význam, smysl, reference, presupozice, kontext, ...).

Je nepochybné, že tento stav myšlení o řeči a jazyku představuje nutnost znovu a zásadně zkoumat i postavení slova v řeči a jazyce, znovu formulovat jeho vlastnosti paradigmatické, tj. „uspořádání v systému prostředků“ a kombinační potenciality vzhledem k řeči a textu, jeho vlastnosti sémantické (tzv. systémové sémantické potenciality) a pragmatické (způsoby „užití“ slov jako systémových potencialit v řeči a textu).

Nepřekvapuje proto, že nejvýznamnější představitelé výše souhrnně charakterizovaných tendencí vývoje myšlení o řeči a jazyku se k „statutu“ slova v řeči a jazyce vyjadřovali zásadním způsobem. Tak např. již Fillmore (1977) řeší otázky lexikální sémantiky v kontextu základních pojmů umělé inteligence s důslednou psychologizací dané problematiky a v souvislosti se známými pojmy, jako je scéna, rámce, schéma, popis, šablona, scénář, prototyp, model.

V tomto kontextu se pak nově chápou i takové tradiční pojmy jako nejednoznačnost, vágnost, protiklad obecnosti a konkrétnosti významu, synonymie, antonymie, konverze, Grundbedeutung atd. Stejně tak již Winograd (1976) žádal, aby lexikologie byla založena na sociologii a psychologii výběru lexikálních prostředků. Obecněji lze konstatovat, že sémantika „pragmatického období“ teorií řeči a jazyka je chápána jako procedura aktuálně uskutečňovaná komunikanty, tedy důsledně v rámci dimenze pragmatické.

Z hlediska naší badatelské tradice určitý problém však spočívá v tom, že využití připomenutých inspirací teorií „pragmatického období“ naráží na skutečnost, že jde vesměs o teorie, jejichž východiskem je spíše než evropské jazykovědné a lexikologické myšlení transformacionalismus, generativismus a jejich prostřednictvím i původní deskriptivismus, distribucionalismus a pochopitelně americká sémiotika. Budeme proto problémy chápání sémantických a pragmatických „vlastností“ slov ve výše uvedeném teoretickém kontextu – poněkud schematickým způsobem a pro názornost velmi vyostřeně – formulovat na pozadí myšlení o jazyce a řeči, které v našem domácím lingvistickém prostředí převládá. Jde zhruba o následující východiska a předpoklady.

(1) Jazyk se chápe (zejména ve své „lexikální plnovýznamové komponentě“) jako soubor diskrétních jednotek s danou potenciální referencí k souborům v podstatě izomorfne diskrétních a izomorfne organizovaných jednotek tzv. vnější skutečnosti.

(2) Užívání jazyka je vybírání jednotek (slov) při respektování daných potenciálních referencí těchto slov v procesu řeči, toto vybírání uskutečňuje uživatel jazyka, jenž jím disponuje jako instrumentem.

(3) Řeč je aktuální referování k tzv. vnější skutečnosti založené na dodržování pravidel potenciální reference a uskutečňované v procesu užívání jazyka.

Charakterizovaná představa o jazyce a řeči je tedy založena na principech protikladení subjektu (uživatel jazyka) a objektu (referovaná skutečnost) a z toho plynoucí instrumentalistické metafoře (jazyk jako soubor potenciálních prostředků). Zejména (plnovýznamové) slovo je v tomto kontextu instrument, jehož uživatel jazyka „stojící před objekty“, z nichž sestává tzv. vnější, vnějazyková skutečnost, vůči těmto objektům sémioticky užívá.

Nezbytnou součástí tohoto pojetí jazyka je silný a do značné míry striktně chápaný předpoklad víceméně stabilního lexikálního významu. Při respektování takové teorie dochází často, objektivně a s vysokou četností k užití slova, které je pocítováno v daném komunikačním okamžiku jako jsoucí v rozporu s potenciální referencí reprezentovanou předpokládaným lexikálním významem, tedy s jakousi „doslovností“. Příčiny tohoto faktu jsou v nemožnosti být zároveň potenciaálně sémanticky „disciplinovaný“, „doslovný“ a sémioticky úspěšný. Být „disciplinovaný“, „doslovný“, znamená fakticky být sémioticky nehybný nejen vůči dynamickému světu, ale i vzhledem k dynamice vlastního uživateleva rozumění a chápání tohoto světa. Poněkud extrémně, nikoli však zcela nesprávně řečeno, být potenciaálně sémanticky „disciplinovaný“, „doslovný“, znamená referovat stav světa, jenž již byl zachycen lexikografickou deskripcí a také kopírovat již uskutečněná rozumění světu a chápání světa. Jestliže je určité porušení lexikálního významu zachyceného příslušným lexikografickým popisem „obecněji“ přijato, jestliže si komunikační intersubjektivita na toto porušení zvykne, reaguje lexikograf zpravidla tím, že zavede aditivně nové pravidlo, spíše však nový, další popis potenciální reference jako rozšíření souboru dosavadních popisů. V lepším případě dokonce přestrukturuje tento soubor jako celek. Znamená to, že vžitá nebo vžívající se „nedoslovnost“ je „uložena do paměti slovníků“ jako nová doslovnost. Jestliže nedojde k tomuto obecnějšímu přijetí porušení původní „doslovnosti“ nebo jestliže lexikografická kodifikace z nějakých důvodů toto doplnění svých popisů neuskuteční, pak se příslušné

porušení, příslušná „nedoslovnost“ chápe jako příležitostné aktuální oživení řeči, nebo jako chyba.

V každém případě však mnohá plnovýznamová slova vykládaná touto teorií nemohou sociálně, pragmaticky fungovat bez těchto porušení popisem fixovaných potenciálních referencí, neboť tato teorie předpokládá víceméně konstantní interakce diskrétních jednotek jazyka, především právě slov s izomorfne uspořádanými diskrétními jednotkami tzv. vnější mimojazykové skutečnosti. Důsledně vzato nejde tedy primárně o vlastnost lingvistické teorie, ale tato lingvistická teorie je kauzálně motivována zcela určitým pojetím světa lidí a věcí, jehož kořeny jsou v předaristotelském platonismu, třebaže během dlouhého času byly složitě formovány myšlenkovým vývojem od původního nominalismu až k novopozitivismu. Slova však skutečně fungují na pozadí této teorie vlastně do značné míry jen proto, že tuto teorii porušují, a to do té míry, že se jeví samo toto porušování jako sémioticky závažnější, prakticky významnější, teoreticky pozoruhodnější než samotná porušovaná základní pravidla a popisy užívání slov na principu potenciální referenčnosti.

(Poznámka: Ovšem jestliže se na půdě strukturalistických lingvistických teorií výše uvedené tradici blízkých objevily takové pojmy, jako je funkční onomastologie a funkční syntax (Mathesius), teorie onomasiologických kategorií (Dokulil), nauka o pojmenování (ruská tradice), je zřejmé, že mají mnoho vlastností, které je sblížíjí spíše s vlastnostmi „zámořské strukturalistické tradice“.

Ani v „domácím“ kontextu věci tedy tak jednoduché nejsou, i zde se představy o základní strukturaci popisu a výkladu jazyka proměňovaly – i bez „cizích“ vlivů.

Existují však i teorie jazyka a řeči, které nezakládají teorii semióze na výše uvedených zásadách tradičního myšlení o jazyce a řeči a naopak důsledně navazují na výše zmíněný proces pragmatizace sémiotického myšlení. Liší se od myšlení tradičního tímto způsobem:

(a) To, co je předmětem klasické teorie jazyka, je chápáno jako součást komplexu předpokladů řečové činnosti, řečového chování, jednání, které zahrnuje určitým způsobem strukturovaný soubor obsahových předpokladů (soubory

znalostí, sociálních schopností, ...) a výrazových vyjadřovacích předpokladů, tedy způsobilost formovat obsahové předpoklady řeči. V těchto teoriích dochází k oslabení „jednotkového“ myšlení, k relativizaci představy o jazyce jako souboru víceméně konstantních diskretních jednotek. Východiskem je představa dynamického kontinua obsahových předpokladů se specificky modelovanou dimenzí sémantickou (sémantická báze předpokladů) a pragmatickou (pragmatická báze předpokladů). Systémová organizace tohoto kontinua je reflexem, interpretací a projektem tzv. vnější skutečnosti, která je chápána jako vysoce dynamický, komplexní složitě organizovaný proces. K slovům, syntagmatům, větám, ... vedou několikastupňové formační procedury, jsoucí výrazem individuálního rozumění a chápání vnější skutečnosti a spočívající v tom, že složky obsahového kontinua jsou formovány jako slova, syntagmata, věty, ...

(b) Na místě výše charakterizovaného tradičního pojmu užívání jazyka je tedy aktuální formace prvků obsahového kontinua do podoby slov, syntagmat, vět, ..., přičemž jsou výrazné diference v pravděpodobnosti, četnosti této formace. Faktory četnosti a pravděpodobnosti liší výrazně jednotlivé typy formace, tyto diference podmiňují skutečnost, že produktor a recipient lexikální a některé typy syntagmatické formace může pocítovat jako „hotové“ diskretní jednotky, zatímco sémantickou formaci vět a textu jako zřetězování těchto jednotek podle určitých pravidel. Zejména vysoké pravděpodobnostní charakteristiky lexikálních formací posilují instrumentalistickou představu o jazyce.

Řeč a její předpoklady uvedená teorie chápe však primárně neinstrumentalisticky, produktor a recipient řeči jsou částí „vnější“ skutečnosti, řeč je interakčním procesem „uvnitř“ této skutečnosti. Lidské rozumění této skutečnosti a chápání této skutečnosti, budoucnostní projekty této skutečnosti a s tím vším spjaté interpretativní procesy, a tedy i řečové zvnějšnění těchto procesů pojaté ve smyslu (a) a (b), jsou vnitřní funkcí monisticky pojaté skutečnosti.

Tento přístup k řeči a jazyku zároveň podává i vysvětlení některých vlastností onoho pojetí jazyka a řeči, jež jsme charakterizovali výše a jež je možno v našem duchovním a vědeckém kontextu označit za klasické. V tomto

klasickém přístupu byla totiž sémantická dimenze interpretována fakticky výlučně lexikální zásobou, tj. v terminologii přístupů, které jsme charakterizovali na druhém místě, výlučně v podobě lexikálních a vysoce častých syntagmatických formačních procesů sémantické báze předpokladů.

Vysoká četnost a pravděpodobnost uskutečněných formací v procesu řeči „nutí“ klasickou teorii evidovat tuto formaci v podobě diskrétních a víceméně konstantních obsahově výrazových, bilaterálních znakových jednotek a toto jejich pojetí pak vede zákonitě k instrumentalismu. Pokud se ve vývoji klasických teorií, v naší tradici v podobě stratifikačních modelů jazyka, objevují i jiné sémantické představy, např. v podobě roviny kognitivních významů, tektogramatické roviny, v podobě teorie sémantických vzorců apod., pak již jde vlastně o transformaci klasické teorie směrem k teoriím jiným.

V klasické teorii je sémantická dimenze zákonitě reprezentována široce pojatým lexikálním a slovtvorným systémem, někdy je též v těchto souvislostech definována teorie pojmenování. Kognitivní sémantika je takto vyložena jako široce pojatá sémantika lexikální.

(Syntaktickou dimenzi v sémantickém smyslu představuje vše, co souvisí s usouvztažněním slov, tedy vlastní syntax a formální tvarosloví. Pragmatické obsahové hodnoty byly touto teorií reflektovány pouze v té míře, v jaké jsou těsně spjaty s vyjadřovacími prostředky zpravidla v podobě tzv. gramatických, zejména morfologických kategorií.)

Z toho pak plyne zcela určitá představa o přístupech k lexikálnímu systému jazyka a v návaznosti na to i teorie lexikografických děl – Srov. Kořenský, *SaS*, 53, 1992, 265–272, *K otázce procesuálního pojetí slovní zásoby*.

Ve smyslu (a), (b) pojatý model označíme jako model procesuální. Znamená naprostou jednotu systémové organizace „languových předpokladů“ a funkčních mechanismů v procesu komunikace.

Východiskem je báze sémantických předpokladů organizovaných bez přímé závislosti na vyjadřovacích prostředcích jazyka, sloužící myšlení i řeči, zahrnující tzv. soubory znalostí a zkušenosti, komplexitu „sedimentů“ dosavadního zakoušení světa atd. Podavatel v aktuální sémiotické interakci formuje subjektivní předpoklady sémantické báze v rámci celého procesu formace

/zahrnující i formace větné a textové ve smyslu lexikální a zčásti též syntagmatické (vícečlenné lexémy) realizace a vyjádření./ „Lexikální zásobou jazyka“ je tedy z tohoto hlediska soubor příslušných formačních pravidel a průběžně proměnlivý stav jejich aktuálních výsledků. Je přitom respektována skutečnost, že každý aktuální akt realizace a vyjádření jako součást aktuální sémiotické interakce je strukturačním zásahem do organizace sémantické báze.

Příjemce na základě svých znalostí vysoce četných, pravděpodobných způsobů vyjádření – v našem případě máme opět na mysli dimenzi lexikální, ale tento proces je součástí širšího komplexu – identifikuje ekvivalentní báze významy ve svém vědomí. Klasicky lexikografický popis zachycuje právě vysoce pravděpodobné, časté způsoby formace jako soubor diskrétních entit.

Závěrem: i v našem badatelském kontextu je třeba vzít na vědomí, že paradigmatické proměny a paradigmatická variabilita v oblasti zkoumání řeči a jejich předpokladů musejí zahrnovat i ekvivalentní proměny pojetí lexikálního subsystému a s tím spojené proměny charakteru lexikografických popisů.

Literatura

Filipec, J. – Čermák, F.

1985 *Česká lexikologie*. Praha: Academia.

Fillmore, G. J.

1977 Topics in lexical semantics. In: *Current Issues in Linguistic Theory*. Bloomington and London, s. 76–138.

Kořenský, J.

1979 K procesuálnímu modelování řečové činnosti. *Slovo a slovesnost*, 40, 1979, s. 177–189.

1984 *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia.

1989 *Teorie přirozeného jazyka (interdisciplinarita, aplikace, prognózy)*. Praha: Academia.

1990 Dvě poznámky k problému metafory v jazyce vědy. In: *Úloha metafory ve vědeckém poznávání a vyjadřování*. Praha.

Melčuk, I. A. – Žolkovskij, A. K.

1969 K postrojeniju destvujuščeĭ modeli jazyka „smysl – tekst“. In: *Mašinnyj perevod i prikladnaja lingvistika*, 11, s. 5–35.

Nebeská, I.

1985 K problematice subjektivního slovníku. *Slovo a slovesnost*, 56, s. 299–304.

Novák, P.

1978 Některé přednosti tzv. unilaterálního pojetí (jazykového) znaku. *Slovo a slovesnost*, 39, s. 215–217.

Winograd, T.

1976 Towards procedural and understanding a semiotics. *Revue Internationale de Philosophie*, No 1117–1118, 3–4. Bruxelles, s. 260–303.

3 Věčný spor – slovník vs. gramatika ještě jednou

Petr Karlík ve stati *Věčný spor: lexikalismus vs. transformalismus* (Karlík, 2008, s. 45) říká: „... transformalismus à la DM, předpokládá, že k vytváření komplexních struktur (slov a frází složených ze slov, tj. i vět) má gramatika k dispozici jen syntax, musí přijmout i předpoklad, že slova i fráze složené ze slov jsou derivovány stejnými operacemi, tj. operacemi syntaktickými. Slova tu tedy jsou výstupem ze syntaxe, arciť v podobě hierarchické struktury rysů ještě bez fonetické realizace, nikoli vstupem do syntaxe, jako je tomu v koncepcích lexikalistických, v nichž komplexní slova (buď všechna, nebo jen některá) vznikají podle word formation rules ve slovníku a do syntaxe vstupují jako atomární jednotky, tagované morfosyntakticky, sémanticky i fonologicky, a připravená tak pro syntaktickou manipulaci.

Mohlo by se zdát, že jde o metodologicky specifický problém teorie distribuované morfologie v rámci transformacionalismu. Už přítomnost spojení věčný spor se může chápat tak, že je to trvajícím problémem, který se však týká generativně transformačních přístupů k modelování přirozených jazyků (což je pravda), proti němuž jsou jinak formálně pojaté gramatiky nebo dokonce gramatiky, které charakter formálních systémů nemají, imunní (chtěl bych ukázat, že to není pravda). Za tímto sporem se ovšem skrývá ještě jeden – primárně metodologický spor. Je to spor jakéhosi ontologismu a gnoseologismu. Spočívá v tom, že ontologisté jsou přesvědčeni, že jedna (shodou okolností právě ta jejich teorie) proniká k podstatám zkoumaného jevu, zatímco ostatní nikoli. Gnoseologisté se „smiřují“ se skutečností, že pokud jde o pronikání k podstatám, tomu tak není, nebo být nemusí, a to zcela obecně, zásadně, z povahy věci. Pak je důležitá spíše výhodnost, elegance teorie, nikoli více méně apriorní představa ontologické adekvátnosti.

Ukážu, že jde ve skutečnosti o univerzální problém, se kterým se musí nějak vypořádat tím nebo oním způsobem všechny lingvistické teorie bez rozdílu, různými teoretickými přístupy k jazyku a jeho fungování počínaje a vztahem slovníku a gramatiky jako praktickými příručkami konče. Zdá se, že v těchto

nejobecnějších souvislostech je možné daný problém posoudit v několika parametrických souvislostech:

1. Otázka vztahu mezi slovem a textem. Otázka, zda modelačně postupovat od slova k textu, nebo od textu k slovu.
2. Otázka sémiotického řešení vztahu mezi slovem a textem.
3. Otázka limitované kompatibility jednotlivých a různých teorií slova a textu. Otázka důsledků limitované kompatibility jednotlivých teorií slova a textu v rámci konkrétních lingvistických teorií.

1. Nejprve bude třeba vysvětlit, proč v souvislosti s Karlíkovým textem se mluví výše o vztahu slovo/slovník vs. syntax a proč v dalším výkladu mluvíme o vztahu slovo/slovník vs. text. Pojem text v těchto dalších výkladech reprezentuje veškeré operace, které zajišťují, že pořadí jakýchkoli jednotek v linearitě textu (lhostejno, zda i těch, které strukturují slovo, nebo pouze těch operací, které následují „nad“ slovem, viz dále) jako celek svým vzájemným uspořádáním v linearitě textu odkazují k/odhalují mnohodomenzionální strukturaci referovaného světa. V tomto smyslu v naší souvislosti termín text odpovídá termínu syntax.

Jak teorie textu, tak i teorie slova – pochopitelně že schematicky – lze charakterizovat jakousi dynamickou škálou, která do jisté míry reflektuje vývoj dominujících názorů na daný jev, tj. na vztah slovo – gramatika/syntax/text.

U teorie slova jde o posloupnost stavů myšlení, na jejímž počátku je představa slova jako diskretní, vysoce potenciální, bilaterální znakové jednotky (slovo jako vstup do textu) a na konci naopak představa slova jako výrazově konstrukčního gramatému, jenž je zajímavý především formálně jako linearizačně strukturační prvek (slovo jako produkt textu), zatímco jeho sémantické vlastnosti jsou aktuálně, kontextově určeny diskurzem. Bylo by ovšem chybou vidět mezi oběma póly vztah lineárního vývoje v reálném čase teoretického myšlení o jazyce a řeči. Uvedené přístupy se vyskytují „od počátku“ a „trvale“ vedle sebe.

Stejně tak představa textu je zobrazitelná na podobné ose, na jejímž počátku je pojetí textu jako pouhé parolové empirické materie, která dodává lingvistům informace potřebné pro languovou (re)konstrukci jazyka, jež mnohdy dosahovala pouze k elementárně větně-konstrukčním principům, a na jejímž konci je představa textu jako dominantní globální komunikačně-sémiotické struktury, jejíž charakter je podstatně determinován a limitován situační kontextualitou a intertextualitou. Velmi obecně řečeno – jde o protiklad vidění textu jako pouhého empirického materiálu a textu jako teoretického cíle, teoretické konceptuální dominanty, jediné řečové reality.

Mohli bychom tu mluvit o jakési „silné“ a „slabé“ teorii textu i slova: jestliže se sejde silná teorie slova a slabá teorie textu, pak slova přináší do textu všechno podstatné – především sémanticky – a text je jen nebo především usouvztažňovací „technologie“. Jestliže je tomu naopak, tj. setká se silná teorie textu a slabá teorie slova, pak text udílí především sémantické hodnoty slovu, které je samo o sobě „jen“ výrazovým prvkem.

2. Různost těchto přístupů má významné sémiotické souvislosti: slabé slovo je prvek unilaterální, silné slovo pak je vyložitelné toliko jako bilaterální strukturální dominanta. Srov. Podrobněji Kořenský, 2009. Vzhledem ke škálovému charakteru diferencí mezi silným a slabým pojetím slova i textu (viz výše 1.) je třeba respektovat skutečnost, že jednotlivé teoretické, ale zejména praktické přístupy řešící vztah mezi slovem a textem (jinak řečeno mezi slovníkem a syntaxí) mají zřídka zcela vyhraněný charakter, mnohem častěji se nacházejí na přechodu mezi jedním nebo druhým vyhraněným přístupem.

3. Z dosud řečeného plyne, že je třeba korelovat pouze slučitelné teorie slova a textu, nikoli tedy klást tu nebo onu teorii slova, tu nebo onu teorii textu jako jediné správnou a jiné odmítat. Lze říci, že dnes již dobře vnímáme značnou pluralitu teorií textů, ale silnou teorii slova mnohdy chápeme jako dlouhodobě trvalou platnou, neměnnou. Potřebujeme tedy budovat také teorie slova variantně, k příslušným teoriím textu korelativně. Je třeba, aby to byly teorie slova dosahující maximální konstrukční a funkční jednoty sémantické a gramatické stránky slova. Srov. Kořenský, 2009.

4. Máme-li dále uvažovat o představách „orientovaného spojení“ „slovníku“ a „gramatiky“, ve smyslu toho, co bylo řečeno v 1.–3., pak musíme v rámci toho zaujmout zcela konkrétní stanovisko: pokusíme se načrtnout představu založenou na „slabém“ slově a „silném“ textu (1), unilaterálním pojetí slova (2) a z toho plynoucího metodologicky důsledně korelovatelného, slučitelného pojetí slova a textu (3).

Vyplyne z toho několik následujících tezí:

1. Gramatická informace, tj. popis vlastností slova v textu bude pojata v souladu se zásadou, že funkce, význam slova je dán způsobem jeho užití. Informace ve slovníku budou tedy pravděpodobnostní údaje týkající se způsobů užití výrazu v typech textů a kontextů bez silných předpokladů týkajících se apriorní identity významu „před textem“ jako lexikálně sémantického potenciálu.

2. Gramatické informace jsou informace určené produktorovi textu. (Z toho plyne závažné omezení: není řešena otázka zvláštní gramatiky pro podavatele zvláštní gramatiky pro příjemce, srov. již Kořenský, 2002.) Počínají deskripční formy výrazu, následuje deskripce vysoce pravděpodobných funkcí v jednotlivých typech textů a kontextů, kde jednotlivé slovnědruhové formy zejména u základových slovních druhů představují samostatná „hesla“ vzhledem k specifice primárních a sekundárních funkcí tradičních plnovýznamových slovních druhů.

3. Gramatická informace musí vycházet ze zcela určité gramatické teorie, která musí být potenciálnímu uživateli slovníku dostupná a musí být ve slovníku explicitně a dostupně vyložena.

4. Každý textově a kontextově rozlišitelný význam, každá rozlišitelná funkce, které je identifikovatelná příslušnou gramatickou teorií, bude mít vlastní gramatickou deskripci.

5. Tento způsob popisu je zvláště výhodný pro tzv. nesamostatné, neplnovýznamové slovní druhy, především však pro slovní druhy, které představují otevřenou množinu, které jsou v příslušném jazyce funkčně sémanticky i strukturně velmi expanzivní a dynamické. Je výhodný i pro popis funkcí a významů těch slovních druhů, které zpravidla v souvislosti s uvedenými vlastnostmi jsou teoreticky interpretovány různě nebo jsou zaváděny relativně nově. (V češtině srov. vztahy mezi částicemi a ostatními slovními druhy, především však mezi částicemi a příslovci, vztahy mezi „slovnědruhovými“ a „kategoriálními“ prostředky vyjadřujícími modalitu, problematika soustavy konektivních prostředků apod.) Tato interpretace gramatických vlastností, tj. funkcí v textu, je však s to spolehlivě interpretovat stejně tak funkční vlastnosti základových, autosémantických, plnovýznamových slovních druhů.

Literatura

Karlík, Petr

2008 Věčný spor: lexikalismus vs transformalismus. In: *Člověk – jazyk – text*. České Budějovice, s. 45–50.

Kořenský, J.

- 1992 K otázce procesuálního pojetí slovní zásoby. *Slovo a slovesnost*, 53, s. 265–272.
- 1998 Slovo v textu. *Jazykovědné aktuality*, Zvláštní číslo, 35, s. 83–88.
- 2002 Gramatika + slovník, nebo slovník + gramatika. In: *Čeština univerzálie a specifika 4*. Praha.
- 2009 Slovo v textu z hlediska sémiotického. In: *Slovotvorba – Dynamickosf*. Bratislava, s. 14–20.
- 2003 Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení. *Slovo a slovesnost*, 64, č. 1, s. 1–7.
- 2007 Jaké gramatiky dnes a zítra. *Naše řeč*, 90, s. 169–173.

Karlík a továrna na lingvistiku. Prof. Petru Karlíkovi k šedesátým narozeninám. Brno 2010, s. 200–204.

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Kořenský, Jan

Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí / Jan Kořenský. -- 1. vyd. --
Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2014. -- 251 s. -- (Qfwfq ; sv. 16)
ISBN 978-80-244-4281-5

81 * 81'24 * 316.77 * 81'1 * 165 * 81:1

- jazyk
- řeč
- komunikace (sdělování)
- lingvistika
- teorie poznání
- filozofie jazyka
- monografie

81 - Lingvistika. Jazyky [11]

Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí
Jan Kořenský

16. svazek Edice Qfwfq

Výkonný redaktor: Jiří Špička
Odpovědná redaktorka VUP: Jana Kreiselová
Jazyková redakce a sazba: Žuzana Indrová
Obálka: Martina Šviráková

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.upol.cz/vup
e-mail: vup@upol.cz
Olomouc, 2014
1. vydání, 254 stran
č. z. 2014/723

ISBN 978-80-244-4281-5

Publikace je neprodejná